

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА
МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**АЛИШЕР НАВОЙЙ НОМИДАГИ САМАРҚАНД
ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ**

ЗИЁДУЛЛА МУҚИМОВ

ШАЙБОНИЙЛАР ДАВЛАТИ ВА ҲУҚУҚИ
(Тарихий-ҳуқуқий тадқиқот)

Тўлдирилган иккинчи наشري

Тошкент
“Адолат”
2007

Зиёдулла Муқимов. Шайбонийлар давлати ва ҳуқуқи. Тарихий-ҳуқуқий тадқиқот. Тошкент, «Адолат». — 2007. 156 бет. А.Навоий номидаги Самарқанд давлат университети Илмий Кенгаши қарори билан нашрга тавсия этилган.

Ушбу тадқиқотда теъурийлар давлати емирилгандан кейинги даврда деярли юз йил мобайнида ҳукм сурган Шайбонийлар давлати ва ҳуқуқи тўғрисидаги масалалар биринчи манбалар ва йирик олимларнинг тадқиқотлари, ҳужжатлар тўпламлари асосида таҳлил этилган. Мазкур давлатнинг ташкил топиши, унинг ижтимоий-сиёсий тузилишининг ўзига хос томонлари давлат, ер, солиқ, ҳарбий ва одат ҳуқуқларининг асосий белгилари ёритилган. Муаллиф бир неча йиллардан бери бу борадаги тадқиқотларни жамлаб, Шайбонийлар давлати ва ҳуқуқининг ўзбек халқи давлатчилиги тарихида тугган ўрнини кўрсатиб муҳим хулосалар чиқарган. Рисола ҳуқуқшунослик олий ўқув юртларининг талабалари, аспирант ва тадқиқотчиларга, шунингдек, давлат ва ҳуқуқ тарихи билан қизиққан барча кишиларга ушбу мавзунини ўрганишда ёрдам бериши мумкин.

Масъул муҳаррир: ЎзФА Археология институтининг катта илмий ходими, тарих фанлари номзоди
Амириддин БЕРДИМУРОДОВ

Тақризчилар: И.САИДАҲМЕДОВ – ИИВ Академиясининг доценти, тарих фанлари номзоди
М.ҚЎЛДОШЕВ – СамДУ ҳуқуқшунослик факультетининг катта ўқитувчиси, юридик фанлари номзоди.

Муҳаррир: Ш.АКБАРОВ

СЎЗ БОШИ

Халқимиз тарихидаги XX аср бошларидан то 90-йилларгача ўтган 75 йилдан ошиқ вақт ичида мавжуд бўлган сиёсий тузум, бир партияли диктатура ва ижтимоий фанлар борасида ҳукм сурган коммунистик гоявийлик бой ўтмишимизга паст назар билан қарашга, тарихимизда ўтган улкан шахслар ва давлатларни бир қолип асосида, фақат бир томонлама ёндошиш – синфийлик бўйича баҳо бериш, уларнинг бошлиқларини эса феодал ва зolim сифатида қараш руҳида тарбиялаб келди. Маълумки, бундай ёндошиш асосига қурилган тадқиқотни ҳеч қачон беғараз, тўла ва тўғри деб баҳолаб бўлмайди.

Республикамиз мустақилликка эришиб халқимизнинг ўтмиш меросига эътибор кучайиб, қадриятлари тикланаётган бир даврда тарихчи олимларимиз олдидаги вазифалардан бири фанимизда ҳукм сурган ана шундай бир томонлама ёндошиш руҳини синдириб, тарихий шахслар ва давлатлар фаолиятини тадқиқ қилишда уларнинг ижобий ва салбий томонларини ҳам очиб бериб, фаолияти ва ижодига одилona баҳо беришдан иборат бўлиб қолмоқда.

«Миллатни асраш керак, – деган эди республика Президенти И.А.Каримов. – Миллатни асраш учун эса унинг ҳақиқий тарихини ўрганиш, авайлаб ҳимоялаш керак».¹

Ўзбекистон доирасида ҳозирдаги ўнлаб халқлар ва давлатларни бирлаштирган улкан давлатлар: Қанғ, Кушон, эфталийлар давлатлари, турк ҳоқонлиги, сомонийлар, газнавийлар, қоракхонийлар, хоразмшоҳлар, темурийлар, шайбонийлар давлатлари мавжуд бўлиб, улар ўзига хос сиёсий институтлар ва ҳуқуқ тизим-ларига эга бўлганлар. Ана шулардан бири шайбонийлар давлати бўлиб, бу давлат юз йил мобайнида яшаб халқимиз тарихида ўзига хос из қолдирди. Бу давлатнинг ҳам илм, фан, адолат тарафдори бўлган бошлиқлари. Муҳаммад (Шоҳбахт) Шайбонийхон (1451-1510)*, Убайдуллахон Биринчи, Абдуллахон Иккинчи каби вакиллари билан, уларнинг сиёсат, давлатни тутиш, уни бошқариш ва илм-фан борасидаги ютуқлари, шунингдек, улар даврида қурилган иншоотлар билан халқимиз ҳақли равишда фахрланиши мумкин. Лекин тарихий-ҳуқуқий фанда

¹. Каримов И.А. Ўз келажакимизни ўз қўлимиз билан қурмоқдамиз. // “Туркистон” газетаси муҳбири саволларидаги жавоблари. «Туркистон». 1999. – 5 февраль.

* - белги қўйилган сўзларга асар охирида кенгайтирилган изоҳ берилган.

шайбонийлар давлати ва ҳуқуқи, унинг ўзига хос томонларига ҳали етарлича эътибор берилмаган. Бу ҳолат XX асрнинг 20-йилларидаёқ Туркистон тарихининг билимдони акад. В.В.Бартольднинг диққатини тортган эди.

«Ўзбекларнинг ҳукмронлик қилган даврлари Ўрта Осиё тарихининг энг қоронғи ва яхши ўрганилмаган даврларидан бири булиб қолмоқда», деган эди олим бу ҳақда.¹ Машхур тарихчи манбашунос олим акад. Б.А.Аҳмедов ҳам ушбу муаммонинг республикаимиз тарих фанида жуда кам тадқиқ этилганлигига илмий жамоатчиликнинг эътиборини қаратиб: «XV асрдаги ўзбеклар давлатининг ички тузуми яхши ўрганилмаган»лигини таъкидлаган эдилар.²

Ушбу мавзунинг тадқиқ этилганлик даражасига келганда, албатта, у маълум даражада тарихчи ва шарқшунос олимлар томонидан тадқиқ этилган, тадқиқ этилмоқда. Улар шайбонийлар давлатининг ташкил топиши, XVI асрнинг айниқса, биринчи ярмидаги ижтимоий-сиёсий тузум, биринчи Шайбонийлар, ҳоқи-мият учун кураш каби масалаларни ўрганишга катта ҳисса қўшдилар. Шайбонийлар ва ўзбек хонликларига оид биринчи манбаларнинг нашр этилишига ҳам шарқшунос олимлар В.В.Бартольд,³ А.А.Семёновлар⁴ муносиб ҳисса қўшдилар. Шу билан бирга уларнинг баъзи асарларида қисман бўлсада, собиқ советлар даврига хос тарафкашлик — туркий халқлар маданий даражасини паст деб таърифлаш сезилиб туради. Лекин ҳеч шубҳасиз тан олишимиз лозимки, бу борада илмий сўқмоқларни биринчи бўлиб ушбу олимлар очиб бердилар.

Шайбонийлар давлатининг ташкил топиши, унинг ижтимоий-сиёсий тузумини атрофлича тадқиқ этишни акад. Б.А.Аҳмедов бошлаб берди. У кишининг «Кўчманчи ўзбеклар давлати» ва «Ўзбек улуси» каби асарлари ҳозиргача классик асарлар бўлиб қолмоқда. Олимнинг саъйҳаракатлари билан бу борадаги манбашунослик ҳам яратилиб кўплаб биринчи манбалар ўзбек тилига ўгирилиб чоп этилди.⁵

¹ Бартольд В.В. История изучения Востока в Европе и в России. Изд. Второе. — Л., 1925. — с. -258.

² Аҳмедов Б.А. Ўзбек улуси. Т., Нур, 1992. — 5-б.

³ Бартольд В.В. История турецко-монгольских народов., Конспект лекций читанных студентам Казахского высшего пед.института в 1926-27 учеб.году. Соч., Т.У. М., 1968. Его же: Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Соч. Т., 1., М., 1963.

⁴ Семёнов А.А. Шейбанихан и завоевание империи Темуридов; его же: Первые Шейбаниды и борьба за Мавереннахр. //Материалы по истории узбеков и таджиков., выпуск 1., Сталинабод. — 1954., -3-85, 85-111- стр.

⁵ Аҳмедов Б.А. Кўчманчи ўзбеклар давлати. // Тарихдан сабоқлар. Т., Ўқитувчи. — 1994., 54-100- б.б., Яна: Ўзбек улуси. — Т., Нур, - 1992., - 149-б.

Олима Р.Г. Муқминова ҳам бу даврнинг ижтимоий-сиёсий тузуми, ер-ҳуқуқий муносабатлари тарихини ўрганишга муносиб ҳисса қўшган тадқиқотчилардандир. Жумладан, Шайбонийхоннинг катта ҳажмли ягона вақфномаси «Вақфнома» ёки «Ҳазрати Шайбонийхон вақфномаси»ни рус тилига таржима ва ер муносабатларига оид қисмларини тадқиқ қилиб, унинг факсимелияси билан нашр эттирди.¹ Бундан ташқари, тарихчи, шарқшунос олимларимизнинг саъй-ҳаракатлари билан шу давр тарихига оид қимматли маълумотлар келтирилган ўнлаб ҳужжатлар тўпламлари таржима қилиниб нашр этилиб, ҳозирда ушбу мавзу ҳам атрофлича қайта тадқиқ этилмоқда.

Таниқли тарихчи олим Г.А. Ҳидоятонининг «Моя родная история» номли монографиясининг ўзбек тилига қилинган таржимасида², ушбу муаммоларга саккиз саҳифа бағишланган бўлиб, гарчи тарихий воқеалар тўғри баён қилинган бўлсада, жой номлари ва ибораларнинг қўлланилишида, тарихий шахсларнинг ижтимоий ҳолатларини тасвирлашда бир қатор ноаниқлик ва хатолар учрайди.

Олимнинг «Эндиликда мусулмон масчити (диний ташкилоти эмасми?) феодал системасига тамоман сингиб кетди, унинг узвий қисми ва маънавий ҳомийси бўлиб қолди», деб чиқарган хулосасини маъқулламасдан бўлмайди. Аммо шу воқеа бизнинг фикримизча, илгарироқ, темурий Султон Абу Саид Мирзо ҳукмронлик йилларидаёқ юз бера бошлаган эди, деб ҳисоблаймиз. Ушбу асар мустақилликнинг дастлабки йилларида етук тарихчи олим томонидан ўзбек тупроғида яратилган бўлсада, унда мана бундай баҳони учратиш: «Амалда саводсиз бўлган, янги ҳукмрон синфнинг (?) келиши» жуда енгил баҳоланса тарихий ҳақиқатни бузиб кўрсатиш деб ҳисоблаш мумкин³. Чунки шайбонийларнинг саводлилик даражаси темурийларникидан қолишмаслиги йирик тарихчилар томонидан исботлаб берилганки, биз буни қуйида кўрамыз.

Манбалар таърифида ҳам баъзи ноаниқликлар учрайди. Жумладан: сарой шоири Муҳаммад Солиҳнинг «Шайбонийнома» деган қаҳрамонлик достони ва «Нусратнома» деган тарихий достони деб кўрсатилиши бу қандай бўлди?⁴. Чунки биринчидан, «Нус-

¹ Муқминова Р.Г. К Истории аграрных отношений в Узбекистане в XVI в. по материалам «Вақфнома». Т.: Фан., 1996. стр. -353.

² Қаранг: Г.А. Ҳидоятон «Менинг жонажон тарихим». 1990 йилги нашридан Ҳ.Нуруллаев таржимаси. Т., Ўқитувчи. 1992. — 304-б., 198, 200-бетлари.

³ Уша жой. 201-бет.

⁴ Уша жой. 204-б.

ратнома» дoston эмас, қимматли тарихий прозаик асар, иккинчидан, уни Малик уш-шуаро Муҳаммад Солиҳ эмас, Шайбонийхоннинг ўзи ёзганлигини 60-йиллардаёқ тадқиқотчиларимиз баҳсسىз исботлаб беришган¹. Афсуски, худди шундай фикр дарслик китобларда ҳам учрайди².

Албатта, республикамиз давлат мустақиллигига эришгандан кейин, давлатчилигимиз тарихига бўлган қизиқиш кучайди. Бу борада йирик тадқиқотлар вужудга келди. Шулардан бири Азамат Зиёнинг «Ўзбек давлатчилиги тарихи» номли йирик монографияси бўлиб, унда муаллиф М.Шайбонийнинг ўзбек давлатчилиги тарихидаги ўрнига тўхтаб: «Хуросоннинг ҳам бўйинсундирилиши амалда минтақанинг бир марказ (Самарқанд) остида бирлаштирилиши эди. XVасрнинг иккинчи ярми давомида темурийлар юзага чиқара олмай келган вазифани Муҳаммад Шайбоний эплаганди», деб унинг ўзбек давлатчилиги борасидаги ўрнига одилона баҳо берди³.

Аммо республикамиз ҳуқуқшунослик фанида бу мавзу ҳануз кам тадқиқ этилган мавзулардан бири бўлиб қолмоқда. А.И.Эшоннов, Х.С.Саматова, Ш.З.Ўразаевлар томонидан нашр этилган «Ўзбекистон давлати ва ҳуқуқи тарихи»нинг биринчи дарслик китобида ушбу мавзуга ҳуқуқий адабиётда биринчи бўлиб эътибор берилган бўлсада, жуда қисқа ёритилган. Аммо шунга қарамасдан муаллифлар кўпгина масалаларни жуда тўғри ёритганлар. Баъзи адабиётларда темурийлар давлатини Шайбонийхон емириб ташлади, дейилса, ушбу китобда «Темурийлар давлатининг инқирозга учраб бўлиниб кетиши Шайбонийхонга Марказий Осиёда ҳокимиятни эгаллаб олишга имкон яратди»,⁴ деб жуда тўғри кўрсатилган. А.Саидов, Ж.Тошқуловлар томонидан ёзилган ўқув қўлланма ўзбек тилидаги биринчи қўлланмалардан бўлсада, бунда ушбу мавзуга бор-йўғи тўрт саҳифа ажратилган.⁵

Мазкур сатрлар муаллифи ҳам ушбу мавзунинг кам тадқиқ этилганлигига эътибор бериб ўзига яқин бўлган манбаларга та-

¹ Қаранг: Таворих-и гузида – Нусратнома. Исследование, критический текст, аннотированное оглавление и таблица сводных оглавлений кандидата филол. наук. А.М.Ахрамова. Т., 1967. Яна: Материалы по истории казахских ханств XV-XVIII веков. (Извлечение из персидских и тюркских сочинений). Алма-Ата «Наука». 1969. – стр. 11., Далее Материалы...

² Ўзбекистон тарихи. Т., Янги аср авлоди. 2003. – 304-б.

³ Азамат Зиё. Кўрсатилган асар..., Т., «Шарқ». 2001. – 238-бет.

⁴ Эшанов А.И., Саматова Х.С., Уразаев Ш.З. История государства и права Узбекистана. Учебник., Часть 1, Т.: Ўқитувчи, - 1969. стр 62.

⁵ Саидов А., Тошқулов Ж., Ўзбекистон давлати ва ҳуқуқи тарихи., Ўқув қўлланмаси. Т., ИИВ Академияси. – 1995, 32-34 б.б.

янган ҳолда баъзи тадқиқотларни олиб борган эди.¹ Давлатчилик тарихига эътибор берилаётган шу кунларда, албатта, ушбу мавзу ҳам ҳуқуқшунос-тарихчи олимларимиз томонидан қайта таҳлил этилмоғи лозим. Моҳир аскарбоши бўлиб катта давлатларга асос солган шахсларнинг «ҳаёт кўрсатаётганидек жуда таниқли тарихий арбобларнинг суратини (портретини) оқ ёки қора ранглар билан чизиб бўлмайди. Улар ўзларининг яхшилик ва ёмонликлари билан ҳам гениал ва масштабдирлар».² Уларни ўзлари яшаган ижтимоий муҳитдан ажратиб олиб, бир неча тарихий довлар ортида туриб яхши ва ёмонликларини баҳолаш мушкулдир.

Тарихчи олимларимиз бу борада сезиларли ишларни бажармоқдалар. Кўплаб биринчи манбалар нашр этилиб, илмий жамоатчилик ҳукмига ҳавола этилмоқда. Тарихий-ҳуқуқий фан ана шу манбаларга таяниб ривожланиб боради. Биринчи манбаларга суянган, йирик ижтимоий-сиёсий масалаларни атрофлича қамраб олган тадқиқотларсиз тарихий-ҳуқуқий тадқиқотлар мукамал бўлиши мумкин эмас. Ушбу сатрлар муаллифининг илмий ишларини ҳуқуқшунос олимлар баъзан тарихий тафсилотларга кўп эътибор берилганлигини таъкидлашса, тарихчи олимлар эса тарихий воқеаларга қисқа таҳлил берилганлигини кўрсатишади. Бу ҳол табиий деб ўйлайман, чунки давлат ва ҳуқуқ тарихи иккала фанлар ютуқлари асосида ривожланадиган фандир.

Ўзбекистон давлати ва ҳуқуқи тарихи фанининг муаммоларини энди атрофлича тадқиқ этиш учун шароит яратилганлиги, илгари эса деярли тадқиқ этилмаганлиги учун биз кўпроқ умумтарихий ҳолатларга ҳам эътибор беришга мажбурмиз. Мазкур иш ҳам шундай, ҳуқуқий адабиётларда кам ўрганилган мавзуга бағишланиб уни ёзишда асосан ўзбек, қисман рус, форсий тилларда нашр этилган биринчи манбалар ҳамда тарихчи ва шарқшунос олимларнинг асарларига суяниб, улардан кенг фойдаланиб бажарилди. Бунда асосан давлат ва ҳуқуқ тарихи фанига хос услуб ва методлардан фойдаланилди. Унинг биринчи нашри 2005 йилда «Янги аср авлоди» нашриёти томонидан чоп этилган бўлиб,

¹ Қаранг: З. Муқимов. Шайбонийлар давлати ва ҳуқуқи. Т., Янги аср авлоди. 2005. — 123-б., Яна: Ўзбекистон давлати ва ҳуқуқи тарихи (тарихий-ҳуқуқий тадқиқот). 1-қисм. С., Зарафшон. — 1998. — 186-226-б. Яна: Қилич ва қалам соҳиблари (давлат арбоблари ҳақида лавҳалар). С., Зарафшон. — 1996. «Шайбонийлар давлати ва ҳуқуқи», Ўзбекистон миллий давлатчилик назариясининг ҳуқуқий асослари., Турт бўлимдан иборат материаллар тўплами. Иккинчи китоб. Т., 2006. — 60-113-б.

² Графский В.Г. Всеобщая история права и государства. Учебник. М. Норма — 2001, — с. -375.

китобхонлар томонидан яхши кутиб олинди. Ушбу иккинчи на-
шри анча тўлдирилиб қайта ишланди, изоҳ ва луғатлар илова
этилди. Иш билан танишиб фикр-мулоҳазаларини билдирган
китобхонларга муаллиф аввалдан уз миннатдорчилигини билди-
ради.

БИРИНЧИ БОБ

ШАЙБОНИЙЛАР ДАВЛАТИНИНГ ТАШКИЛ ТОЛИШИ

1. ҚИПЧОҚ ДАШТИ ВА ОЛТИН ЎРДА ДАВЛАТИ

Маълумки, Чингизхон вафотидан олдин «мўғул отларининг туёғи етган ва етмаган ерларни» ўзининг тўрт ўғлига улус қилиб бериб, маълум миқдорда аскар ва уруғларни уларга қўшиб берган эди. Бунда катта ўғли Жўжиги Қипчоқ дашти ва Рус ерлари, асл Мўғулистоннинг ғарбидаги энг узоқ ерлар улус ва юрт қилиб берилган бўлиб, бу ерларнинг асосий қисми кўпроқ дашт эди. Бу жуда ҳам катта ҳудуд бўлиб, Днепр ва Қора денгизнинг шимолий қирғоқларидан тортиб, Иртиш дарёси ва Балхаш кўлигача чўзилган, жанубда Хоразм ва Сирдарёнинг қуйи оқими билан чегарадош бўлган жуда кенг дашт XI асрдан бошлаб араб ва форс адабиётларида Қипчоқ дашти* — Дашти Қипчоқ деб юритилган бу бепоён ўлка 1236 йилда Жўжининг ўғли Ботухон томонидан истило қилинган эди. Мўғулларнинг юришлари натижасида Дашти Қипчоқ ва унга туташган вилоятларни ўз ичига олган катта давлат вужудга келган бўлиб, шарқ манбаларида Жўжи Улуси ёки Кўк Ўрда, Рус йилномаларида эса Олтин Ўрда давлати деб аталган.¹ Жўжининг улуси аслида унинг ўғли Боту томонидан барпо этилган.²

Олтин Ўрда таркибига шимол шарқда Булғор ва унинг вилоятлари, шимолда унинг чегараси рус князликларидан ўтган, жанубда бир томондан Қрим ва унинг денгиз бўйидаги шаҳарлари, иккинчи томондан Дарбандгача чўзилиб борган Кавказ ва баъзан эса Бокугача кирган, шунингдек, Шимолий Хоразм ва унинг Урганч шаҳри, ғарбда Днестрдан бошланган даштликлар, шарқда эса ғарбий Сибир, Сирдарё этакларигача борадиган ерлар ҳам кирган. Бундан ташқари, Хоразм Чингизхоннинг катта ўғиллари Жўжи билан Чигатой ўртасида тақсимланиб унинг ғарбий қисми Урганч шаҳри билан бирга Жўжи улуси таркибига, жанубий қисми, Кот ва Хива шаҳарлари билан Чигатой улусига кирган бўлиб, ҳозирги Ўзбекистон доираси икки улус таркибида эди. Шарқий Европани истило этиб, Олтин Ўрдага асос солган биринчи хон Ботухон (1236-1256)дир. Дастлабки хонлар Боту билан

¹Унинг маркази — Сарой Боту, ҳозирги Астрахандан унча узоқ бўлмаган Селитренний мавзеида бўлган.

²Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Олтин Ўрда ва унинг қулаши. Т., 1956. — 53-б.

Берка – қуйи Поволжъенинг алоҳида аҳамиятга эга эканлигини тушуниб, уни хонликнинг қароргоҳи қилганлар.¹

XIV асрнинг бошларида эса Жўчи улуси иккита мустақил давлатга: тарихда Олтин Ўрда (форс манбаларида «Ўрдаи Заррин» деб ҳам юритилган) номи билан машҳур бўлган Кўк Ўрда ва Оқ Ўрдларга батамом ажралиб кетди. Оқ Ўрда, Олтин Ўрдага тобе сифатида бўлса ҳам, ҳокимият тепасида Жўчи улусига мансуб сулола Жўжининг ўғиллари Ўрда, Ичен ва Шайбон авлодлари, Олтин Ўрдада эса Ботухон ва Туға Темур авлодлари ҳукмронлик қилар эдилар.

Олтин Ўрданинг ижтимоий тузумига келсак, уларда қадимги замонлардаёқ ибтилоий кўчманчи жамоанинг ташкилий шакли Курен деб аталган жамоа бирлашмаси мавжуд бўлганлигини кўриш мумкин. Ўрта аср кўчманчилик жамиятидаги оила якка хўжалиги-нинг асоси эса овул (аил) деб юритилган. Армияда ҳарбий бирлаш-малар туманлик (10.000), минглик, юзлик, ўнликка бўлинган ҳарбий ташкилотлар бўлган. Қабиаларнинг ҳар қандай бирлашмаси улус деб аталган.

Ўтроқ жойларда деҳқонлар сабончи ва ўртоқчига бўлинган. Сабончи оддий жамоачи деҳқон, ўртоқчи – ҳиссабай ижарачи деҳқонларга бўлинган. Ботунинг вориси Беркахон (1256-1266) даврларидаёқ тарихчи Ал Умарий таъкидлаганидек, «Қадим замонда бу давлат (Олтин Ўрда) «Қипчоқлар мамлакати» бўлган, лекин татарлар унга эга чиқиб олгандан кейин қипчоқлар уларнинг фуқаросига айланди. Кейин улар (татарлар) аралашиб, қипчоқлар билан қавм-қариндошланиб, ер уларнинг (татарларнинг) табиий ва ирқий хусусиятларидан устун келиб, мўғуллар ва татарлар қипчоқларнинг ерида яшаб қолавергани туфайли уларнинг ҳаммаси қипчоқлар билан бир уруғдай бўлиб, бир-бирлари билан аралашиб-қуралашиб кетдилар».² XIV асрдаёқ Жўжи улуси – Олтин Ўрдада адабий ва давлат тили вужудга келиб, бу мўғул тили эмас, хоразм туркий тили бўлган.³ XIV асрдаги Ўрта Осиё туркий тилида ёзилган Тўхтамишхоннинг 1382 йилдаги ёрлиги, 1393 йилда маҳаллий қипчоқ тилида ёзилган ёрлиқлар ҳам буни тасдиқлайди. XV асрда эса давлат тили тамомила туркий тил бўлиб қолган.

¹ Батафсил қаранг: Аҳмедов Б.А. Узбек улуси. Т., Нур., - 1992. 26-29-бетлар.

² Кўчирма. Б.Д. Греков., А.Ю. Якубовскийларнинг кўрсатилган асаридан олинди. 57-б.

³ Хоразмийнинг – 754/1353 йилда ёзилган «Муҳаббатнома» достони Олтин Ўрдада Хоразм туркий тилида яратилганлиги ҳам бунга гувоҳ бўлиб турибди.

Чингизхоннинг катта ўғли Жўжи хонадонига мансуб хон сулоласи бошчилигида татарлар бир неча минг мўғул қўшини ва уларнинг хотин-болаларидан иборат имтиёзли кичкина бир бўлакни ташкил қилган.

Олтин Ўрда хонлари, айниқса, Берка ва Ўзбекхон савдо ва ҳунармандчиликни ривожлантиришга катта аҳамият берганлар ва кўп куч сарф этганлар. Ботухон катта шаҳар қурдирган, бу шаҳар Сарой Боту деб аталган. Ҳозирги Астрахан атрофида янги Сарой - Сарой Берка эса Сталинград яқинида бўлган. Ўзбекхон замонида пойтахт ана шу ерга кўчирилган.

XIV асрдан бошлаб Олтин Ўрдада ишлаб чиқарувчи кучлар ривожлана бошлади. Олтин Ўрда ҳарбий ва иқтисодий қудратининг гуллаши Ўзбекхон (1312 - 1342) даврига тўғри келиб, у қадди-қомати келишган доно бир одам бўлиб, ислом динини қабул қилган. Ўзбек – Туғрулжанинг ўғли, Манку Темурнинг невараси, нуфузли амир Қутлуғ Темур (нойон) ёрдамида тахтга ўтирган, унинг даврида барча мўғуллар мусулмон динига кирганлар. Олтин Ўрдани ўз кўзи билан кўрган араб сайёҳи Ибн Батута Олтин Ўрданинг пойтахти обод ва бой бўлганлигини кўрсатади, Ўзбекхон жуда катта қурилиш ишларини амалга ошириб, Сарой Беркада масжидлар, мадрасалар, мақбара ва саройлар қурдирган. Унинг замонида қудратли Хоразм ҳокими Қутлуғ Темур ҳам Урганчда иморатлар қурган.

Олтин Ўрда Жўжи хонадонининг Улуси деб қаралган. Улус доираси, яъни юрт хон хонадонига мансуб шаҳзодалар (булар одатда хон билан кетма-кет турган ва йирик феодаллар нойонлар – беклар, қипчоқ, татар-мўғул феодаллари) ўртасида тақсимланган. Туманбоши, мингбоши, юзбоши каби ҳарбий ва граждон амалдорлари одатда ана шу шаҳзода ва нойонлардан тайинланган.

Маълумки, Чингизхон Ясосининг бир бўлими ёпирилиб қилинадиган овга бағишланган. Бундай овлар фақат хўжалик аҳамиятигагина эга бўлмай, ҳарбий машқ ҳам бўлган, бу машқлар вақтида аскар жангга моҳир бўлиш руҳида тарбияланган. Бундай овлар асосан қишда хон буйруқлари билан ҳар бир ўнликдан одам ажратилиб, бўлинмалар тузилган, таомилга кўра унга хон кўмондонлик қилган. Татарлар қипчоқлар ичида имтиёзли ҳукмрон табақа бўлган. Хон хонадонининг аъзолари йирик мулкдор ва ҳокимлар бўлиб, ўзларини мустақил ҳукмдорлардек тутган. Масалан, Шайбон – Дашти Қипчоқнинг шарқий қисмини, Нуғой – Қримни бошқарган. Олтин Ўрда жамиятининг юқори қисмини хон ва

кейинчалик султонлар ташкил қилиб, улардан кейин ўғлонлар, беклар, улус беклари, нойонлар ва тархонлар турган. Ўғлон - шаҳзода, яъни хон хонадонининг аъзоси, улус олишга ҳақли қўшиннинг бир қанотига қўмондонлик қилган. Булардан ташқари, тархонлар ҳам мавжуд бўлиб, Тархонлик — мўғул давлатига туркийлардан ўтган бўлиб, хон ва давлат олдидаги алоҳида хизматлари учун тархонлик ёрлигини олган, унга кўра, наслданаслга ўтадиган унвон ва ҳуқуқлар, имтиёзлар жамига эга бўлган кишилардир.¹ Аммо баъзи бир адабиётларда тархонлар — булар савдогарлар тоифаси деб нотўғри кўрсатиш ҳолатлари учраб туради.²

Олтин Ўрда тарихига оид манбаларда, эрон ва араб манбаларида гражданлик ҳокимияти идорасининг бошлиғига нисбатан «вазир» деган атама учрайди. Масалан, Султон Бийбарснинг элчи-лари Беркахоннинг Итил (Волга) дарёси бўйидаги қароргоҳида қабул қилинганида, султоннинг хатини вазир ўқиб берганлиги ёзиб қолдирилган. Жалойирлар сулоласи (1336-1411)га мансуб бўлган Султон Увайс (1356-1374) учун Муҳаммад ибн Ҳиндушоҳ Нахчевоний томонидан тузилган «Дастурул котиб» деган қўлланмада, вазирликка тайинлаш тўғрисидаги ёрлиқлар намуналарининг бирида «вазир барча девонларни, айниқса, давлат хазинаси девонининг»³, шу билан бирга хон устахоналари, отхона ва ошхоналарни ҳам назорат қилиб туриши керак бўлган. Вазирлик ҳокимиятининг ташқи ифодаси — олтин давот, қизил муҳр ва қимматбаҳо тошлар қадалган камардан иборат бўлган.

Вазирлик билан бирга «ноиблик» мансаби ҳам мавжуд бўлган бўлиб, ўша даврда Олтин Ўрда таркибига кирган Хоразмда Ноиб Қутлуғ Темур бўлган. У Олтин Ўрданинг нуфузли амирларидан бўлиб, Тўхтагон вафотидан кейин Туғрулжанинг ўғли Ўзбекни тахтга чиқарган. Босқоқ (доруға — туркийча аталиши) мансаби ҳам кенг тарқалган бўлиб, бўйсундирилган аҳолини итоатда тутиш, хирож йиғиб уни саройга хазинага топшириш вазифасини бажарган.

Ясода баён этилишича, тинчлик вақтида бир қатор мажбуриятларни адо этиб турган мўғуллар туманликлар, яъни 10.000 дан иборат бўлган қўшинга айлантирилган. Қурол ва ҳарбий аслаҳа-

¹ Бу ҳақда батафсил қаранг: З.Муқимов. Тархонликнинг ҳуқуқий ҳолати. // Ҳаёт ва қонун., 1998. - № 1, - 40-43-бетлар.

² Ҳ.Муҳамедов. Хорижий мамлакатлар давлати ва ҳуқуқи тарихи., 2-қисм., Т.: 2003. — 313-бет.

³ Якубовский А., Греков Б. Ўша асар. 108-бет.

лардан — байроқлар, игналар, арқон, юк ортиладиган, миниладиган ҳайвонлар — нимаики керак бўлса, ҳар бир аскар ўшанинг ҳаммасини гамлаган. Уларнинг ўзи билан олган нарсалари махсус текширувдан ўтказилган. Аскарликка чақирилганларнинг юртида қолган оила аъзолари тўланиладиган тўлов ва мажбуриятлардан озод қилинмаган, қўшинда интизом қаттиқ бўлган, уни бузган киши қаттиқ жазоланган. Чингизхон даврида қўшиннинг тузилиши қандай бўлса, Олтин Урдада ҳам шундай бўлган.

Ясонинг Макризий орқали бизга етиб келган парчасида «У (Чингизхон) қўшинга ҳамроҳ бўлиб юрган аёллар эркакларнинг ишлари ва вазифаларини бажарсинлар деб буюрган», яъни аёл эркак билан тенг ҳуқуқли ва обрў-эътиборли бўлган.

Мўғул давлатларида, жумладан Олтин Урдада қўшин баковули деган алоҳида бир мансаб бўлиб, «Дастурал Котиб»да баковуллик мансаби тўғрисида: у қўшинларни тақсимлаш, уларни юбориш, улуг девондан қўшинларга тегишли озиқ-овқат ва бошқа нарсаларни тақсимлаш, қўшинда тартиб ўрнатиш, адолатсизлик қилишга йўл қўймаслик вазифаларини ўз зиммасига олган деб кўрсатилади.¹ Амирлар, нойонлар, туманбоши ва мингбошилар шу масалалар бўйича унинг кўрсатмаларини бажариб бўйсуниллари лозим бўлган. Баковуллар ҳар бир туман ҳузурида бўлиб, катта маош олганлар.

Идора қилиш тизимида маҳкамалар муҳим ўрин тутиб, хон ҳузуридаги давлатнинг марказида бўлган, аммо манбаларда уларнинг қачон тузилганлиги, турлари, сони бўйича маълумотлар жуда кам. Девонларда котиблар бўлиб, улар битикчилар деб юритилиб, Улуғ девонда бош битикчи, оддий девонларда битикчилар бўлган. Бутун даромад ва харажатларни бошқарувчи девон (молия) ҳузурида даромадларнинг махсус рўйхати бўлиб, у дафтар деб аталган. Айрим вилоятларда ноиб ва доруғалар ҳузурида ҳам маҳкамалар бўлиб, уларда ҳам дафтар бўлган.

Олтин Урдадаги суд ишларининг ташкил қилиниши масалаларига доир махсус бир асар йўқ. Бу тўғрида манбаларда сақланиб қолган маълумот ҳам тўла эмас. Дастлабки вақтларда, яъни ҳокимиятнинг юқори табақаси мусулмон динини қабул қилмасдан ва мўғуллар ҳокимияти мусулмонлаштирилмасдан бурунги даврда суд тартиблари мўғулларнинг ўзига тегишли ишларда бусбутун Ясо асосларида кўрилиб ҳал этилган. Суд ишларининг бир

¹ Якубовский А., Греков Б. Ўша асар. 107-бет.

қисми шариат намояндалари қўлига ўтган мусулмонлаштириш даврида ҳам маълум ҳолларда Ясо тўхтовсиз амалда қўлланаверган. XIV асрнинг 30-йилларида Олтин Ўрда давлатининг энг маданий ўлкаси бўлган Хоразмнинг пойтахти Урганчга борган ибн Батута хоннинг Хоразмдаги ноиб, юқорида зикр этилган Кутлуг Темур хузурида бўлган.

Ибн Батута қабул маросимининг ўзини ва ноибнинг уй анжомларини тасвирлаб, суд масаласига ҳам тўхталиб ўтади: «Бу амирнинг (Кутлуг Темурнинг – З.М.) одатларидан бири шуки, – деб ёзади у, – ҳар куни қози унинг қабулхонасига келади ва унга ажратилган курсига ўтиради; унинг билан бирга фақиҳлар ва котиблар келадилар. Қозининг рўпарасига бош амирлардан бири ўтиради, унинг хузурида орғучи (ёрғучи) деб аталадиган саккизта (бошқа) бош амир ва турк шайхлари бўлади; буларнинг хузурига одамлар судлашиш учун келадилар. Диний ишларга тааллуқли жанжалларни қози ҳал қилади. Бошқа ишларни эса шу амирлар ҳал қиладилар».¹ Бу сўзлар XIV асрда, Ўзбекхон замонида, ислом дини Олтин Ўрда жамияти юқори табақасининг ҳукмрон ғояси бўлиб қолгандан кейин ҳам суд ишларининг бир қисми ҳамон ёрғучилар, яъни мўғулларнинг одатдаги қонуни бўлган Чингизхон Ясо си асосида ҳукм қилувчи судьялар қўлида бўлганлигини очиқ кўрсатиб беради. Аммо Ясо асосида иш кўриш давом қилишига қарамай, шариатнинг ва унинг намояндалари бўлган қозиларнинг таъсири кучли бўлган.

«Дастур ал Котиб»да муайян кишиларни амир ёрғу, яъни Ясо ва умуман одат ҳуқуқлари асосида суд ҳукмлари чиқарувчи бош судьялик мансабига тайинлаш тўғрисидаги ёрлиқ намуналарини келтиради. Одатда, бундай вазифа атоқли ва нуфузли мўғулга топширилган. Бу киши Ясо асосида ёрғучи (судья) бўлишга лойиқ эканлиги, у икки киши ўртасидаги тортишувда ёмонлиқ қилмай, озор етказмай ва жабр қилмай, одилona ҳукм чиқариши кераклиги ёрлиқда кўрсатилган. Ҳукм махсус ёрлиқда расмийлаштирилиши керак бўлиб, бундай ёрлиқ Халоқулар давлатида ёрғунома деб аталган. Халоқулар давлатида махсус ёрғу девони бўлган. Шундай девон Олтин Ўрдада ҳам бўлган деб айтишга барча асосимиз бор.

Ҳужжатларда кўрсатиб ўтилган намуналарда ёрғучиларнинг асосий даромад манбалари ҳам аниқлаб берилган. Судлашувчи

¹ Ибрагимов Н. Ибн Батута и его путешествие по Средней Азии. Наука. М., 1988. – с. – 78

томонлар ёргучи билан унинг котиби (битикчи) фойдасига маълум миқдорда ҳақ тўлаши керак бўлган. Бошқа ҳар қандай ўрта аср давлатида бўлгани сингари, Олтин Ўрдада ҳам бутун суд ишлари феодаллар ва улар билан боғланган амалдорлар қўлида бўлганлигини гапирмасак ҳам бўлади. Қозилар ва ёргучилар, яъни шариат қозилари ва Чингизхон Ясосида иш кўрувчи судьялар ёйриқ мулкдорлардан ёки суд фаолиятидан тушадиган даромадлар ҳисобидан маош олиб яшовчи судьялардан иборат бўлган. Уларнинг даромадига қонунга мувофиқ олиниши керак бўлган маблағдан ташқари, ҳар турли ғайриқонуний ундирмалар (пора, дўқ-пўписа билан ундириладиган пул ва бошқалар) ҳам кирган. Олтин Ўрдада суд маъмурияти (ҳокимлар, доруғалар) билан шу қадар чирмашиб кетганки, унинг мустақиллиги тўғрисида гап бўлиши ҳам мумкин эмас. Фақиҳлар, ҳар турдаги шайхлар ва қозилар билан боғланган бўлган. Қози ва ёргучилар ҳамма вақт юқори маъмурият билан тўла келишиб, улар манфаатини кўзлаб иш кўрганлар.

2. ШАЙБОН УЛУСИ ВА АБУЛХАЙРХОН ДАВЛАТИ

Тарихий манбалар ва тадқиқотларда XV асрнинг 20-йилларида Қипчоқ Даштининг шарқий ерларида ташкил топган 40 йилдан зиёдроқ яшаган Абулхайрхон (1428-1468) давлатини ва Туркистон ҳамда Мовароуннаҳрда ташкил топган Муҳаммад Шайбонийхон (1410-1510) давлатларини кўчманчи ўзбеклар давлати деб аташган.

Авалло, бу номга тўхталсак, ҳозирда биз унга уч мулоҳаза бўйича қўшила олмаймиз: 1. Бу давлатларнинг асосий аҳолиси молчорвачилик билан шуғулланадиган бўлгани ҳолда, шунингдек, уларнинг таркибига Сирдарёнинг қуйи қисмидаги, қисман Хоразм воҳасининг чеккаларида деҳқончилик, ҳунармандчилик билан шуғулланувчи уруғ ва қабилалар ҳам кирган. Бу ҳолга олим Б. В. Лунин ҳам эътибор бериб «Ўзбеклар фақат кўчманчи чорвадорлардангина иборат бўлиб қолмасдан, уларнинг орасида Амударёнинг қуйи оқимларида яшаган деҳқонларнинг маълум муддатларда экин ерларига келиб жойлашуви, ўз ерларига эга бўлган қабилалар ҳам бор бўлган»лигини кўрсатган эди.¹ 2. Бу давлатнинг асосий аҳолиси географик маънода ҳам Қипчоқ Дашти

¹ Лунин Б. В. Средняя Азия в научном наследии Отечественного востоковедения. – Т.: Фан, 1979. с. -145.

аҳолиси дейилган. 3. Икки дарё оралигидаги ўтроқ турк-чигатой халқлари уларни кўчманчи эмас, даштлик деб аташган. Худди шундай аташ биринчи манбаларда ҳам учрайди (Масалан: «Дашт ва Туркистон сипоҳи»¹). Шунинг учун ҳам биз кўчманчи деган атама ўрнига дашт ўзбеклари атамасини қўллаш тўғри деб ҳисоблаймиз.

Мазкур давлатларнинг ижтимоий-сиёсий тузумини ўрганмасдан Ўзбекистон давлати ва ҳуқуқи тарихини чуқур тушуниш мумкин эмас. Бир вақтлар Хуросонда ташкил топган Салжуқийлар давлати қандай мавқега эга бўлган бўлса, мазкур давлатлар ҳам Марказий Осиё ва Қозоғистон учун ана шундай катта аҳамиятга молик бўлади.

XIV асрнинг бошларидаёқ Жучи улуси икки мустақил давлатга, Кўк Ўрда, тарихда Олтин Ўрда дейилган ва Оқ Ўрдага бўлиниб кетганлигини биз юқорида кўриб ўтдик.

«Ўзбеклар мамлакати» деб аталган Оқ Ўрда таркибига Шайбон улуси ҳам кирган. Тарихчи олим Абулғозининг ёзишича, Шайбон бу улусни 1238 йилда Ботухондан олган.² Унинг аниқ чегарасини белгилаш қийин бўлсада, ёзда Урал тоғининг этаклари, Тобол, Урал (Ёйиқ), Илек, Ирғиз дарёларининг ўрта оқими, қишда эса Сирдарёнинг қуйи оқими, Чу, Сарисувнинг қуйи оқими, Қорақумда қишланган.

Дашт ўзбекларининг давлати ташкил топиши арафасида XV асрда Шайбон улуси ҳам майда-майда хонликларга бўлиниб кетиб, XV асрнинг 20-йилларида бир неча мустақил хонлик мавжуд бўлган. Ўзбеклар асосан уч тоифадан, яъни қабилалар иттифоқидан, Шайбон улусига кирган қабилалардан (шайбонийлар), қозоқлардан ва манғитлардан ташкил топган бўлиб, улар орасида сиёсий ҳокимият учун шиддатли кураш борган. Собиқ шўролар тарихчиларидан А.Якубовский шу даврдаги ўзбек зодагонларининг эроний зодагонлардан ўзига хос фарқли томонларига эътибор бериб: «Албатта, у ўзи бир неча ютуқларни қўлга киритган, ҳарбий ишни, яхши отларни, лочин овини, каптар учирлишни, эчки, хўроз уриштиришни, бедана боқиш ва шунга ўхшаш ишларни яхши кўрар эди. Лекин шунга қарамасдан, айниқса XV асрнинг иккинчи ярмида маданий жиҳатдан эроний зодагонлардан юзакироқ қарагандагидек қолақроқ, ёввойироқ эмас эди», деб жуда тўғри таъриф берган эди.³ Ҳокимият учун кураш дастлаб манғит улусида Урал ва Эмба дарёлари ўртасида юз бериб, улар Жумодуқхон улусига

¹ Абдуллонома. 1-жилд. Т.: Шарқ. 2000. 294-бет.

² Абулғози. Шажараи турк. – Т.: Чўлпон. – 1992, 112-6.

³ Якубовский А.Ю. Черты общественно культурной жизни эпохи Алишера Навои. с.-16.

қарши (Орол денгизининг шимоли, Сарисув ва Эмба дарёлари ўртаси) кураш олиб бориб, манғитлар 17 минг кишилик армияни Жойтор-Жолқин деган жойда тор-мор қиладилар. Бу воқеалар тарихчи олим Б.Аҳмедов томонидан араб ва форс тилларидаги биринчи манбалар асосида ёритиб берилган.¹ Мазкур жангда армиянинг Жавонғори (сўл қанотиға) қўмондонлик қилган Абулхайрхон ҳам асир олинди. Кейинчалик у Шайбонийлар наслидан бўлганлиги учун қўйиб юборилади. Келгуси йили Абулхайрхон Қипчоқ Даштидаги турк-мўғул қабилаларининг 200 дан ошиқ саркардаларини қўллаб-қувватлашлари орқали «Улуғ хон» деб эълон қилинган. 1428-1429 йилнинг ўзидаёқ Абулхайрхон бошчилигидаги дашт ўзбеклари ғарбий Сибирдаги Тура шаҳрини босиб олдилар. Шаҳар эса 1446 йилгача дашт ўзбеклари давлатининг пойтахти бўлиб қолди. Жуда қисқа бир вақт ичида Абулхайрхон майда бўлақларга бўлиниб кетган Шайбон улусининг катта бир қисмини бирлаштириб, ўз давлатини Олтин Ўрдадан мустақил деб эълон қилди ва 1431-1432 йилларда Хоразмни ишғол қилиб, «Улуғ хон» унвонини қабул қилди. Аммо кўп ўтмай вабо касали тарқалгани учун улар уни ўз қўлларида узоқ тута олмасдан ташлаб чиқиб кетадилар. 1446 йилда у ўзининг кучли рақиби Мустафохон устидан ғалаба қозонди. Шу йили Темурийларга тегишли бўлган Сирдарёнинг ўрта оқимида жойлашган Сиғноқ, Оққўрғон, Арқуқ ва Ўзган шаҳарлари босиб олиниб, дашт ўзбеклари давлатининг пойтахти Турадан Сиғноққа кўчирилади. Бу давлатга ҳозирги Қозоғистоннинг катта бир қисми, Ғарбий Жанубий Сибир ва Хоразмнинг ғарбий-жанубий томонлари кирар эди. Ана шундан бошлаб кўчманчи ўзбеклар Темурийлар давлатининг қўшнисига айланиб, уларнинг тахт учун бўлган можароларида гоҳ унисини, гоҳ бунисини қўллаб Темурийлар давлатининг сиёсий ҳаётига фаол аралаша бошладилар.

Хоразмга иккинчи марта 1435 йилда ҳам бостириб кириб уни талон-торож қилдилар. 1446 йилда ўзбек хонларидан Мустафохон Абулхайрхондан зарбага учраб, Урганч шаҳрига қараб юрди, уни босиб олиб аҳолисининг бир қисмини ўзи янгидан қурган Вазир шаҳрига кўчирди. Аммо 1462 йилда Султон Ҳусайин Бойқаро Мустафохонга қарши қўзғолон кўтарган шаҳар халқи билан тил бириктириб, уни Манғқишлоққа қувиб юборди ва шаҳарни

¹ Аҳмедов Б. Ўзбекларни келиб чиқиш тарихидан. — Т.: Фан. 1992. Ўзбек улуси. — Т.: Фан. 1992.

ўзи эгаллади.¹ Абулхайрхон ўзининг рақибларини ҳар хил йўллар билан таъқиб қилган. Улардан бир қисми Олтин Ўрда хони Бароқхоннинг ўғиллари Гирайхон ва Жонибек хонлар унинг таъқибидан қочиб Мўғулистон хони Исобуғахон (Эсон Буқо) ҳузурига келганлар. Бу хон эса уларга Фарбий Мўғулистон деб ҳисобланувчи жойлардан Чу водийси ва Еттисув ўлкаларининг бир қисмини берган. Ана шу жой кейинчалик Абулхайрхон таъқибидан қочган султонлар учун бошпанага айланиб, 1465-66 йилларда Гирайхон ва Жонибекхон Қозоқ хонлигига асос солдилар. Орол бўйларидаги даштнинг катта қисмини ўз ичига олган Қозоқ давлати вужудга келди. Ўша даврларда «Қозоқ» деб тахт-ҳукмдорлик учун курашиб муваффақият қозонолмаган, ўз уруғи, қабиласи ҳамда сулоласидан ажралиб кетган кишиларни айтишган.

3. ТЕМУРИЙЛАР ВА ШАЙБОНИЙЛАР

Бу икки сулоланинг ўзбек халқи этнографияси ва умуман тарихида тутган ўрни масаласида баъзи тадқиқотчилар уларни ҳозирги кунда ҳам бир-бирига қарама-қарши қўйишга, биттасини ижобий, иккинчисини салбий образ сифатида талқин қилишга ҳаракат қиладилар. Шу ўринда қуйидаги масалага диққатни жалб қилиш лозим деб ҳисоблаймиз:

«Темур тузуклари», «Зафарнома», «Бобурнома» каби тарихий манбалардаги турк-ўзбек уруғларини дашт ўзбекларининг уруғларига таққослаганда, бу борада улар орасида деярли фарқ йўқлигини кўриш мумкин. Юқоридаги манбаларни юзакироқ ўрганишнинг ўзиёқ ҳали дашт ўзбеклари икки дарё оралиғига жойлашмаган XIV-XV асрлардаёқ ўзбекларнинг таркибида бўлган уруғлар бу ерда яшаганлигини аниқлашга имкон беради. Жумладан, юқоридаги манбаларда Темурбек ва ундан олдинги даврларда икки дарё оралиғида яшаган: арғунлар, ойратлар, қовчин, дўғлат, минг, мўғул, уйғур, туркман, норин, итарчи (ўтарчи бўлса керак), қорлуқ, қушчи, тулкичи, тотар, кераит, қипчоқ, манғит, тағойи ва бошқа туркий халқлар келтирилади. Ана шу уруғларнинг барчаси темурийлар давлатида ҳам, дашт ўзбеклари давлати таркибида ҳам бўлган. Дашт ўзбекларининг йўлбошчиси Шайбонийхоннинг эса дастлаб фақат олти ўзбек уруғига: қушчи, дўрмон,

¹ Батафсил қаранг: Аҳмедов Б. Хоразмнинг XV асрдаги сиёсий тарихидан, Тарихдан сабоқлар. 162-170- бетлар.

уйғур, қурлаут, эчки, найман, кейин-чалик 15 уругига таяниб ҳокимиятни қўлга олганлиги маълум. Шунинг учун ҳам бу уругларнинг маданияти, ижтимоий ривожланиш даражаси ҳар хил бўлсада, келиб чиқиши деярли бир хил эди.

Тўғри, тарих гилдирагининг босиб ўтилган маълум нуқтасида улар ҳокимият ва устунлик учун бир-бири билан шиддатли кураш олиб борган сиёсий кучлар эди. Аммо шуниси баҳссизки, иккала сулола ҳам бизнинг боболаримиз, яъни авлодларимиздир. Ворислар эса улуғ авлодларини танлай олмайдилар «улар Оллоҳдандир» деган ибора бор, биз эса улар яратган қудратли давлатчилик ва маданиятнинг ворисларидирмиз. Шунинг учун ҳам бугунги кунда, бир неча улкан тарихий довлар ортида туриб уларни ўзлари яшаган ижтимоий муҳитдан ажратган ҳолда баҳо бериш масаласи жуда ҳам мураккабдир.

Фикримизча, бизнинг вазифамиз уларнинг ўзбек халқи давлатчилиги олдидаги хизматларини биринчи тарихий манбаларга суянган ҳолда холислик билан ўрганиш, баҳо бериш, улардан қолган меросни қадрлаш деб ҳисоблаймиз.

Ушбу сулолалар орасидаги ижтимоий-сиёсий воқеалар шарқшунос тарихчи олимларимиздан акад. Б.Аҳмедовнинг асарларида ўрганилган¹. Албатта, улар ўртасида маълум даражада яқинлик — эл ва тил бирлиги, эътиқод бирлиги, қон-қардошлик ва бошқалар. Шунга қарамаздан давлатшунослик нуқтаи назаридан олганда, улар ўртасида маълум даражада фарқлар бўлган. Шу нуқтаи назардан баъзи тафсилотларга тўхтаб ўтиш мақсадга мувофиқ кўринади.

Соҳибқирон Амир Темур Хитой юриши бошларида, 1405 йилда, сафар чоғида касалланиб Ўтрор шаҳрида вафот этди. Албатта, сарой аъёнлари бу хабарни сир тутиб Буюк Амир жасадини Самарқандга жўнатишга ҳаракат қилдилар. Аммо бу хабар маълум бўлиб ёйилиши билан Темурий мирзолар ўртасида Самарқанд тахти ва ҳокимияти учун кураш кучайиб кетди. Гарчи Темур ўзи ҳаётлигида дастлаб энг севикли ўғли Муҳаммад Жаҳонгирни, у жангда ҳалок бўлгач, ўша вақтда Ҳиндистон ва Қобул ҳукмдори бўлиб турган Пирмуҳаммадни валиаҳд этиб тайинлаган бўлсада, унинг васиятига амал қилмадилар. Мироншоҳнинг ўша вақтда Тошкентда қўшин билан турган 12 яшар ўғли Халил Султон тахтга даъвогар бўлиб чиқиб уни эгаллади. Туркистон вилояти ва

¹ Бўрибой Аҳмедов. Узбек улуси Т., Мерос нашриёти. 1992. — 86-121-бетлар.

Фарғонанинг бир қисмига ҳоким қилиб тайинланган Амир Худойдод ва Шайх Нуриддинлар ҳам ушбу курашдан четда қолмадилар. Улар Халил Султон билан бўлган жангда уни енгиб Самарқандни эгалладилар. Тахт вориси Пирмуҳаммад эса 1407 йилда Шибирғон яқинида ўз вазири Пир Али Тоз томонидан ўлдирилади.

Бу воқеаларга ўша вақтда Хуросон ҳокими бўлиб турган Шоҳрух (1377-1447 й.й.) бефарқ қарай олмас эди. У Самарқандга юриш қилиб уни эгаллайди ва Амир Худойдодни қўлга олиб қатл эттиради. Халил Султон эса Ироқ ноиби этиб тайинланиб, ўша жойга кетаётганда йўлда 1409 йилда вафот этади. Шоҳрух келаси йил яна Самарқандга юриш қилиб Шайх Нуриддинни енгиб ҳокимиятни тўла қўлга киритади ва 19 ёшда бўлган ўз ўғли Улуғбекни (1394-1449 йил) Самарқанд волийси — ҳокими, Амир Темурнинг машҳур саркардаларидан бўлган Амир Шоҳмаликни эса унга Отабеги қилиб тайинлаб Ҳиротга қайтиб кетади. 1411 йилда Шоҳмалик Ҳиротга чақирилиб олингач, у мустақил ҳолда Мовароуннаҳр ҳокими бўлиб қолади. Шоҳрух 42 йил Темурийлар давлатининг олий ҳукмдори бўлиб, 1447 йилда Хуросоннинг Рай шаҳрида вафот этади.

Шундан кейин энди Хуросон, Ҳирот тахти учун Темурийлар орасида сиёсий кураш қизиқ кетади. Улуғбек Ҳиротни эгаллаб ўғли Абдуллатифни шу вилоятга волий этиб тайинлаб, Балх шаҳрини унга суюрғол қилиб беради. 1449 йилда эса ўғли отасига қарши исён кўтариб ундан енгилган ота таслим бўлиб, 1450 йилда эронлик Аббос деган хизматкор томонидан ўлдирилади. Отасини қатл эттирган фарзанд Абдуллатифнинг ҳукмронлиги 6 ойдан ошмади. Олим ва одил ҳукмдор Мирзо Улуғбекка содиқ кишилар (жумладан Бобо Ҳусайн Туркистоний) томонидан у отиб ўлдирилди.

Шу даврда ўз ҳокимиятини Фарбий Сибирь худудларига ёйиб, Сирдарёнинг шимолидаги ерларни ҳам қўлга киритган дашт ўзбеклари давлатининг хони Абулхайрхон Сирдарёнинг сўл қирғоғидаги вилоятларни ҳам босиб олишга интила бошлайди. 1431 йилдаёқ у Хоразмга бостириб кирган бўлса, 1447 йилда Самарқанд ва Бухоро атрофидаги ерларни босиб олиб талаган. Ана шу тарзда темурийлар давлатининг хавфли қўшнисига айланиб, бу давлат ишларига аралаша бошлаб, бу асосан икки: а) Темурийлар мулкига бевосита босқинлар уюштириш; б) тахт, устунлик учун курашаётган темурий султонларнинг гоҳ униси, гоҳ бунисига ҳарбий ёрдам кўрсатиш шаклларида бўлиб турди. 1451 йилда ана

шундай курашлар қизиган вақтда Мироншоҳнинг ўғли Султон Абу Саид Мирзо (1451-1469) ҳарбий ёрдам сўраб Абулхайрхонга мувожаат қилиши билан лашкар тортиб Мовароуннаҳрга келди ва Улуғбекнинг ўғли Абдулла Мирзога (1450-1451) қарши жангда уни қувватлаб Самарқанд тахтини қўлга киритишига ёрдам берди. «Абулхайрхон учун мазкур юришдан олинган энг катта ютуқ шу бўлдики, 1451 йил воқеалари орқали у Мовароуннаҳр сиёсий ҳаётига шайбонийлар омилини олиб кирди», деб тўғри таъкидлайди А. Зиёев¹. Ана шу тарзда шайбонийлар Мовароуннаҳрда ўз нуфузини ошира бордилар.

Кўп ўтмай Абусаид Ҳирот тахтига ўтирган Абулқосим Бобур (1452-1457) Мирзо билан жангга киришди. Урушга Абдуллатифнинг ўғиллари Аҳмад ва Жўқи Мирзолар ҳам қўшилдилар. 1455 йилда Аҳмад Мирзо (Абдуллатифнинг ўғли) Балхда ҳалок бўлгач, Муҳаммад Жуқий (1449-1464) дашт ўзбекларидан Бурга Султон ёрдамида деярли бутун Мовароуннаҳрни забт этди. Бу вақтда Султон Ҳусайин билан Хуросонда жанг қилаётган Абусаид Мирзо Амударёдан ўтди ва Шоҳрухияни 10 ой қамал қилди. Хўжа Убайдуллоҳ Аҳрор ёрдамида сулҳ тузилиб Жўқи Мирзо қамоққа олиниб Ихтиёриддин қалъасига қамалди. Шундан кейин Султон Абусаид Мирзо² Самарқанд тахтига ўз ўғли Аҳмад Мирзони (1469-1494) қўйиб ўзи Ироқ Арабистонини забт этишга киришди. Аҳмад Мирзо 1494 йилгача Самарқанд тахтида ҳукм сурди. Бу вақтда Фарғонада укаси Умаршайх, Хуросонда Ҳусайин Бойқаро, Мўғулистонда эса Юнусхонлар ҳукм сурарди.

Муҳаммад Шайбонийхон эса Туркистонни қўлга киритгач, Темурийларнинг ноибни Муҳаммад Мазид Тархонни асир олади ва кейинчалик уни қўйиб юборди. У эса бунинг эвазига бўлса керак, укаси Бухоро ноибни Абдул Али Тархон ҳузурига боришни таклиф қилади. Шу воқеа муносабати билан Шайбонийхон темурий Султон Аҳмад Мирзо хизматига кириб ўзининг навқарлари билан унга хизмат қилади.

Султон Аҳмад Мирзонинг Тошкентдаги ҳокими Шайхжамол ўлдирилгач, Умаршайх Мирзо Тошкент ва Шоҳрухияни ўзига қаратиб олди. Бундан ака-укалар Султон Аҳмад Мирзо ва Умаршайх Мирзо ўртасида келишмовчилик келиб чиқди. Шундан кейин

¹ Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи. Т., «Шарқ». 2001. – 236-б.

² Султон Абусаид Мирзо Мироншоҳнинг ўғли 1467 йилда Оқ қўйонғиллар сардорини Узун Ҳасан билан бўлган жангда асир олиниб Шоҳрухнинг ўғли Ёлғор Мирзо томонидаги онаси Гавҳаршодбегимнинг қони учун қатл қилинган.

Умаршайх Мирзо Юнусхонга (қайнотасига) хабар юбориб Тошкентни унга бермоқчи бўлди, маълумки, илгари Андижондан Ўш ва Маргинонни ҳам унга берган эди. Ана шу тарзда «Умаршайх Мирзо Самарқанд волийсига қарши қуёшмонанд туғуни тикди». Юнусхон беҳисоб лашкар билан Сайрамдан ўғли Султон Маҳмудхонни Умаршайхга ёрдам бериш учун юборди. Учала лашкар Хўжанд суви (Сирдарё) бўйида учрашди. Шу вақтда Хўжа Аҳрор улар хузурига йўл олиб ўзининг бораётганлигини маълум қилади. «Ҳар учала подшоҳни бир гиламга ўтқаздилар ва сулҳ масаласини ўртага қўйиб, уларни бир-бири билан яраштириб қўйдилар. Сулҳга кўра Тошкент Юнусхоннинг ўғли Султон Маҳмудхонга берилиб,¹ 1485 йил Юнусхоннинг ўғли Султон Маҳмудхон Тошкентда ҳоким бўлиб тахтга ўтирди ва кўп ўтмай Султон Аҳмад Мирзонинг қизи Қорақўзбегимга уйланади. Юнусхон эса фалаж касали билан оғриб Тошкентда вафот этгач «Мўғулистоннинг ҳамма улуси Султон Маҳмудхонга тобе бўлуб, уни хонлик тахтига ўтқаздилар ва мўғул расми билан коса кўтардилар»². Аммо барибир Тошкент масаласида уруш келиб чиқиб Султон Аҳмад Мирзо 150 минг қўшин билан Тошкентга юради. Мирзонинг Мўғулистон қўшинлари билан бўлган бу жангида ўзига нисбатан ёмон кайфиятни сезган, бу вақтда Темурийлар хизматида бўлган Шайбонийхон мўғуллар томонига ўтиб кетади³.

Хуросон тахтининг ҳукмдори Ҳусайин Бойқаро Мирзо (1469-1506) даври – буюк Алишер Навоий даври ўзбек давлатчилигида алоҳида ўрин эгаллайди. Лекин шунга қарамасдан бу давр давлат ва ҳуқуқ тарихида жуда кам ўрганилган. Фақат сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихи бўйича проф. Х.Б.Бобоевнинг А.Навоийнинг давлат-ҳуқуқий қарашларига бағишланган қатор ишлари мавжуд. Ушбу давр давлат ва ҳуқуқ тарихини ўрганиш бўйича манбалар мавжуд, аммо улар ичида Мирхонднинг 7-жилдли «Равзат ус сафо» (Жаннат боғи) асари марказий ўринда туради, лекин ушбу асар ўзбек тилига тўла ўгирилиб илмий шарҳлар билан нашр этилган эмас. Ҳатто А.Ҳазратовнинг уч қисмдан иборат сайланма таржималари хунузгача қўлёзма ҳолида ётибди⁴. Ушбу иш нашр этилса илмий жамоатчиликка катта тўхфа бўлиб, олимнинг ҳам руҳи

¹ Аҳмедов Б. Тарихдан сабоқлар... 72-б.

² Аҳмедов Б. Уша асар... 73-б.

³ Маҳмуд бен Эмир Вали. «Баҳр ал-асрор фи манокйиб ал ахёр». См. Материалы... с. - 368.

⁴ Мирхонд Ховандшоҳ Маҳмуд «Равзат ус Сафо». Темурийлар даврига оид материаллар, 2-қисм. Форс тилидан ўзбек тилига А.Ҳазратов таржимаси. Т., 1941. – 340-б. (Археология институти кутубхонаси).

шод бўлган бўлур эди.

Султон Ҳусайин Бойқаронинг (1438-1506) отаси Султон Фиёсиддин Мансур бинни Амирзода Бойқаро, бинни Умаршайх Баҳодир орқали Амир Темур Кўрагонийга бориб тақалади.

Она томондан эса Фирузабегим бинни Амирзода Султон Ҳусайин, бинни Амир Муҳаммадбек (тойжиут қабиласига мансуб) бўлган.

Ҳусайин Бойқаро ҳам бошқа темурийлар каби 1468 йилда Хуросон тахтини қўлга киритиш учун дашт ўзбеклари хони Абулхайрхон ҳузурига ҳарбий ёрдам сўраб боради, хон уни яхши қабул қилади. Аммо унинг ноиб ва аъёнларининг муддаоси хонга таъзим эттириб «тобуғ» одатини ижро қилдириш эди. Ушбу ҳолат «Равзат ус сафо»да айнан келтирилган. «Ўзбеклар одатича тобуғ деб бошидан қулоқини олган ҳолда, хон тахтига рўбару бўлиб, фақирлик қўли билан, бир қўли билан қулоқни ушлаб руку қилувчилар сингари эгилиб таъзим қилишга айтилган»¹. Дастлаб Ҳ.Бойқаро бунини ижро этишга рози бўлмади, шунинг учун ҳам хон қабулига кирмасдан олдин кўп музокаралар бўлиб ўтади. Шу вақтда фалаж касалига мубтало бўлган Абулхайрхон Ҳ.Бойқаронини яхши қабул қилиб баъз мажлиси қуришга фармон бергач, май, қимиз, бол тортилади. Муаллифнинг тасвирлашича, Хон Ҳ.Бойқарога ўз қўли билан шароб узатади, у барчасини ичсада қилиғи, хулқ-атвори ўзгармайди.

Шунда Хон: «Агар сен биз билан учрашганда «тобуғ» қилмаган бўлсангда, биз бунини қилишга тайёрмиз», деб бошидан қулоқини олганда, Ҳ.Бойқаро сапчиб туриб Хонга «тобуғ» бажо келтиради. Шундан кейин Абулхайрхон ўзаро сиёсий қурашларда унга ҳарбий ёрдам беришни ваъда қилади.

Ҳ.Бойқаро йирик аскарбоши, давлат арбоби ва таниқли шоир бўлиб етишишида, албатта, унинг дўсти, давлатда муҳрдор, бош вазир, вилоят ҳокими мансабларида одиллик билан фаолият кўрсатган Амир Низомиддин Алишер Навоийнинг хизмати каттадир. Шунинг учун ҳам Ҳ.Бойқаро шарият қонун-қоидаларига, туркий одадларга маҳкам амал қилган давлат бошчилиғи бўлиб етишдики, бу биринчи манба бўлган классик тарихий асарларда ёзиб қолдирилган. У Ҳирот тахтини эгаллагандан кейин (1470) жасурлик ва ширин орзулар билан давлат ишларини бошқаришга киришиб мамлакатнинг узоқ-яқин жойларида ҳам интизом ўрна-

¹ «Равзат ус Сафо». 2-қисм. Темурийлар даврига оид материаллар. Т., 1941. — 47-48-бетлар.

тиш ҳамда қонун асосларини мустаҳкамлаш учун фармонлар чиқаради, турли тоифа кишиларга марҳамат ва хайри-эҳсонлар кўрсатади.

У дўсти А.Навоийни муҳрдор, сўнгра эса бош вазир (1472) этиб тайинлади. Унинг давлати шимолда Хоразмдан, жанубда Қандаҳор ва Сейистонгача, шарқда Балх ва Ҳазнадан, ғарбда Домғонгача бўлган доирани ўз ичига олди. Кўп ўтмасдан илгари ўзи нажот истаб иттифоқчи ахтарган дашт ўзбеклари унинг давлатини хавfli қўшнисига айланиб, бу давлатга таҳдид сола бошлади.

Давлат ва ҳуқуқ тарихи фани нуқтаи назаридан қараганда, ҳеч шубҳасиз, унинг фаолияти диққатга ва атрофлича ўрганишга сазовордир.

Давлат ишларида шариат, тўра ва тузукка амал қилиб, ҳар бир ишни маслаҳат-кенгашиш орқали ҳал этади. Жумладан: «Юраюра манзилларни ўтказгандан кейин Букан деган жойга келиб қўнди. Шу ерда улуғвор амирлар ва Жамшид ҳашаматли нўёнларни машварат (жонқи) мажлисига чақирди». Яъни, бир иш қилганда, улардан кенгаш сўра, деган сўзга мувофиқ ўтирганлардан кенгаш сўрайди.

Мирзо Ёдгор қўлга олиниб, Ҳ.Бойқаро иккинчи бор Ҳирот тахтини эгаллаганда чиқарган фармонлари, давлат ва ҳуқуқ тарихида, айниқса, ўзгача аҳамият касб этади. Салтанат шаҳри Ҳиротни Султони Саид давридаги қоидага (бу ерда Шоҳрух назарда тутилган бўлиши керак) мослаб идора қилишни буюради. «Агарда мен, ёки ака-укам, ёки фарзандим шаръий йўлдан четга чиқсак, жазолашни кечиктирмаслик керак».

Бу қоидага Ҳ.Бойқаронинг ўзи ҳам қаттиқ амал қилганлигини манбалар ҳам тасдиқлайди. Жумладан, у давлатга қарши исёнда айблаб бир кишини қатл этиш жазосига ҳукм қилади. Орадан бироз вақт ўтгач жазоланган йигитнинг қари отаси унга мурожаат қилиб: «Мен билан яёв юриб қозининг олдига боришинг керак, сенда шариатлик ишим бор», деб қозига олиб боради. Кекса киши қози олдида султон ўғлини қатл қилдирганлигини айтиб даъво қилади. Қози ундан гувоҳ талаб қилганда: «Мени гувоҳимнинг бири Мирзонинг адлидур ва яна бири инсоф», деб жавоб беради. Қози Мирзони хоҳласа хун тўлаши ёки қасос олишга ҳукм қилади. Шунда Ҳусайин Бойқаро «Ўн икки минг ярмоқ (танга пул) била қилич олиб келинг», деб буюрган ва «Агар қасос қилурсан, ана қилич ва агар дият олурсан, ана ярмоқ», деб жавоб берган. Султоннинг олижаноблиги ва мардлиги, шариатга риоя қилиб қари бир киши-

нинг даъвоси билан қозига яёв келганлиги, камтаринлигини кўриб: «Гар йигитим қилди жон фидо санга, ман қари жони қурбон санга», деб чол уз даъвосидан воз кечган¹. Яъни шариат ҳукмлари ҳаммага баробар, унга бўйинсуниш, ижро этиш лозим. «Шунингдек, ҳоқони Мансур ўз қавму қариндошларидан бошқа мансабдорларга нисбатан ҳам шариат қонунларини татбиқ қилиш юзасидан қарор (фармон) чиқарди». Шариат асосларини мустаҳкамлашга зўр бериб тиришади.

Унга риоя этишни қаттиқ талаб этади. Бундан ташқари, Ҳирот шаҳри ва унинг атрофидаги фақирлар, деҳқонлар, ҳунармандлар ва касибларни икки йилгача хирож олинишидан ҳамда аскар пули (солиғи) тўлашдан тамоман озод қилади. «Амалдорлар – хирож йиғувчилар, девон хизматчилари мазкур солиқларни талаб қилиб, дарвешлар ва қашшоқларни юрагига туз сепмасинлар», деб фармон беради². Бу фармон Ҳ.Бойқаро учун ҳам, давлат ва халқ учун ҳам албатта, ўша вақтда катта аҳамиятга эга эди. Ҳ.Бойқаро ҳам катта бобоси А.Темурдек давлат мансабдорларини қандай погонани эгаллаб турмасин, жиноят содир этганда жазога тортилишини талаб этарди. Жумладан, унинг ҳузурида Соҳибихтиёр вазири бўлган Хўжа Мажиддин Муҳаммад бир неча кун «уй қамоғида» сақлангандан кейин ишини Муҳоссил – терговчига беради.

Мажиддин эса тергов вақтида «Соҳибихтиёр бўлиб турган вақтларимда яхши иш қилганим йўқ, гуноҳимга иқрор бўлдим», деб ёзиб беради. Бу ерда биз темурийлар давлатида муҳим ишлар бўйича терговчилар тайинланганлиги, тергов эса ёзма ҳолда олиб борилганлигининг яққол тасдиғини кўриб турибмиз. Суднотариал ҳужжатлар аниқ бир шаклда ушбундан хабари бор кишилар томонидан юритилган. Масалан: Мавлоно Ғиёсиддин Жамшед шаръий масалаларда ҳамда васиқа, сижилла, ҳужжатлар ёзишдан тамом хабардор эди, деб хабар беради тарихчи³.

Темурийлар даврида ҳам қадимги туркий халқлар давридан авлоддан-авлодга ўтиб келаётган давлат-ҳуқуқий одатларга, жумладан аҳолининг арз ва шикоятларини «Девон куни»да қабул қилишга амал қилишни кўпгина ҳолларда кўриш мумкин. Ана шулардан бири ҳафтанинг маълум кунларини давлат куни деб белгилаб аҳолини қабул қилиш, турли масалаларни ечиш, амри фармон бериш

¹Дастур ул-амал. Т., 2000. – 29-30-бетлар.

²Темурийлар даврига оид материаллар 2-қисм., Т., 1941. – 91-бет.

³Темурийлар даврига оид материаллар 2)-қисм., Т., 1941. – 180-181-бетлар.

одатидир. Жумладан ана шундай кунларда султон, Подшоҳ бошига тож кийиб, жиға тақиб, қизил кийиб тахтада ўтирган ҳолда халқни қабул қилишидир. Бундай ҳолни қатор тарихий манбаларда учратиш мумкин. 1498 йил Ҳиротда безори, ўғри ва бебошлар кўпайиб кетади. Иш шунгача бориб етадики, кечалари ҳар кўча ва маҳаллада, албатта, бирор ўлик ва мажруҳ кишини топганлар. Яъни фасод ва тартибсизлик ҳаддидан ошиб кетган. Ана шундай бир шароитда «Ҳазрат Султон Ҳусайин Мирзо муҳаррам ойининг 10 кунда қизил либос кийиб, бошига қирмизи тож кийди ва ҳукм қилдики «Қайси кўча ва маҳаллада безори ва бебошлар бўлсаю уни тутиб келтириб берсинлар»¹.

Бу ерда қизил ранг давлат белгиси унинг хоҳиш иродаси сифатида қўлланилган. Кейинги даврларга оид иккинчи бир мисол ҳам бунга тасдиқлайди. Ҳиндистонда бобурийлардан Ҳумоюн подшоҳ даврида якшанба ва сешанба куни давлат куни бўлиб, шу кун подшоҳ аҳолини қабул қилиб, уни Давлатбеги (девонбеги) Ҳиндубек қавчин уюштириб борган. «Ул кун подшоҳ қизил либосда зоҳир бўлуб девон тутарлар. Ҳиндубек ҳам ушбу либосда бўлур. Бу девон куни жамият мамариддин Наврўзча (одамлар кўплигидан йўллар ҳуди наврўз кунларидек одамга тўла бўлар эди – З.М.) бўла борур. Кўрунуш бермак, Ош тортмоқ, элини тўра (ҳуқуқий одат, қонун) била ултурғузмак ўшал дастур биладур»².

Девон кунда шу тартибда аҳолининг шикоят ва аризалари давлат бошлиғига етказилиб ҳал этилган.

Хулоса қилиб айтганда, М.Шайбонийхоннинг Темурийлар давлатини босиб олиши арафасида бу икки сулола ва минтақа ўртасида турли хил алоқалар: иқтисодий (савдо-сотик, савдо қарвонларининг иккала томонга қатнаши), сиёсий-дипломатик элчилар алмашиши, ҳарбий алоқалар бўлиб турган. Ҳарбий ёрдам борасидаги алоқалар ҳар сафар Темурий мирзоларнинг шахсан ёрдам сўраб мурожаат қилишлари билан юз бериб турган.

¹Зайниддин Маҳмуд Восифий. «Бадоеъул вақоъ» (Нодир воқеалар). Форс тилидан Наим Норқулов таржимаси., Т., 1979. – 110-б.

²Дастур ул-амал. Сўз боши, тадбил, изоҳ ва луғат муаллифлари Ҳ.Н.Бобобеков, Ҳ.Бобоев, А.Куронбеков. Т., 2000 – 41-б.

4. ТЕМУРИЙЛАР ДАВЛАТИНИНГ ИНҚИРОЗИ ВА УНИНГ САБАБЛАРИ

Собиқ шўролар давридаги ўта сиёсийлаштирилган тарихий адабиётларда XV аср охири ва XVI аср бошларида Мовароуннаҳр-даги ижтимоий-сиёсий воқеаларни ёритишда тарихий фактларга бир томонлама ёндашилиб темурийлар давлати инқирозининг асосий сабабини «Шайбонийлар босқини» билангина боғлаш характерлидир. Аммо тан олишимиз керакки, ҳозирда ҳам айнан ана шу даврдаги тарихий воқеалар фанда атрофлича чуқур таҳлил қилинган деб бўлмайди. Деярли 130 йил мобайнида Мовароуннаҳр ва Хуросонда ҳукм сурган аскарбоши ва давлат арбоби Амир Темур ва Темурийлар давлати XV асрнинг сўнги йилларида бир қанча ички ва ташқи зиддиятларга чулғаниб қолдики, булар охир-оқибат бу улкан салтанатни инқирозга олиб келди. Ана шу сабаблардан **биринчиси** ўша даврларда турк-мўғул давлатларида мавжуд бўлган улусларга бўлиб бошқариш тизими эди. Агар Темурбек ўзининг ҳаётлигида бу давлатини тўрт ўғли ва унинг авлодларига улус (мулк-давлат) қилиб бўлиб берган бўлса, ундан кейинги даврда яна майда мулкларга бўлиниб кетдики, бу ҳар бир мулк ҳукмдори-нинг пойтахт Самарқандни, боболари ўтирган тахтни эгаллаб, ягона ҳукмдор бўлишга интилишига олиб келди. Улар ўртасида тахт, ҳокимият ва устунлик учун курашнинг кучайишига, охир-оқибатда мамлакатда сиёсий тарқоқликнинг кучайишига, ўзаро урушлардан хонавайрон бўлаётган халқнинг эса Темурий Мирзо-лардан тобора норозилиги ортишига олиб келди. «Мамлакатни улус тизими билан идора этиш, — деб ёзган эди, Ўзбекистон тарихининг билимдони акад. Б.Аҳмедов, — ҳамда муттасил давом этган ўзаро феодал урушлар натижасида ҳокимият заифлашган».¹

«Чиғатой улусининг емирилишига асосий сабаблардан бири шундаки, — деб ёзади шарқшунос олим А.А.Семёнов, — уни ҳимоя қилишда халқ қатнашмади, темурий амирлар эса ватанпарлик руҳидан холи бўлиб, ўзларининг тор-уруғ қабилавий манфаатлари билан чулғаниб қолган эдилар».² Бу эса темурийларнинг кучлари парчаланиб, ҳокимиятнинг заифлашишига олиб келди. **Иккинчи** сабаби XV асрнинг иккинчи чораги, аниқроғи Султон Абу

¹Аҳмедов Б. Тарихдан сабоқлар. Т. «Ўқитувчи». 1994. - 428-б.

²Семёнов А.А. Шейбанихан и завоевание империи Темуридов. // Материалы по истории таджиков и узбеков. Сталинабад — 1954. - с.-81.

Саид Мирзо давридан бошлаб Темурийлар давлатида Нақшбандия суфийлик тариқати хожаларининг сиёсатга аралашиб олий ҳокимиятни ўз қўлларига киритиб олишга интилишлари бўлса, **учинчидан**, тархон амирларининг мамлакатда таъсири ошиб кетиши эди; **тўртинчидан**, Хуросон ҳукмдори Султон Ҳусайн Ҳисор ва Қундузни босиб олиш учун ҳаракатларни кучайтира бошлайди.

Султон Аҳмад Мирзо ҳукмронлигидан кейин унинг ўрнига укаси Султон Маҳмуд Мирзо (1453-1495) ўтирган бўлсада, у узоқ ҳукм сурмади, олти ойдан кейин вафот этди. Ундан қолган беш ўғилнинг учтаси – Султон Масъуд (1475-1506), Бойсунқур Мирзо (1477-1499) ва Султон Али Мирзо (1483-1501) Самарқанд тахти учун кураш бошладилар. Хўжалар дастлаб Султон Маҳмуд ҳаётлигида Бухоро ҳукмдори бўлиб турган унинг ўғли Бойсунқур Мирзони Самарқанд тахтига ўтқаздилар. Бу эса тархонлар ва маҳаллий зодагонларга ёқмай Қаршидан унинг укаси Султон Алини чақириб тахтга ўтқазиб ҳақида қасам ичдилар. Ана шундай ўзаро урушларнинг бирида, 1496 йилда Самарқанд тахтига ўтқазилган Бойсунқур Мирзо ибн Маҳмуд бошқа темурий Мирзолардан ўзини ҳимоя қилиш учун М.Шайбонийхонни иттифоқчиликка таклиф қилган.

Бунинг натижасида мамлакатда икки ҳокимиятчилик юз бера бошлади. Улар гоҳ у, гоҳ бу темурий шаҳзодани қўллаб-қувватлаб давлат ишларига фаол аралаша бошладилар. Жумладан Бухоро волийси Дарвеш Муҳаммад Тархон* Бойсунқур Мирзони тахтдан тушириб ўрнига Султон Алини қўймоқчи бўлиб фитна кўтарганда, «Ота-бобосидан тортиб Мовароуннаҳр улуғлари ва атрофларининг маслаҳат учун борадиган кишилари бўлган Шайхулилом Ҳожа Абулмакорим Амир Аҳмад Ҳожи ва бир қанча сипоҳлар ва кўпгина давлат хизматчиларини ёнига тортиб Султон Али Мирзо тарафида бўлган тархонийларга қарши кўзғолон кўтариб қалъага қараб юради».¹ «Ўша вақтда, – деб ёзади тарихчи Хондамир бу ҳақда, – тархоний амирлар унга (Бойсунқур Мирзога - З.М.) қарши душманчилик камарини белга боғлагач мамлакатда паршонлик юз берди».²

Аmmo Хўжа Абулмакорим бошлиқ зодагонлар қайтадан Бойсунқурни тахтга ўтқаздилар. Султон Алининг кўзига мил тортиш

¹Мирхонд Ховандшоҳ «Равзат ус Сафо». // Форс тилидан А.Ҳазратов таржимаси. Т., 1941. – 288-б.

²Аҳмедов Б.А. Тарихдан сабоқлар. Т.Ўқитувчи. 1994. – 347-б.

ва Дарвеш Муҳаммад Тархонни қатл қилишга ҳукм қилдилар. Султон Али бундан омон қолгач, Бухорога қочади. Бухорода Бойсунқур билан унинг ўртасида уруш бўлиб у енгилгач, Самарқанд тахти учун ғарбдан, Бухоро томондан Султон Али Мирзо, жанубдан унинг укаси Султон Масъуд Мирзо, Андижондан хожаларнинг қувватлаши билан Умаршайхнинг уғли Бобур Мирзо ҳаракат бошлайди. 1498 йилда эса қаршилиқ кўрсатишга имкон топмагач, Бойсунғур Самарқандни ташлаб чиқиб укаси Масъуд Мирзо ҳузурига қочади. Султон Али билан иттифоқ тузган Бобур эса Самарқанд ва унинг шарқий тарафларини, Султон Али эса Миёнкол ва Бухорони эгаллайди. Кейинчалик Бобур Самарқандни ҳам ташлаб чиқиб кетади. Хондамирнинг «Макорим ул-ахлоқ» («Олижаноб сифатлар ҳақида китоб») номли асари 906 ҳижрий 1501 йилда А.Навоий вафот этган йили ёзиб тамомланган бўлиб, унинг олтинчи бобида Навоий умрининг сўнгги йиллари билан боғлиқ бўлган айрим сиёсий маълумотлар ҳам учрайди. Ижтимоий-сиёсий аҳвол, тожу тахт учун курашнинг бениҳоят авжга чиқиши, теурийлар империясининг инқирозга юз тутиб бораётган биноси улуғ Навоий кўрган чора-тадбирлари ва унинг зўр обрўси туфайлигина вақтинча тутиб турилганидан дарак беради.

Асарнинг хотимасида Мовароуннахрнинг дашт ўзбеклари истилоси арафасидаги ижтимоий-сиёсий аҳволига тегишшли айрим воқеалар баён қилинади. 1500 йили Ҳиротда Самарқанддан олинган мана бу хабар кенг шуҳрат топган: хожа Аҳрорнинг тўнғич ўғли хожа Муҳаммад Яҳё Мовароуннахрда зўр шуҳрат топиб, амалда олий ҳокимият соҳиби бўлиб олди. Мазкур хожа Султон Али Мирзони тамоман ҳокимиятдан четлатиб қўйди. Шу муносабат билан Навоий ўзига яқин кишилардан бири Мир Саид Юсуфга бундай деган: «Хожа Муҳаммад Яҳё қилаётган бу иш дарвешларга муносиб эмасдир, у хато қилаётир».¹

Султон Али Мирзо фақат номигагина ҳукмдор бўлиб, бундан бошқа нарсага эга эмас эди. Ҳар куни хожанинг олдига бориб унга таъзим келтирар ва унинг гапи билан иш қиларди. Муҳаммад Шайбонийхон Султон Али Мирзо ва арбобларнинг мазкур хожага таъзим қилиш, ялинишдан сиқилганлар ва танг бўлганлар, деб эшитади. Шунга кўра унга хат юбориб: «Зафарли байроқлар ойчаси шу диёрга ёруғлик берган кунларда Хожа Яҳёнинг шаҳарга эга бўлиб, подшоҳлик ишларини оборишида сенда ихтиёрнинг йўқлиги бизга маълум бўлди. Бизнинг олий ҳиммати-

¹Аҳмедов Б. Тарихдан сабоқлар. Т., «Ўқитувчи» 1994. — 355-бет.

миз сени фароғбол қилиш, аҳволингни яхшилашга қаратилган. Шу сабабли душманлик эшикларини очмасдан дўстлик йўлини танлаб, олампаноҳ боргоҳига келиб, шаҳзодалар қаторида туриб, чексиз марҳаматимиз соясида роҳат қилишингни муносиб кўрардик»¹. «Хар куни дарвешларга таъзим қилиш жонингга тегмади-ми?» деб сўраб унинг онасига ҳам муҳаббат тўла хат ёзди. Ана шундан сўнг шаҳзода ва онаси Хожа Яхё Жомъе масжидида намоз вақтида эканлигида 3 минг аскар билан хон ҳузурига йўл олади.

Бу ҳақда З.Бобурнинг «Бобурнома» асарида қуйидаги маълумот келтирилади: «Султон Али Мирзо Самарқандни Шайбонийхонга берди. Унинг онаси Зухра беги оға билмаслигинин ва беақллигинин Шайбонийга махфий киши юборуб, бу мазмун билан, Шайбонийхон олур бўлса, ўғли Шайбонийхонга Самарқандни бергай. Отасининг вилоятини олгондин сўнг Султон Али Мирзога бергай»².

Тарихий адабиётларда ана шу ўриндаги ҳолатларга кўпинча эътибор берилмайди. Зухра беги оғани бундай қарор қилишга нима мажбур қилди? Бунда асосий сабаб эрга тегиш эмас, сиёсий ҳокимиятни сақлаб қолиш бўлиб, бу борада асосан учта сиёсий куч тўқнашди: 1) Самарқанднинг қонуний ҳукмдори темурий Султон Али Мирзо; 2) амалда ҳокимиятни эгаллаб олиб шаҳарни Бобурга топширишга қарор қилган хожа Яхё бошлиқ дарвешлар ҳамда 3) Самарқандни олишга даъват қилинган (Зухра беги оға томонидан) Шайбонийхон бошлиқ дашт ўзбеклари эди. Мана шундай ҳолатда ҳокимиятни сақлаб қолишнинг бирдан-бир йўли деб Султон Али Мирзо ва онаси илгари ҳам сиёсий курашларда темурийлар бир неча марта ёрдамидан фойдаланган дашт ўзбекларининг йўлбошчиси Шайбонийхон билан қонуний никоҳга киришиш йўли деб билди. Хон эса ушбу хотиннинг ваъдаси билан келиб, Боғи Майдонга тушади³. Гарчи Бобур: «Бу бедавлат хотун чун ноқиси ақл эди, эрга тегар ҳавоси била ўғлининг хонумонин барбод берди», деб ёзган бўлсада⁴, у аёлни шу даражада ақлсиз деб бўлмайди. Юз берган сиёсий вазият — бир томондан Бобурнинг Самарқанд тахтига чақирилиши, иккинчи томондан Шайбонийхоннинг бўлажак таҳдиди, уларни сиёсий ҳоки-

¹ Мирхонд Ховандшоҳ «Равзат ус сафо» // Форс тилидан ўзбек тилига А.Ҳазратов таржимаси. (қўлёзма). 1-китоб., Т., 1941. — 288-289-бетлар.

² Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома., Т.: Юлдузча, 1989 — 71-бет.

³ Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома., Т.: Юлдузча, 1989 — 71-бет.

⁴ Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Ўша асар., — 72-бет.

миятдан, албатта, маҳрум этарди. Ана шундай бир шароитда қабул қилган қарорининг остида ҳам никоҳдан олдин сиёсий мақсад бор эди деб ҳисоблаймиз. Албатта, бундан ўзига хос сиёсий битим назарда тутилиб Шайбонийхон эса дастлаб розилик берган бўлсада, кейинчалик бунга умуман аҳамият бермади, ўз мақсадига эришгач эса Султон Али Мирзо қатл қилинди.

Учинчи сиёсий куч, нақшбандия тариқатининг шайхи Хожа Аҳрорнинг ўғли ва унинг ўша даврлардаги «қойим мақоми» бўлмиш Хожа Яҳёни ўзбеклар қўз ўнгида Бобурни шаҳарни эгаллашга чақирганлиги учун дашт ўзбекларининг амирлари уни ёқтирмас, душман деблар эдилар. Ўрни келганда шу нарсани таъкидлаш лозимки, баъзи тарихий манбаларда Хожа Яҳё ва унинг икки ўғлининг ўлимида: «Ул зотни (Хожа Қутбиддин Муҳаммад Яҳёни – З.М.) Шоҳ Бекхон давлат илинжида икки ўғли билан шаҳид қилган ...» деб М.Шайбонийхонни айбламоқчи бўладилар¹. Тарихий манбаларнинг кўрсатишича эса бу унчалик тўғри эмас. Шунингдек, баъзи манбаларда Хожа Яҳё ва Абулмақорим ижтимоий-сиёсий воқеаларда алмаштирилиб, ноаниқ келтирилади. Масалан: Ҳ.Вамберининг «Бухоро ёҳуд Мовароуннаҳр тарихи» асарида кўпгина ўринларда Хожа Яҳё ва Абулмақоримни бир шахс деб ҳисоблаб хатога йўл қўйилган. Шунинг учун ҳам Абулмақорим айтган («Оллоҳ ёққан чирогни пуфлаб ўчирмоқчи бўлган ўз соқолини куйдиради») сўзларни Хожа Яҳёга мансуб деб талқин қилинган².

Аслида эса Хожа Яҳё Хожа Аҳрори Валининг ўғли бўлиб, биз ўрганаётган даврда нақшбандия тариқатининг пири, дарвешлар раҳнамоси, Абулмақорим эса машҳур «Ҳидоя» асарининг муаллифи Бурхониддин Марғинонийнинг сўнгги авлодларидан бўлиб, Шайхулисломлик мансабида эди.

Шайбонийхон нақшбандия тариқатига бўлган ҳурмат-эътибори, Бухоро мадрасаларида ўқиб, ушбу тариқат шайхларини пир тутганлиги учун унга очиқдан-очиқ душманлик қила олмас эди. Ушбу масалага Фаҳруддин Али Сафий ўзининг махсус тадқиқотида жуда тўғри ёндошиб тасвирлаб берган. Хон ўз амирларининг кайфиятларини яхши билганлиги учун уларнинг «Хожани ва авлодларини Хуросонга юбормак муносиб эрматур, мабодо ул жойда фитнае ихдос этсалар, салоҳи мулкни онда кўраимизким, ҳам

¹Абдулхай ибн Абул фатҳ ал – Ҳусайний. Ҳазрати хожа Аҳрори Вали насабномаси. Т.: «Янги аср авлоди». 2004 – 45-бет.

²Курсатилган асар. Т.. 1990. – 80-б.

оларни шу ерда қатилга етурсак», деб қилган талабларига қулоқ солмай, шайхнинг бутун авлод-аждодлари билан бирга «Оларга Хуросон сафарига ижозат бериб ушбу хавфдин уни огоҳлантириб қутулиб кетишига ёрдам сифатида учқур от юборади. Хожа эса маҳрам олиб берган отни қайтариб Кармина йўлидан Хуросон томон йўлга тушади. Тотканд қасабаси яқинидаги Қабароб қориясига етканда¹ уч юз отлиқ қўшин унга етиб олиб икки фарзанди билан шаҳид этади»². Шундай қилиб, ўзбек амирлари унинг ман қилишига қарамасдан «ҳазрати Хожани икки йигит ўғли била «Хожа Кордзон» (Корузон) навоҳисидида шаҳид қилдилар. Шайбонийхоннинг сўзи бу экандурким, Хожанинг иши мендин эмас эди, Қанбарбий ва Кўпакбий қилдилар». Аммо ўша тарихий шароитда Шайбонийхонга раҳиб бўлган Бобур Мирзо «Бу андин ямонроқ масал борким: «Узри гуноҳидин ёмонроқ». Мундай ишларни беклар ўз боши била хонидин ва подшоҳидин бевакуф қила бошласа, бас хонлиғига ва подшолиғига не эътибор?» деб ёзади.³ Ҳақиқатан ҳам кейинчалик ўзбек давлатидаги бу ўзбошимчалик, манманлик Шайбонийхон ўз жони эвазига қурган давлатни инқирозга олиб келди.

Давлатдаги сиёсий тарқоқлик ва ҳокимият талашиб олиб берилган сиёсий курашларда темурийлар давлатида аввалги хизматлари учун махсус имтиёزلардан фойдаланиб катта вилоятларга ҳоким бўлиб олган, марказий ҳокимиятга бўйинсунмай қўйган арғин уруғидан бўлган тархонларнинг ўрни кагтадир. Жумладан юқорида номлари келтирилган Дарвеш Муҳаммад Тархон Самарқанд ҳокими, кейинчалик Бухоро волийси бўлиб, темурийлар орасида таъсири кучли эди. Чунки унинг бир синглиси Султон Абу Саид Мирзонинг, иккинчиси Султон Али Мирзонинг хотинлари эди. Алишер Навоий Самарқандда ўқиганида «У Мовароуннаҳр соҳиб ихтиёри ва сарқори бўлган» бу амир билан учрашиб турган. 1496 йилдаги фитнада қатнашганлиги учун қатл этилган. Унинг укалари: Туркистон ҳокими Амир Муҳаммад Мазид тархон, унинг ўғли Саброн ҳокими Қулмуҳаммад тархон, Бухоро ноиблари Абдул Али тархон*, Муҳаммад Боқи тархонлар шун-

¹Баъзи тарихий манбаларда ушбу жой турлича кўрсатилган. Масалан, Тотканд — Тошканд деб «Рашоҳоту айнил — ҳаёт». Обихаёт томчилари. 426., 481-бетлари., Хожа Корудан (Хўжа Корсон) З.М. Бобур “Бобурнома”сида, Юлдузча. 1989. — 73-бет, Бизнинг фикримизча, Али Сафийнинг асирида ушбу воқеа жойи тўғри кўрсатилган.

²Фахруддин Али Сафий «Рашоҳоту айнил — ҳаёт». Т., 2004. — 425-426-бетлар.

³Захириддин Муҳаммад Бобир. Уша асар ..., 73-б.

дай кишилар эди. Амир Мазид тархон очикдан-очик теурий ҳукмдор Султон Али Мирзога душманлик кайфиятида бўлиб, шайбонийларнинг ҳаракати бошланиши олдида Самарқандда ҳокимиятни ўз қўлига олиб, уни мустақил ҳаракат қилишдан маҳрум қилди. Бирлашиб шайбонийларга зарба бериш ўрнига, кейинчалик Шаҳрисабзга чекиниб Самарқандга юриш учун қўшин тўплади.

Шайбонийлар даврини биринчилар қатори тадқиқ этган олима Р.Г.Муқминова бу ҳолатга эътибор бериб «Муҳаммад Боқи тархон ва қариндошлик иплари билан боғланган бошқа тархонлар сўнгги теурийлар даврида ўз қўлларида йирик ер мулкларинигина эмас, балки мамлакатдаги сиёсий ҳокимиятни ҳам эгаллаб олган эдилар», деб жуда тўғри баҳо берган¹. Булар ҳаммаси, теурийлар-нинг доимий қўшниси бўлган, Дашти Қипчоқ ва Сирдарёнинг қуйи қисмидаги шаҳарларда ўз ҳокимиятини мустақамлаб олган, лекин доимо ўзбек-қозоқ султонларининг таъқибига учраб турган Шайбонийхонга вазиятдан фойдаланиб қолишга, тобора сиёсий инқирозга учраётган теурийлар давлатини тезда босиб олишга имкон берди.

¹Муқминова Р.Г. К истории аграрных отношений в Узбекистане. XVI В., По материалам «Вақфнаме». Т., Фан 1996. — с. -38.

ИККИНЧИ БОБ ШАЙБОНИЙЛАР ДАВЛАТИНИНГ ИЖТИМОЙ- СИЁСИЙ ТУЗУМИ

1. МОВАРОУННАХРДА ШАЙБОНИЙЛАР ДАВЛАТИНИНГ ТАШКИЛ ТОПИШИ

Дашт ўзбеклари давлатининг асосчиси Абулхайрхоннинг невараси Муҳаммад Шоҳбахт Шайбонийхон (1451-1510) Мовароуннаҳрдаги Шайбонийлар давлатининг тузувчиси ҳамда унинг биринчи хони, аскарбоши, «уз даврининг маълумотли кишиси»¹, суфий шоир бўлиб, унинг ҳаёти ва ижоди ғалабалар, қувғинлар, тушкунлик ва муваффақиятлар ҳамда фожиалар билан тўладир. Аммо унинг энг катта фожиаси унинг ҳаёти ва фаолиятига у ўзи хизмат қилган халқ томонидан яқин кунларгача эътиборнинг кам бўлиб келганлигида бўлса керак.

Муҳаммад Шоҳбахт Р. Исфохонийнинг кўрсатишича, бир томони океан, иккинчи томони Туркистон, учинчиси – Дарбанд, тўртинчиси – Хоразм, бешинчиси – Астрабод билан чегарадош бўлган Дашти Қипчоқ ўзбеклари юртида² 1451 йилда Абулхайрхоннинг ўғли, отаси Шоҳ Будоғ Султон, онаси Қўзибегим оиласида туғилди. Бу давр аслида унинг бобоси билан келиб чиқиши бўйича қариндош бўлган, ҳокимиятдан аламзада бўлиб кетиб қолган Бароқхоннинг ўғиллари Гирайхон билан Жонибек султонлар, ҳожи Муҳаммад ўғли Иброҳим, Ёдгор Султон ўғли Бурка Султонлар каби «Ўзбек-Қозоқлар» Фарбий Мўғулистонда 1465-1466 йилларда Қозоқ хонлигига асос солаётган бир давр эди. Улар 1468 йилда Қипчоқ Даштида ҳокимиятни қўлга киритиш учун Абулхайрхоннинг бутун авлодини, жумладан унинг ўғилларини қирғин қилдилар, улар ичида омон қолган ва тахтга ўтирган ўғли Шайх Ҳайдарнинг ҳокимияти эса жуда заиф эди. Унинг вафотидан кейин етим қолган Муҳаммадни отасининг хизматкори Қорачабек олиб дастлаб Сирдарёнинг қуйи томонларига олиб кетади ва уни ўзбек-қозоқлар таъқибидан омон сақлаб, ўз тарбиясига олади. Ана шу тарихий даврда Марказий Осиёдаги ижтимоий-сиёсий аҳвол учта муҳим воқеа билан характерланиб қолди:

¹Семенов А.А. К вопросу о происхождении и составе узбеков Шейбани хана. // Материалы по истории таджиков и узбеков Средней Азии. Выпуск 1. Сталинабад. : Изд-во АН ТаджССР. – 1954. – стр. -21

²Фазлуллоҳ ибн Рузбехон Исфохоний. Меҳмонномаи Бухоро. – М., 1976. 34-35 -б.

1. Темурийлар давлатида юқори имтиёзли бўлган табақа – тархонлар ҳокимиятининг кучайиши билан бош кенти Ҳиротда бўлган бу давлатнинг инқирози кучайиб бормоқда эди.

2. Абулхайрхон давлатидан ажралиб чиққан «Ўзбек-Қозоқлар» Қозоқ давлатига асос солиб, унинг Қипчоқ Даштида қолган авлодларини таъқиб этиб, жойларидан сиқиб чиқармоқда эдилар.

3. Абулхайрхон давлати таркибига кирган узбек уруғларининг асосий қисмини ўзида бирлаштирган янги ўзбек сулоласи – Шайбонийлар вужудга келмоқда эди.

Бундан кўриниб турибдики, қирғин ва таъқиб остига олинган Шайбонийлар бир томондан Темурийлар, иккинчи томондан ўзбек-қозоқ султонлари ўртасида худди «темирчи босқони» орасида тургандек эдилар. Яъни тарихий шароит уларга ёки босқон орасида парчаланиб кетишни, ёки уни ёриб чиқиб кетишни ҳукм қилган эди. Дашт ўзбеклари тарих босқони зарблари остида уни Мовароуннаҳрга қараб ёриб чиқдилар.

Муҳаммад Шайбонийхон сиёсий майдонга кириб бажарган биринчи иши бобосига хоинлик қилган Бурка Султонни тормор қилади ва ўзбек отлиқларига бошчилик қила бошлайди. У 1482 йилнинг баҳорида бир вақтлар бобосининг ёрдами билан Самарқанд тахтини қўлга киритган темурий султон Абу Саид Мирзонинг ўғли Аҳмад Мирзо (1459-1494)нинг чегара нойиби Мазид Тархон таклифи билан Бухоро ва Қоракўлни суюрғол ҳуқуқида бошқараётган Амир Абдул Али Тархон хизматига кирди.¹

Шайбоний султонларининг кўплари у ёки бу темурий ҳукмдорлари хизматига кирди. Темурий мирзоларнинг бундан мақсадлари мўғулларга қарши курашда улардан фойдаланиш эди.

Шоҳбахт Бухорода йирик уламолар, суфийлик тариқатининг шайхларини ўзига пир тутиб улардан таълим олди. Жумладан Мавлоно Муҳаммад Хитойидан Бухорода ўқиган кезларида Қуръонни ёддан ўқишни ўрганади. Ундан кейин Яссавия тариқати муридларидан Шайх Жамолиддин Азизон ва Шайх Мансурларга шоғирд тушиб улардан таълим олади. Булардан ташқари, ўзининг шеър ва ғазалларида Хожа Исмаил Бухорийнинг ҳам ўзининг пирларидан эканлигини бир неча марта таъкидлаб ёзган.² Бундан кўриниб турибдики, Муҳаммад Шайбонийхон ҳам ўзи-

¹Аҳмедов Б. Тарихдан сабоқлар. – Т.: Чўлпон. 1994. – 104-105-бетлар.

²XIV ва XV аср уламози, шоир, Улуғбекнинг ҳам пирларидан, 18 минг байт форсий ва туркий шеърини бор. Бухоро деворидан ташқарида лафн қилинган.

нинг дунёқарашида мамлакатимизда ўша вақтларда кенг тарқалган суфийлик тариқатларининг деярли барчасига тенг муносабатда бўлиб, ўз қарашларида бирортасига устунлик бермаган. Бу ҳолат шоирнинг бизгача етиб келган суфий қасидаларида ҳам ўз ифодасини топган:

Подшолиғда Шайбоний фақирдан айрилмағил,

Фақр шоҳи икки олам ичра бўлур подшо.

Тангри гар берди сенга Эрону Турон

Бандалик таврин Шайбоний бермағил элдин даҳо.

XV асрнинг 80-90 йилларини Шайбонийхон тақдиридаги «Қозоқлик йиллари» деб аташ мумкин. Ана шу йилларда у Сирдарё бўйидаги Арқуқ, Ўзган, Сизноқ, Хоразмдаги Тирсақ қалъаси, Вазир шаҳри, кейинчалик Адоқ қалъаларини қўлга киритиб, гоҳ бой бериб туради. Бутун XVI асрнинг биринчи чорагидаги ижтимоий-сиёсий воқеалар Абулхайрхон авлодлари бўлган дашт ўзбекларининг Мовароуннаҳрни қўлга киритиб, ўз мавқеини мустаҳкамлашга қаратилган воқеалар билан характерланади.

Темурий мирзоларнинг тахт ва устунлик учун бир-бирлари билан бўлган курашлари, тархонлар ҳокимиятининг кучайиши бу улкан давлатни инқирозга олиб келди. «Темурийлар хонадонадаги бошбошдоқлик авжига чиққан, маҳаллий беклар мавқеи ошиб расмий сулолани тан олмай қўйганлар. Бундай шароитда Муҳам-мад Шайбонийхон учун Самарқандга интилиш табиий бир ҳол эди».¹ Бу эса темурийлар хизматида бўлган бутун Қипчоқ Даштида ўз таъсирини кучайтириб Сирдарё бўйларидаги шаҳар ва қалъалар-ни қайта қўлга киритиб мустаҳкам ўрнашиб олгач, қулай фурсат кутиб турган Муҳаммад Шайбонийни 1499-1507 йилларда Бухоро, Самарқанд, Тошкент, Шоҳрухия, Фарғона, Хоразмни ишғол қилиб, Мовароуннаҳрни тўла ўз қўлига киритишга имкон берди.²

1505 йилнинг кузида Шайбонийхон қўшинлари Хуросонни забт этиб қўлга киритиш ҳаракатларини бошлаб Маймана ва Форёбгача борди. 1506 йил 5 майда Султон Ҳусайин Бойқаро вафот этди. Шундан кейин барча темурийлар ўз кучларини бирлаштириб шайбонийларга зарба бериш ўрнига ҳокимиятни Бадиуззамон Мирзо ва Ҳусайин Музаффар Мирзо бўлишиб олиб икки ҳокимиятчилик вужудга келди. 1506 йилда Балх шаҳри темурий-

¹ Азамат Зиё. Кўрсатилган асар., 238-бет.

² Бу ҳақда батафсил қаранг. Мирхонд Муҳаммад ибн Ховандшоҳ. «Раузат ус Сафо»., Форс тилидан Ўзбек тилига А.Ҳазратов тәржимаси, 2-қисм., Т., 1941, - 111 - 177-бетлар.

ларнинг бирлашган кучлари етиб келмасданоқ шайбонийларга таслим бўлди.

Шуни таъкидлаш лозимки, М.Шайбонийхон Хуросонга қарши кескин ҳарбий ҳаракатларни бошлашдан олдин дастлаб ўзининг пири Мавлоно Муҳаммад Хитойини элчи қилиб юбориб, теурий мирзоларнинг жанг қилмасдан бўйсунилларини таклиф қиладди. Элчи ҳар иккала Мирзолар томонидан Боғи Жаҳонро улангида қабул қилинади. «Шайбонийхон айтадики, — дейди элчи, — сизнинг ота-боболарингиз бошига оғир кунлар тушганда, қийин воқеалар юз берганда (Султон Абусаид Мирзо, Султон Ҳусайин Бойқаро назарда тутилмоқда — З.М.) бизнинг улуғ даражали хонадонимиз ҳоқонлари* (Улуғхон Абулхайрхон)га бориб, итоат шартларини бажардилар. Сизлар ҳам оталарингиз қондасига амал қилиб, бизга бўйин бўлиб (эгиб — З.М.), душманлик эшигини бекитсангизлар, ошнолик йўлидан четга чиқиб кетмасангизлар яхши бўларди, токи мамлакат ободлик ҳолича қолиб, тангрининг амонатлари бўлган фуқаролар галабали аскарларга паймол бўлмасин»¹. Хуросон ҳукмдорлари эса элчини бир неча кун тутиб туриб, унга жавоб беришдан олдин чопарлар юбориб қўшин йигдилар. Теурийлар ва шайбонийлар ўртасидаги ҳал қилувчи жанг Бодғис яйловининг Қўхдастон улангида бўлиб ўтиб, унда Хуросон қўшинлари енгилди, бирлашган қўшинга бошчилик қилган Амир Шужоиддин Зуннун аргун* жангда ҳалок бўлди. 1507 йилнинг май ойида Шайбонийхон Ҳиротга йўл олиб шаҳар яқинида тўхтади. Шаҳардан сайидлар, руҳонийлар ва амалдорлар инъом ва ҳсонлар билан унинг истиқболига чиқдилар.

Шаҳар эгаланиб, уруш қонунларига кўра аҳолига катта кон-трибуция — тоvon солинди. Жумладан арбоблар ва суюрғол эгалари хонга 20 минг тангача, оддий халқ, ҳар бири 6 мисқолли Кебакий тангага тенг бўлган 100 минг 1 мисқолли тангача, бундан ташқари Шайбонийхоннинг садри ҳамда вазири Низомиддин Абдураҳим Туркистонийга ҳам 15 минг тангача тўлашлари лозим бўлди.² Қўшиндан қўрқиб тоғларга қочиб кетган, илгари Ҳусайин Бойқаро хизматида бўлган мансабдорлар хонга мурожаат қилиб омонлик тиладилар ва улар авф этилиб қайтадан давлат мансабларига тайин қилиндилар. Шуни таъкидлаш лозимки, Мирхонд ва Хондамирнинг асарларида Шайбонийхон юришла-

¹Мирхонд Муҳаммад ибн Ховандшоҳ. «Равзат ус Сафо» - Теурийлар даври тарихига оид материаллар., Форс тилидан узбек тилига А.Ҳазратов таржимаси., 2-қисм., Т., 1941., (қўлёзма) — 113-бет.

²«Равзат ус Сафо». 61-бет.

ри борасида келтирилган тарихий воқеаларга истилочиларнинг зарбалари асосан давлатда ҳукмрон бўлган чигатой ҳукмдорларига қарши йўналтирилганлиги кўрсатилади. Н.Л. Болдирев тўғри кўрсатганидек, Хондамир ҳам, Бобур ёки Зайниддин Восифий ҳам ўз асарларида Ҳирот қўлга киритилгач, оддий аҳолининг мулкини оммавий талаш ва тугатиш, тортиб олиш, жабр-зулм ўтказиш ҳолатлари тўғрисида маълумотлар келтирмаган,¹ яъни «Шайбонийхон босиб олинган шаҳарлар аҳолисига тегмади».²

Дашт ўзбекларнинг келишини кенг шаҳар оммаси мавжуд тизимнинг ўзгартирилиши сифатида эмас, асосан темурийлар сулоласи вакилларидан иборат бўлган ҳукмрон доираларини зўрлик билан алмаштирилиши деб қабул қилди.

Унинг қисқа фурсатда бундай катта, кучли давлатни енгиб, ўз таъсири ва обрўсини кучайтирган яна бошқа бир сабаб ҳам бор эди. Бу ислом динидаги мазҳабчилик кучайиб кетаётгани ва сунний мусулмонлар қирғин ҳамда қувғинга дучор қилиниши бошланиб, кўпгина кишиларнинг Мовароуннаҳрда, хусусан шайбонийлардан паноҳ топаётган даври эди. Жумладан, Шайбонийхоннинг маслаҳатчиси, устози ҳамда тарихчиси, фикҳ илми ҳамда форс, турк тилларини яхши билган Ибн Рузбеҳон Исфаҳоний Эрондан шиалар таъқибидан қочиб Шайбонийхон ҳузурини паноҳ топган кишилардан эди. Рузбеҳон Муҳаммад Шайбонийхон тимсолида ўз ҳимоячиси ва шиалар таъқибидан ҳалоскорини кўрди. Ана шу воқеаларга жуда тўғри баҳо бериб, венгер олими Х. Вамбери «Мазҳабчилик билан ислом вужудига қозик қоқдилар»³ деганда жуда ҳақ гапирган эди.

Шунинг учун Шайбонийхон жуда кўп шаҳарларни жуда тез ва осонлик билан қўлга киритдики, бунинг сабаби суннийлар унинг шахсида ўз ҳалоскорини кўрдилар. 1507 йилда Жўржонни босиб олиниши билан истило қилиш тугади. Туркистон ва Хуросон унинг қўлига ўтди.

1507 йилнинг 30 майида Ҳиротнинг Жомъе масжидида Абулхайрхон номини ёдга олиб «Замон имоми ва Худонинг ердаги халифаси» деган номни олган Шайбонийхон номига хутба ўқилди ҳамда янги кумуш тангалар зарб қилишга буйруқ берилди. Бу воқеа Мовароуннаҳр ва Хуросонда узил-кесил темурийлар сулоласи ўрнига янги турк-ўзбек шайбонийлар сулоласининг келганлиги-

¹ Болдирев Л. Н. «Зайниддин Восифий», с. с. 63-64.

² Раҳмоналиев Р. Империя тюрков. Тюркские народы в мировой истории с X в до н.э. до XX в н.э., Монография. М., Прогресс. 2002. — 510 -с.

³ Вамбери. Х. Бухоро ёхуд Мовароуннаҳр тарихи. Т. 1990-б. 96

дан дарак берди. Шайбонийхон 1507-1509 йиллар мобайнида пул ислоҳоти ўтказди.¹

Ана шу тарзда маркази Самарқанд бўлган, марказлашган, ўрта асрнинг йирик давлатларидан бири шайбонийлар давлати вужудга келиб, янги ўзбек ҳукмдорлари Шайбонийлар сулоласи (1500-1601) қарор топди. Дастлаб улусларга бўлинган иккита ўзбек давлати Мовароуннаҳрдаги бош шаҳри Самарқанд бўлган ва дастлаб бош шаҳри қўҳна Урганч бўлган Хоразм (арабшоҳийлар) хонликлари ташкил топди. Иккала давлат ҳам хоннинг барча уруғининг мулки ҳисобланиб, унинг аъзолари султонлар деб аталган. Улар ўз ораларидан таниқли бир кишини уруғ бошлиғи сифатида хон қилиб кўтарганлар. Уруғда хонлик одатда, ёши катта кишига тааллуқли бўлсада, хонликни ёш бўлса ҳам қудратли хонлар қўлига ўтган ҳоллар кўп бўлган. Ўша даврда шайбонийлар даврида шаклланган улуслар тизимини баъзи олимлар XIV-XV асрларда Русда вужудга келган удел бошқарув тизимининг ўзгирасини эслатади деб ҳисоблашган.² Давлат бир неча йирик улусларга бўлиниб, катта улуслар ўз навбатида майдароқ улусларга бўлиниб бошқарилган.

Муҳаммад Шайбонийхон ҳали тириклик вақтидаёқ, қўлга киритилган бутун ерларни бошқариш учун худди Темурбек давлатларида бўлганидек, йирик аскарбоши ва яқин қариндошларига мукофот тариқасида мулк (улус) қилиб тақсимлаб берди. Хонлик ва бош қўмондонлик мансабигина ўзида қолган эди. Бу давлатда давлат тепасида қабила ва уруғларнинг бошлиқлари томонидан сайланадиган хон (кейинчалик хонлар хони) туриб, унда хон ҳузурида чақирилиб туриладиган кенгаш машваратнинг ҳам мавқеи кучли бўлган. Ҳофиз Танишнинг «Абдуллонома» асарининг баъзи жойларида «Олий Мажлис» деган сўзни: «Неча йилдан бери Бухоронинг Олий Мажлисида хатиб бўлиб келган Камолуддин қори Иброҳим бир олий Хутба иншо қилди»³, учратамиз. Фикримизча, бу ерда сўз ана шу машварат ҳақида кетаётган бўлиши мумкин. Чунки Шайбонийлар даврида курултойга ўхшаган катта кенгашлар чақирилиб турилганлиги тўғрисида маълумот учрамайди. Давлатнинг марказий бошқарув органларини девонлар, суд тизимини қози судлари ташкил қилган.

¹Қаранг: Давидович Е.А. Денежная реформа Шейбанихана. // Материалы по истории таджиков и узбеков Средней Азии. Выпуск – 1. – Сталинабад. Изд-во: АН ТаджССР, 1954. –85-111- стр.

²Бартольд В.В. Соч., Т. 11., Часть 1. – с. –268.

³Абдуллонома, 2-жилд., Т.: Шарқ. 2000. – 136-137-6.

Шайбонийхон ўқимишли, «илму фазилатлардан хабардор, аниқроғи уларни тула эгаллаган киши, шеърият соҳаси ва шоирларга эътиқод-эътибори катта булган»,¹ бизгача унинг шеърий девони етиб келган. У шариат ҳуқуқи бўйича ўз замонасининг билимдон кишиларидан бўлганлиги учун қонунчилик ва юридик масалаларни ҳам ҳал этишга эътибор берган. Унинг ҳузурида ҳеч қачон «Шариат қонунларига зид бўлган масалалар бўйича кенгашлар бўлмаган».

Юқорида келтирилган асарда хоннинг юридик масалаларни ҳал этишда йирик уламолари ва қозилар билан биргаликда баҳслари ҳақида, жумладан, эгалари томонидан ташлаб кетилган ва ўттиз йиллар ўтиб ўлик ерларга айланган ерлар бошқа киши томонидан ишлаб обод қилинганда, эгалик ҳуқуқи масаласининг қандай ҳал қилиниши ҳақидаги Кониғилда² ўтказилган илмий мунозара, ворисликнинг асослари нима? Никоҳ хусусиятми ёки васийликми? Ота вафот этгач, ўғил олдида неваранинг ворислик ҳуқуқи масала-си, вақф мулкини ҳужжатлар асосида тиклаш билан боғлиқ юридик илмий баҳсларда иштирок этган.³ Чунки хон, Х.Вамбери таъкид-лаганидек, маориф жиҳатидан олдинги темир-ий шаҳзодаларнинг аксариятидан паст эмас эди.⁴ У проф. Гренар тўғри таъкидлаганидек, «Саводли, юқори маданиятли, форс ва адаб шеъриятдан хабардор бўлган киши бўлиб, ўзи ҳам туркийда яхшигина шеърлар ёзган шоир ва рассомларга яхши муносабатда бўлган».⁵ Шунинг учун ҳам уламо ҳамда қозиларнинг фикр ва фатволарини тинглаб масалаларни адолатли ҳал этган.

Муҳаммад Шайбонийхонга ўша давр ҳукмдорлари каби уруш босқинлари, жазолаш, кечириш, шафқат қилиш, қулатиб қўлга киритиш хос бўлган, янгиларини қуриш, шаҳарларни обод қилиш ва масжид-мадрасалар қуришга катта эътибор берган. Х.Вамберининг кўрсатишича, у «кичкина, бой кутубхоначага эга бўлиб, жангоҳларда доимо ўзи билан бирга олиб юрган».

Шайбонийхонгача Зарафшон дарёси устида кўприк йўқ эди. Бу эса марказ Самарқанд билан атроф туманлар орасидаги алоқаларни издан чиқарар ва қийинлаштирар эди. Шунинг учун бир

¹ Ҳасанхожа Нисорий. Музакири Аҳбоб (дўстлар едномаси). Таъкира. Тошкент. Мерос. – 1993. – 21-б.

² Самарқанднинг шарқ томонидаги кенг ўтлоқ, майдон. Р. Исфажонийнинг таъкидлашича, илгари бу жой «Турк адир» деб аталган. (Ўша асар... 152-б). Ҳозирда экин экилиб иморатлар қурилиб кетган.

³ Ўша асар. 59, 155, 158, 163-бетлар.

⁴ Вамбери Х. Ўша асар, 91-бет.

⁵ Раҳмоналиев Р. Империя тюрков. М. «Прогресс». 2002. – с. – 510.

ой ичида аҳоли ва қўшинлар иштирокида 1 ноябрь 1502 йилда Зарафшон устига бир вақтни ўзида дарё сувини иккига: Қорадарё ва Оқдарёга бўлиб юборадиган сув айирғич ва кўприкни қурдириб ишга туширди.¹ Бу кўприк ҳозиргача етиб келган, ҳозирдаги Темирйўл йўл кўпригидан нарироқда жойлашган.

Хон ўз маблағи ҳисобига Самарқанд Регистонидаги Чорсуга яқин жойда ҳашаматли катта мадраса қурдирган. Бу мадрасанинг қурилиши кейинчалик унинг келини — ўғли Муҳаммад Темур Султоннинг хотини Меҳр Султон Бегим томонидан (Маҳди Улё) тугалланган. 1514 йилда Темур Султон жангда ҳалок бўлганидан кейин Маҳди Улё Шайбонийхон мадрасаси қаршисида гўзаллиги ундан қолишмаган Хоним мадрасасини қурдирди. Ҳозирда Тиллакори мадрасаси ёнидаги Шайбонийлар даҳмаси (мармар суфаси) вақт ўтиши билан бузилиб кетган қўш мадраса ўртасида бўлган.² Меҳр Султон Бегим, Шайбонийхон ва унинг ўғлининг мулкани барчасини мана шу мадраса фойдасига вақфга айлантирган.

Шайбонийхоннинг тарихий хизматларига келсак, Темурий мирзолар давридан ўзаро урушлар, тахт талашлар туфайли инқирозга учраган давлатни тугатиб, унинг ўрнига унга нисбатан мустақамроқ давлатни тузишга қаратган фаолияти, Мюнхенлик ватандошимиз Темур Хўжа ўғли таъкидлаганидек, олимлар ўртасида икки хил баҳоланади. Яъни унинг вужудга келиши ижобий, асрлар оша сиёсий тарқоқлигига олиб келиши эса салбий баҳоланади.³

Шунга ўхшаш бир мисолни олиб қарайлик. Германия XIX асрнинг 70-йилларигача «Герман миллатининг қутлуғ Рим империяси» деб аталиб келинган. Юздан ошиқ қироллик мулклар, ерлар ҳамда эркин шаҳарлардан иборат бўлиб, ўта сиёсий тарқоқликни бошидан кечирган, бунинг учун ҳеч кимни айбламайдилар.

Ҳозирги Ўзбекистон доирасининг XVI-XVIII асрларда учта хонликка бўлиниб кетишида ва асрлар оша ўрта аср классик феодализмининг сақланиб қолишида юз йилча ҳукм сурган Шайбонийлар давлати ва унинг асосчиси Муҳаммад Шайбонийхонни айблаб бўладими? Бу тарих ҳукмига ҳавола.

Бу давр юқорида айтганимиздек, Туркистонда Темурбек ва унинг авлодлари — чигатой турклари ҳукмронлигининг инқирози, янги — дашт ўзбеклари Шайбонийлар сулоласининг қарор

¹ Семенов А.А. Ўша асар. 57-бет.

² Бу ҳақда қаранг: Мухоминова Р.Г. К истории аграрных отношений в Узбекистане. XVI в. По материалам «Вақфнаме». —Т.: Наука. 1966.

³ Ўзбекистон адабиёти ва санъати. — 1991. — 20 декабрь сони.

топиши даври, Эрон, Хуросон, Туркистонда мазҳаблар ўртасидаги курашнинг кучайиши даври эди.

Булар каби зиддиятли тарихий воқеалар тўлқини йирик тарихий шахсларни ҳам тарих майдонига чиқариб уларни ижтимоий воқеаларнинг счилиши нуқталарида ҳал қилувчи фаоллик кўрсатишга ундайди. Шайбонийлар давлатида кўп ўтмай ғалабалар кетидан фожиалар ҳам етиб келди. Шайбонийхоннинг ўғли Муҳаммад Темур Султоннинг Хўжандда қўққисдан мўғуллар ҳужумига учраб, жангда енгилиши, ўзбек султонларининг ўртасидаги ноаҳилликлар (Шайбонийхон Марвдаги жанг олдидан баъзи султонларнинг улусларини олиб қўйган эди) ўзининг эса Хуросонда Фируз Кўҳи қабиласи исёнининг бостириш билан машғул бўлиши, ўзбек султонларининг умумдават манфаатларига етарли эътибор бермаслиги натижасида қўшимча кучларнинг ўз вақтида етиб келмаганлиги, Марв қалъасида, ўша вақтда кучайиб келаятган Эрон шоҳи Исмоил Сафвий қўшинлари билан жанг қилишга шайланиб турган Шайбонийхонни танг аҳволга солиб қўйди. Кўп ўтмай қалъада ёрдам кутиб турган ўзбек қўшинларини ўша давр Европа армиясида кенг тарқалган француз дала тўплари билан қуролланган Шоҳ Исмоил армияси ҳарбий ҳийла билан қалъадан чиқариб тор-мор келтирди, Шайбонийхон жангда ҳалок бўлади.

Бу ҳалокат ўзининг бобо мерос давлатини қайтариб олиш учун эронийлар билан иттифоқ бўлиб шайбонийларга қарши курашаётган Бобурнинг юрагида умид учқунларини туғдиради. У дарҳол Амударёдан катта қўшин билан ўтиб, Ҳисор водийсини босиб олади. Бу жангларда бир қанча ўзбек султонлари ҳалок бўладилар. Ана шу муваффақиятсизликлардан руҳи тушиб кетган Шайбонийлар Туркистон шаҳрига чекинадилар, ўн бир йил мобайнида темурийлар билан бўлган шиддатли курашда қўлга киритилган Мовароуннаҳр ва Хуросон уларнинг қўлидан чиқиб кета бошлайди.

Қисқа муддатли ўз ғалабаларидан руҳланган Бобур эса тўғри Самарқандга қараб ҳаракат қилиб, сўнгги марта қисқа муддатда уни қўлга киритади ва олти ойлар мобайнида унга ҳукмронлик қилади.

Шайбонийлар давлатини қайтадан қўлга киритиб уни сақлаб қолган шахслардан бири Муҳаммад Шайбонийхоннинг жияни, аскарбоши ва давлат арбоби Муҳаммад Султон ўғли Убайдуллахон (1484-1539) Биринчидир.¹

¹ Убайдуллахон дашт ўзбекларининг хони Абулхайроннинг катта ўғли Шоҳ Будог Султоннинг напараси эди. Унинг отаси Муҳаммад Султон 1484 йилда ўғил кўрганда, тарихчи Ҳофиз Таниш Бухорийнинг курсатишича, таниқли суфий Насриддин Убайдулло Ҳожа Аҳрордан унга исм қўйиб беришни сўраган. У эса унга «мен Убайдуллоҳ» (Инни Убайдуллоҳ), яъни Тангри бандасиман мазмунини берувчи уз исмини берган экан.

Кейинчалик «Хонлар хони» унвони билан Бухоро тахтига ўтирган (1533-1539) бу шахс ҳам Ўзбекистон тарихида истеъдодли давлат бошлиғи сифатида, билим ва маърифатга қизиқиши, шунингдек қаттиққўллиги билан зиддиятли ҳукмдор сифатида из қолдирган.

«Бухоро хони Убайдуллахон кўчманчилик удумлари нуқтаи назаридан эмас, балки мусулмон ҳуқуқи, шариат нуқтаи назаридан идеал ҳукмдор эди,» деб ёзган эди бу ҳақда акад. В.В.Бартольд.¹

Ана шундай бир тарихий ўзгаришлар, ҳукмрон сулолалар алмашишлари юз бериб турган бир вақтда Убайдуллахон 1512 йил аскарбоши сифатида майдонга чиқиб, дастлаб жуда ҳам заиф қуролланган, Муҳаммад Юсуф Муншийнинг кўрсатишича, ҳатто камон ва ўқлари ҳам етарли бўлмаган 2800 (баъзи манбаларда 2600) қўшин билан Бухорога қараб юриш қилади ва Шоҳ Исмоилдан мадад олиб турган Бобурнинг чиғатойлар, қизилбошлар ва бадахшонликлар ҳамда мўғуллардан иборат бирлашган, сон бўйича устунликка эга бўлган 50 минг кишлик армиясини 1512 йилнинг апрель-май ойларида Кули Малиқдаги ҳал қилувчи жангда тор-мор келтиради. Шундан сўнг Бобур Самарқандни узил-кесил ташлаб чиқиб кетади. Ўзбек султонлари қўлдан чиқарган давлатни қайтадан ўз қўлига оладилар.

Убайдуллахон бошлиқ шайбонийлар Мовароуннаҳрни қайтадан қўлга киритгач, ўша вақтда Тошкент ва Туркистон ҳокими бўлиб турган (1510 й) Абулхайрхоннинг ўғли, Улуғбек Мирзонинг эса қизи Робия Султон бегимдан туғилган невараси Абулхайр, кунияси – Суюнч Хожaxonни* Самарқандга келиб, «ўзбек қабилаларининг янги хонлар хони», деб эълон қилиб хутба ўқиттирдилар. У 1512 йилгача Олий Хон бўлиб турди. Кейинчалик бутун минтақани Бобурдан қайтариб олингач, дастлаб Убайдуллахон ўзини Олий Хон деб эълон қилди. Аммо Ясо қонунларига биноан сулоладаги энг ёши улуғи Кучкунжихонга² ушбу мансабни бўшатиб берди. Унинг укаси Суюнч Хожaxon эса қайтадан Тошкент ва Туркистон ҳокимлигини олиб у хоннинг валиаҳди (қаълаға) этиб тайинланди. Бутун Миёнкол ва Самарқанд Сугди Жонибек султонга (Абдуллахон Пнинг бобоси) берилди. Убайдуллахонга ўз отасига тегишли бўлган Бухоро, Қоракўл, Қарши

¹ Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии. – Соч. Т. V., - М.: Наука. – 1968. – с. -184.

² Дастлаб Туркистон ва унинг атрофларининг ҳокими, 1515 йилдан Шайбонийлар хонлар хони бўлган. 1531 йилнинг 13 февралда ҳ.й. 937 вафот этган. Регистон майдонидаги (ҳозирда бузилиб кетган Чилдухтаронда дафн этилган.

ҳоқимлиги берилди. Ана шу тарзда Шайбонийларнинг «Хонлар хони» қилиб Улуғбекнинг қизи Робия Султон Бегим ва Абулхайрхоннинг ўғли Кучкунжихон (1512-1530)* сайланиб Самарқанд тахтига ўтирди.

Давлат бошлиғини ана шу тартибда тайинлаш, яъни «Катта оғалари ва улуғ хешлари ҳаёт экан, кичиклар подшолик салтанати тахтига қадам қўймаслик» Шайбонийлар силсиласининг доимий қоидаси эди. Шунинг учун Убайдуллахон Кучкунжихонни Хонлик тахтига ўтқазиб ўзи Бухорога кетди.

Мазкур хон даврида Шайбонийлар давлатида нисбатан тинчлик ўрнатилиб, давлатни мустаҳкамлаш чоралари кўрилди. Хоннинг ўзи эса ўқимишли киши бўлганлиги учун олим фозилларга марҳамат кўрсатиш, ёрдам қилиш, вайронага айланган мадраса ва хонақоҳлар, масжидлар ва жамоат биноларини таъмирлаб қайта тиклади. Улуғбек мадрасаси ва хонақоҳига ўн мударрис тайин қилган. Манбалар Кучкунжихонни оддий, қайсидир даражада содда, хилватга, уламо ва суфийлар билан суҳбатга мойил бўлганлиги ҳақида маълумот беради.

Аммо баъзи олимларнинг ишларида умуман Шайбоний ҳукмдорлар ва уларнинг фаолиятига паст назар билан қараш бир томонлама ёндошиш учраб туради. Жумладан Л.Н.Болдирев ўзининг «Зайниддин Восифий» номи XVI аср адабиётига бағишланган тадқиқотида шу даврнинг дастлабки ўн йилликларида Бухорода Убайдуллахон, Тошкентда Келдимухаммад давридаги адабий муҳит сарой тарихшунослиги, диний (суфийлик) ва дунёвий шеърятнинг ривожланганлигини кўрсатгани ҳолда, Самарқандда сарой адабий (тўғарақ) маркази ташкил топмаганлигини таъкидлаб, унинг асосий сабабчиси қилиб Кучкунжихон, Пўлат Султон ва Абусаидхонларнинг* «Дашти Қипчоқ кенгликларида кўчиб юрган ўз боболарига ўхшаб саводсиз, қоронғу даштиликлар бўлиб қолаверганлик»ларини кўрсатади¹. Олимнинг ушбу фикрлари асоссизлиги ҳақидаги илмий адабиётларда айтилган фикрларни² маъқуллаган ҳолда шуни таъкидлаш лозимки, биринчидан ўша даврда фанда ҳукм сурган ўзбек давлатчилиги ва унинг арбобларига баҳо беришда бир томонлама ёндошиш натижаси бўлса, иккинчидан тарихни бузиб кўрсатиш ёки тарафғузарлик қилишдан иборатдир. Чунки шу давр воқеаларини ёзган

¹ Болдырев Л. Н. «Зайниддин Восифий». Сталинабад, Госиздат. 1957. — с. 152

² Қаранг: Шайбонийлар қабр тошларидаги битиклар. Нашрга тайёрловчилар: Б.Бобожонов, А.Мўминов, Ю.Пауль. Висбаден. 1997. — 190-б.

Зайниддин Восифийдан ташқари барча тарихчилар дашт узбеклари хонларининг савод ва маданият даражасини Темурий ҳукмдорлариникидан кам эмаслигини ёзиб қолдирганлар.¹ Шунинг учун ҳам олимнинг ушбу фикрини маъқуллай олмаймиз. Шунинунутмаслик лозимки, Кучкунжихоннинг ўзи ҳам, уруғи ҳам барча Шайбонийлар сингари ўз даврининг етук маълумотли кишилари эди. Хон ва унинг ўғиллари кўрсатмаларига кўра араб ва форс тилларидан классик тарихий асарлар, жумладан «Фозонхон тарихи», «Зафарнома», «Тарихи Табарий»лар ўзбек тилига таржима қилинган, ўзбек тили ва маданиятига ҳисса қўшилган. Бу борада ҳам жаноб Л. Н. Болдиревнинг Кучкунжихоннинг «ўзи саводсиз бўлсада, фандан сиёсий мақсадда фойдаланган»² деган даъвоси умуман асоссиздир. Чунки ҳозиргача ушбу асарлар ўзбек тилига тўла илмий-танқидий таржима этилиб, чоп этилган эмас. Мустақиллик йилларида нашр этилган «Зафарнома» айнан ана шу таржима бўлиб эндигина олам юзини кўрди.³

Кучкунжихон даврида Шайбонийлар билан Бобур ўртасидаги душманлик муносабатларига қарамай, Ҳиндистон билан савдо ва элчилик алоқалари ўрнатилди. Ҳижрий 935 йилда (1528-1529) Бобур ҳузурига Кучкунжихон элчилар юборади. Унинг таркибида бошқа шайбонийларнинг ҳам вакиллари бўлган. Кучкунжихон вафотидан кейин унинг ўғли Султон Абусаид қисқа муддат (1530-1533 й. й.) ҳокимлик қилиб турди.

Убайдуллахон давлат арбоби сифатида гарчи Шайбоний султонлари орасида катта обрўга эга бўлсада, дашт узбекларининг одатларига амал қилиб ўзидан ёши катта бўлган қариндошларининг «хонлар хони» бўлишига рози бўлиб ўз навбатини кутиб турди. У Бухоро, Қорақўл, Миёнкол ва Карманага ҳокимлик қилди. 1533 йилда эса бутун ўзбеклар давлатининг «Хонлар хони» бўлиб Бухоро тахтига ўтирди. Бу эса Бухоро шаҳрини юридик жиҳатдан Шайбонийлар давлатининг пойтахти эканлигининг тан олинishi эди. Унинг даврида (1533-1539) бутун Мовароуннаҳр ягона марказлашган давлатдан иборат булиб, мамлакатда нисбатан тартиб ўрнатилган. Бухоро шаҳри эса пойтахт сифатида юксалган. Муҳаммад Ҳайдарнинг «Тарихи Рашидий» асарида берган маълумотларига кўра, Султон Ҳусайн Мирзо замонида Ҳирот қан-

¹ Ҳ. Вамбери «Бухоро сҳуд Мовароуннаҳр тарихи». — Т. 1990. — 91-б.

² Болдирев Л. Н. Уша асар., 153-б.

³ Шарофиддин Али Яздий. «Зафарнома». Форс тилидан узбек тилига Дарвеш Али Бухорий таржимаси. Т., Шарқ. 1997. — 382-б.

дай равнақ топган бўлса, Бухоро ҳам Убайдуллахон даврида шундай равнақ топган.¹

Убайдуллахон судлов ишларини тартибга солишга ҳамда давлат мансабларини ислоҳ қилишга ҳам ҳаракат қилган. Аммо барча ўрта аср давлатлари сингари унинг давлати ҳам турли фитна ва фисқ-фасодлардан холи бўлмаган. Жумладан, вазири Хожа Низом билан унинг ўртасида ихтилофлар туғилиб турган. Шунинг учун у лавозимидан четлатилган, аммо пири Сайид Абдулла улар орасига тушиб Хожа Низомни қайтадан вазирлик мансабига тиклашган. Ана шу вақтда Бухорога бирданига икки садр (раис, бошлиқ, вақф мулкларининг ҳолати ва аҳволига жавобгар киши) тайинланади. Убайдуллахон Амир Араб сўзи билан бир давлатга икки садр тайинлайди. Бири Мавлоно Камолiddин Хожа Табризий ва иккинчиси Шамсуддин Муҳаммад Хуросонийлар бўлиб, иккаласига ҳам нишон ёзилиб Самарқандга юборилади. Бу эса Восифийнинг кўрсатишича, мавлавийларнинг Бухоро вилоятида садрлик олий маснадига қарор топганларидан кейин, амирлару аркони давлатнинг иккига бўлинишига олиб келди. Чунки уларнинг ҳар бири садрлардан бирининг тарафдори эди.² Шу туфайли давлатнинг юқори мансабдорлари ўртасида турли зиддиятлар кучайиб кетади. Хожа Низом ўлдирилади. Ифво натижасида Убайдуллахоннинг пири Мир Сайид Абдулланинг молмулки Суюнч Хожaxon буйруғи билан талон-торож қилинади. Убайдуллахон вафотидан кейин эса давлатда парокандалик ва сиёсий тарқоқлик вужудга келади.

Ўша вақтда Бухоро ноиби даражасида ҳукм суриб турган Убайдуллахон Хуросоннинг қўлдан кетишига ҳеч рози бўла олмас эди. Шунинг учун ҳам у 15 йил ичида 8 марта Ҳирот, Машҳад ва Нишопурга қўшин юбориб Хуросонни қайтариб олишга ҳаракат қилди.³ Аммо бу ҳаракатлар қанчалик моҳирлик билан ўтказилмасин, улардан кутилган мақсадга эришилмади. Чунки биргина ҳарбий маҳоратнинг ўзи етишмас эди. Ўзбек султонлари ўртасида иттифоқ йўқлиғи ва ана шу даврдан бошлаб армиянинг ҳарбий техника жиҳатдан скескин орқада қолиши бунга сабаб эди. Иккинчидан, бу урушлар гарчи ўша давр феодаллари орасида мавжуд бўлган ҳуқуқ — ота мерос мулкани қайтариб олиш даъвоси

¹ Мирза Муҳаммад Ҳайдар. Та'рих-и Рашиди., Введение, перевод с персидского А. Урунбаева. Т., Фан. 1996. с.с.-334-340.

² Зайниддин Восифий. Нодир воқеалар. — Т.: Фан, - 1979. — 38-б.

³ Туманович Н. Н. Герат в XVI-XVI веках. — М.: Наука., 1989, 99-141 -стр.

асосида бўлган бўлсада, уларни фақат босқинчилик ёки адолатсиз урушлар деб баҳолаш мумкин. Чунки сафавийлар Эрони ва Туркистон орасида ер-мулк бўлган бундай урушларда Хуросон халқи катта жабр ва зарар кўрди.

Убайдуллахон I аскарбоши, ҳоким ва давлат бошлиғи бўлиши билан бирга маълум даражада олим ва шоирларнинг ҳомийси, суфий шоир, хаттот ҳамда қироат ва тафсир ҳамда фикҳ илмининг билимдони бўлиб, бизгача унинг ўзбек, араб, форс тилларида ёзилган «Куллиёт»и етиб келган.

Файрат юзидин кимки қилич урса мудом,

Олғусидир мулк арусидин кам.

Ёр этса агар адолат этмакни анга,

Шак йўқким, олур адл ила оламни тамом.

Яъни шоирнинг фикрича, агар қилич чопиб давлатгагина эга бўлсанг, адолат билан оламга эга бўлиш мумкин.¹ Унинг бу хислатлари ўша давр олиму шоирларининг диққатидан четда қолиши мумкин эмас эди.

Ҳ. Нисорийнинг тазкирасида унинг «Қуръон мутолаасини осонлаштириш учун туркий тилда ёзилган Қуръон тафсири» шунингдек, «далиллари суянадиган асосда битилган фикҳ бўйича рисола» ёзганлиги, қироат илмида ҳам ҳофизларни хато қилишлардан сақлайдиган фойдали таснифи бўлганлиги тўғрисида гапирилган.²

Аммо Мовароуннаҳрда шайбоний султонларининг ҳукмрон бўлиб қолишларига бу ерлар ўзининг ота мерос мулки бўлган З.М. Бобур ҳам, унинг иттифоқчиси бўлган Эрон шоҳи Исмоил Сафавий ҳам тинч қараб туролмас эди. Эрон шоҳининг манфаатлари, шиа мазҳаби таъсиридаги одамни ҳокимият бошлиғи қилиб қўйиш ва Марказий Осиёда шиа мазҳаби таъсирини кенг ёйиш, давлат манфаатлари хавфли қўшнилардан қутулишни талаб этарди.

Бобур эса Шоҳ Исмоилдан яна катта қўшин билан ёрдам беришни сўрайди. У эса ўзининг «Нажми Соний» лақабли амирул-умароси (асли исми Ёрмуҳаммад Исфаҳоний) бошчилигида жуда катта қўшин юборади. Ҳофиз Таниш Бухорийнинг ҳамда Ҳасан Ҳожа Нисорийнинг кўрсатишларича, 60 минг³ қўшин билан,

¹ Бу ҳақда яна қаранг: З.Ю. Муқимов. Қилич ва қалам соҳиблари.. Самарқанд., Зарафшон 1996

² Нисорий Ҳ. Ўша асар. 24-бет.

³ Семенов А.А. Первые Шейбаниды и борьба за Мавереннахр. Материалы.. с. 129. 1. Шарафномаи шоҳий (Книга о шахской славе). Т. 1. — М.: Наука. 1983. — 87 с. яна: Нисорий Ҳ. Ўша асар, 22-бет.

Зайниддин Восифийнинг курсатишича, Нажми Соний «Убайдни тирик тутиб, шоҳ ҳузурига жўнатаман, деб 80 минг қўшин билан Амударёдан ўтган».¹ Қарши шаҳрини талон-торож қилиб, Убайдуллохонга қўшилиш учун кетаётган Самарқанд қўшинлари мустаҳкамланиб олган Ғиждувон қалъасини қамал қилади. Аскарларнинг камлигидан узбек султонлари бир зум саросимага тушиб қолишади. Ана шунда Убайдуллохоннинг пири ўша вақтда Туркистондан келаётган Саброн вилоятининг ҳокими Мир Араб лақабли Амир Сайид Абдулла² уларни жангга руҳлантирган ва уларнинг кучларини бирлаштириб, сафарбар этишда катта хизмат кўрсатган. Жонибек Султон ва Муҳаммад Темур султонларни ўз қўшинлари билан Убайдуллохонга қўшилишга ундаган. Бу қўшинлар бирлашиб, тезда Ғиждувонга етиб келади ва шиддатли жанглардан кейин сафавийлар қўшинлари тор-мор этилиб, Нажми Соний қатл этилади. Бу воқеа 1512 йилнинг ноябрида, баъзи манбаларда баҳорида юз берган. Убайдуллохоннинг бу жангда аскарбошилиқ маҳорати, жасурлиги яққол намоён бўлиб, у қўшиннинг 20 минг кишилиқ илғорига (авангард) қўмондонлик қилади. Бу тарихчи Муҳаммад Юсуф Муншийнинг «Убайдуллохон шундай ҳукмдор эдики, одил судловни туттишда ягона, жангларда урушни олиб бориш усулида фавқуллода истеъдодли эди»,³ деган сўзларининг тўғрилигини кўрсатади.

Убайдуллохон ва Жонибек Султон бошчилигидаги ўзбек қўшинлари Бобур ва Эрон шоҳининг амир ул умароси (бош қўмондони) Нажми Соний бошчилигидаги 60 минг кишилиқ армияси устидан Ғиждувонда сафавийлар қўшини устидан эришган ғалабаси жуда катта тарихий аҳамиятга эга бўлди. Бу жанг Убайдуллохон қатнашган урушларнинг ичида энг адолатли мудофаа уруши, қисман босқинчиларга қаратилган уруш эди, деб баҳоланса хато бўлмас. Албатта, душман ҳужумини қайтаришга киришган ўзбек қўшинлари кенг халқ оммасининг ҳам хайрихоҳлигини сезиб турган. 1512 йилдаги бу улкан ғалабанинг муҳим натижаси — бунгача Қарши шаҳрини олиб, 15 минг кишини қатл қилиб, қириб ташлаган «қизилбошлар» — сафавийлар Эроннинг Ўрта Осиёга қилаётган босқинчилиги хавфини тўла тугатишдан иборат бўлди. Бу ғалаба Ватанимиз халқлари тарихидаги ҳақиқатан

¹ Нодир воқеалар. Т.: Фан. 1979. — 38-б.

² Шамсиддин Абдуллоҳ ал Арабий ал Яманий ал Ҳадрамаутий. (1525 йилда вафот этган) Машҳур суфий Хўжа Аҳрорнинг издошларидан.

³ Мухимханская история. Т.: Фан. 1956. — с. - 52.

ҳам озодлик учун, ватан учун олиб борилган адолатли уруш эди. Нажми Сонийнинг бу босқинининг асл мақсади Ўрта Осиёнинг сафавийлар Эрони таркибига қўшиб олишдан иборат бўлиб, маънавият пардаси билан ниқобланган эди.

Ушбу ғалабага олим Л. Н. Болдирев жуда тўғри баҳо бериб: «Ўрта Осиё халқларининг тарихидаги бу буюк воқеа ҳали шарқшуносларнинг ишларида ўзининг арзигулик баҳосини топмаган»лигини кўрсатиб ўтган.¹ Бу ғалаба Туркистонда қуйидаги ижтимоий-сиёсий воқеаларнинг узил-кесил ҳал бўлишига олиб келди:

1. Бу Бобурнинг ота мерос тарзида бўлган икки дарё оралигидаги мулки Мовароуннаҳр ҳокимиятидан узил-кесил маҳрум бўлиши ва деярли 130 йил ҳукм сурган темурийлар сулоласининг туғиши эди. Бобур шундан кейин шайбонийлар билан курашишдан воз кечиб, Қобулга қайтиб кетди ҳамда Чигатой туркларига бош бўлиб, 1525 йилда Ҳиндистонга қўшин тортиди. Деҳли султони Иброҳим Лодийнинг қўшинларини тор-мор этиб, Деҳли ва Аграни забт этди. Бу воқеа натижасида баъзи танаффуслар билан то XIX асрнинг иккинчи ярмигача ҳукм сурган темурийларнинг Ҳиндистондаги сулоласи ҳукмрон бўлган бобурийлар салтанатига асос солинди.

2. 1512 йилда Андижонда ҳоким бўлиб турган Бобурнинг қариндошларидан Султон Саидхон эса Қошғарга кетиб, у ерда Абубакр Дуғлатни (турклардан мўғул уруғи) енгиб, Қошғар ҳамда Ёрқандни қўлга киритиб, Саидия хонлиги тузди. 1533 йилда эса Абубакр вафотидан кейин унинг ўрнига Бобур саройида тарбияланган ўғли Абдурашидхон (1533-1570) тахтга ўтирди. Унинг даврида Қошғарда илм-фан, маданият юксалди.

3. Эрон шохининг босқинчилик, Туркистон ишларига аралашishi ва шиа маънабининг таъсирини ёйишдаги ҳаракати зарбага учрайди. Бобур ва Шох Исмоил иттифоқи барҳам топди.

4. Мовароуннаҳрдаги ҳокимият масаласи янги турк-ўзбек шайбонийлар сулоласи фойдасига ҳал бўлди.

5. Икки дарё оралигидаги қадимий халқларга дини, тили, урф-одатлари, ҳаёт тарзи билан яқин бўлган, кўпчилиги чорвачилик, қисман деҳқончилик ва ҳунармандчилик билан шуғулланган дашт ўзбекларининг уруғ ва қабилалари Мовароуннаҳрга кириб келдилар, қадимий турк-чигатой аҳолисига қўшилиб, уларга ўз номларини бердилар. Бундан кейин бу ерда қадимдан яшаб келаёт-

¹ Болдирев Л. Н. «Зайниддин Восифий таджикский писатель XVI в.» (Опыт творческой биографии). Под ред. А. М. Мирзасева. Сталинабад. 1957. - с. -116

ган турк-чиғатой тилида сўзлашувчи туркий халқ — ўзбеклар деб атала бошланди.

Шайбонийхоннинг қўлга киритган ерларини бошқариш тартибига келсак, у соф ўрта аср ишлаб чиқаришига асосланган услубда бўлиб, қўлга киритилган вилоят ёки шаҳарларни алоҳида хизмат кўрсатган қон-қариндошлари, қўшин бошлиқларига ҳисса — улус қилиб бўлиб берган. Агарда улар бирор гуноҳ иш қилсалар, ана шундан маҳрум қилинар, бу эса жуда кўп низоларга олиб келар эди. Бу худди Франк қабилаларидаги бенефицияга ўхшаб кетади. Удел бошлиқлари кўпинча мустақил бўлишга интилишади.

Муҳаммад Шайбонийхон келиб чиқиши бўйича олтинчи авлодда Чингизхоннинг ўғли Жўчига бориб тақалар эди. У Туркистонга қандай келиб қолди? Унинг ҳокимият талашиб олиб борган урушлари босқинчилик уруши эдими? Хўш, бу урушда ким галаба қилди? деган саволларга жавоб бериш, ўзбек халқи, унинг давлатчилиги тарихидаги ўрнини ёритишга ҳам бироз кўмаклашади. Аввало шунини айтиш лозимки, шу даврда Оқ Ўрда инқирозга юз тутиб бораётган темурийлар давлати ҳамда энди ташкил топиб мустаҳкамланиб келаётган Дашти Қипчоқдаги ўзбек-қозоқлар давлатлари ва Мўғулистон чегаралари билан бир-бирига туташ бўлиб, бу ерларда яшаётган халқларда, умумтуркий қабилавий ва уруғ алоқалари, қон-қариндошлик, ҳукмрон уруғнинг Чингизхонга бориб тақалиши, ўзининг умумтурк-мўғул бирлигига мансублиги ҳақидаги онги, ўзаро кўролмаслик, ҳокимият учун олиб борилган қақшатқич урушда устунликка эриша олмас эди. Бу давлатлар доимо бир-бирининг ишига аралашиб, чегараларини бузиб урушлар олиб борар эдилар. Муҳаммад Шайбонийхон гарчи қипчоқ Даштида туғилиб ўсган бўлсада, у «хожагон» нақшбандия тариқати руҳида тарбияланган киши эди. Бу ерга у аввало босқинчи бўлиб эмас, ўзининг уруғдошлари бўлганлардан паноҳ излаб келди ва лозим даражада қабул қилинди. Биргина бу эмас, Темурий Аҳмад Мирзо мўғулларнинг икки дарё оралиғига босқинининг олдини олиш мақсадида ундан фойдаланиш учун бир вақтлар Шайбонийхонга паноҳ берган Бухоро ноиб Абдул Али Тархон ҳузуридан уни Самарқандга чақиради. Темурийлар давлатидаги парокандалик, сиёсий тарқоқликни тушуниб етган ҳолда, ана шундагина унда бу ердаги ҳокимиятни қўлга киритиш режаси пайдо бўлади. У кейинчалик 1510 йилда жангда ҳалок бўлиб, Мовароуннаҳр Бобур ва «қизилбошилар» қўлига ўтгандан кейин ҳам Самарқанд зодагонлари кенгаш қилиб шай-

боний султонларидан Убайдулло-хонни таклиф қилиш ҳақида қарор қабул қиладилар.¹

Булар ҳаммаси ушбу мавзуну чуқур тадқиқ этган шарқшунос олим А.А.Семёновнинг: «Бу бир давлатни иккинчи давлат томонидан босиб олиш учун бўлган уруши эмас, туркийларнинг ҳокимият, улус таллашиб қилган уруши, унинг бош сабаблари ўзаро қон-қариндошликда бўлган кишиларда эди. Туркларнинг бу сўнгги урушда ғолиблар ҳам, енгилганлар ҳам топилмади», деган фикрларининг ҳақлигини кўрсатади.² Фикримизча, шайбонийлар давлатининг вужудга келишини ўрта асрларда туркий халқлар давлатчилигида тез-тез юз бериб турган ҳодиса – сулолалар алмашиниши деб баҳолаш тарихий ҳақиқатга яқин.

2. ШАЙБОНИЙЛАР ДАВЛАТИДА ДАВЛАТ БОШЛИҒИ

1501 йилда Шайбонийхон Самарқандни такроран қўлга кири-тиб мўғул хонлари Султон Маҳмудхон ва Султон Аҳмад хонларнинг ўзига қарши қалмоқлар билан иттифоқ бўлиб қилган урушларида уларни жангда енгади. Шоҳрухия, Тошкент, Андижонни қўлга киритади. У Мовароуннаҳрни қўлга киритгач, Бухорога акаси Султон Маҳмудхонни доруға қилиб тайинлайди. Тошкент ва Тошкент вилоятини ўзининг амакилари Кучкунжихон ва Суюнч-хожахонларга беради. 1 ноябрь 1502 йилда бир неча ой ичида Зарафшон устига Сув айирғич кўприк қурдиради.

Темурийларнинг иккинчи пойтахти Ҳирот ҳам қўлга кири-тилгач, рамазон ойининг 15 да (27 май) 1507 йилда Ҳиротнинг катта Жомеъ масжидида Абулхайрхонни ёдга олиб Муҳаммад Шайбонийхон «Имом уз замон Халифат-ур Раҳмон – яъни замон имоми ҳамда Оллоҳнинг ердаги ноиби» унвонини қабул қилиб хутба ўқиттиради.

«Шайбонийхон фақат аскарбошигина эмас, балки ҳаётда катта тажриба орттирган сиёсатдон сифатида ҳам ҳаракат қилиб ўз атрофига кўплаб кишиларни тортади»³.

Шайбонийхоннинг давлат бошлиғи, унинг ҳуқуқий ҳолати ҳақидаги қарашлари тарихий манбаларнинг кўрсатишича, Бухоро шаҳрида ва бошқа жойларда диний масалалар ва шарият ҳуқуқи

¹ Қаранг: Семёнов А.А. Кўрсатилган тўплам. 133-бет.

² Семенов А.А. Кўрсатилган тўплам... 140-150-бетлар.

³ Семенов А.А. Шейбани-хан и завоевание империи Темуридов // Материалы по истории таджиков и узбеков Средней Азии. Выпуск 1., Сталинград – 1954. – с. -53.

бўйича дин арбоблари, фақиҳлар ва олимлар билан ўтказилган илмий мунозара ва баҳсларда шаклланган бўлиши мумкин. Жумладан, Бухоро шаҳрида ўтказилган илмий мунозаралар, баҳслардан бирида «Хон Оллоҳнинг ердаги сояси эканлиги ҳақида» баҳс юритилди. Бундан кўриниб турибдики, хон ўзининг ҳокимиятини бу илоҳий нарса, муқаддас, унинг манбаи ягона Оллоҳдир. Давлат бошлиғи хон эса Оллоҳнинг ер мулкидаги ноиби, унинг вакили, соясидир деб ҳисоблаган.

Бундан ташқари, ўша даврда Марказий Осиёда кенг тарқалган суфийликнинг турли тариқатларини таълимотлари, айниқса Яссавия ва Нақшбандия тариқатлари шайхларининг ҳам таълимотлари Бухоро мадрасаларида ўқиб шайхларга шоғирд тушган ва кейинчалик уларни пир тутган Шайбонийхонга катта таъсир кўрсатган. Жумладан, Хожа Аҳрор (1409-1490)нинг давлат ва ҳукмдорларга нисбатан қарашларидан ҳам у хабардор бўлиши керак.

«Агар ит ташланса, ёрдамга унинг хўжайинини чақирадилар. Ҳозир ҳам худди шундай, ҳукмдорлар зулмига қарши Оллоҳга мурожаат этиб, шикоят қилишдан бошқа чора йўқ. Қутулиш учун нажот фақат ундандир»¹, деган эди у.

Иккинчи томондан, бундай унвоннинг қабул қилинишига ўша даврда Мовароуннаҳр, Эрон ва Хуросонда мазҳабчиликнинг кучайиши ҳам сабаб бўлган.

Шунинг учун ҳам унинг замондошлари, шоир ва тарихчи олимлар «Маҳдийи замон» (элга иноятлар қилувчи) деб улуғлаб, унинг темурийлар тахтини эгаллашини қонуний ҳодиса деб ҳисоблайдилар. Унинг тарихчиларидан бири Муҳаммад Солиҳ ўзининг «Шайбонийнома» дostonининг барча жойида «Имом—уз—замон Халифат—ур—раҳмон» деб атайди:

Тангрининг сояси Шайбонийхон

Ким ани қўйди халифа раҳмон.²

Албатта, Шайбонийхон султон ва амирлар, уруғ бошлиқлари ичида, қўшин орасида жуда катта обрў ва ҳокимиятга эга бўлса-да, у ўзининг қабиладошлари, айниқса уларнинг бошлиқлари бўлган амирларнинг талабларига ҳам бўйсунишга мажбур бўлган. Уларнинг баъзилари аслида ўзбошимчалик билан ҳокимиятга ҳам пугур етказиб турганлар. Бунга амирлар талаби билан Маккага

¹ Самарқандские документы XV-XVI вв. (О владениях Ходжи Ахрара в Средней Азии и Афганистане). М., 1974-стр -21.

² Муҳаммад Солиҳ. Шайбонийнома. Т., 1989-25-6.

ҳаж зиёратига кетаётган Хожа Муҳаммад Яҳёни хоннинг ман этишига қарамасдан уни қувиб етиб ҳалок этишлари (1501й) яққол мисол бўла олади. Шарқшунос олим А.А. Семёнов уларнинг ўз хоҳишларича ҳокимиятдан фойдаланишларини (своевластие), ўзбошимчаликка интилишларини кўрсатиб, бу ҳолат «охир оқибатда ягона ўзбек давлатининг емирилишига олиб келганлигини» жуда тўғри таъкидлайди.¹

Шайбонийхон олий мартабали амалдорларнинг сўровларига кўра теурийлар хизматида бўлган ўзбеклардан қўрқиб пойтахтдан тоғларга қочиб кетган амирлар ва амалдорларга умумий авф эълон қилди. Уларнинг кўпларини Шайбонийхон ўз хизматига қабул қилди. У ўзи босиб олган теурий ҳукмдорларнинг вилоятларида «ўзларини мирзолар» деб атаган теурийлардан фарқли ўлароқ, ўзини «султонлар» деб атаган ўзбек амир ва ўғлонларидан шайбоний ҳукмдорларини тайинлаб, Мовароуннаҳрдаги ўз пойтахтини Самарқанд деб белгилади.

Астрабод ва Гургоннинг қўшиб олиниши билан Шайбонийхон Каспий денгизидан Хитой чегараларигача, Сирдарёнинг ўнг соҳилидан марказий Афғонистонгача чўзилган бу улкан империянинг диний ва дунёвий ҳукмдори бўлиб қолди. Шайбонийхон қабул қилган диний унвон «Имом уз замон Халифат-ул Раҳмон» ўша даврда Ўрта Осиё ва қўшни Эронда яққол кўзга ташланган диний қарашлар ўртасидаги кураш орасида жуда чуқур мазмун касб этар эди. Шайбонийхон назарида Темур ва теурийлар чингизийлардан бўлмаганликлари учун аввалги Чигатой улусида наслий чингизийлардан ҳокимиятни тортиб олган ҳисобланиб, уларнинг диний қарашлари расмий шиалик билан булгангани учун ғайри динлар ҳисобланар эди. Темур ва теурийлар қабрларига қўйилган мармар тошларда уларнинг шажараси бир неча авлодлар орқали «Оллоҳнинг шери» Алига бориб боғланиши ҳақидаги ривоятлар битилган эди.

«Шунинг учун ҳам унинг давлатидаги мазҳабга ҳомийлик сезиларли даражада бўлган», деб ёзади А.А. Семёнов.²

Шоҳ Исмоил томонидан шиаликни давлат мазҳаби даражасида деб эълон қилиниши кўплаб сунний мазҳабдаги кишиларни Эрондан Мовароуннаҳрга кўчиб келишларига сабаб бўлди. «Ҳақиқий эътиқодли мусулмон ҳукмдори» бўлган Шайбонийхон эса Расулulloҳ (С. А. В.)нинг ҳадисларида келтирилган: «Қуллул-

¹ Семёнов А.А. Ўша асар. 53-бет.

² Семёнов А.А. Ўша асар. 69-бет.

муслумина ихватун» — барча мусулмонлар қардошдирлар» фикрига риоя қилиб, шиалар таҳдидидан қочиб келган кишиларни эроний ёки туркий бўлишидан қатъи назар, ўз паноҳига олади.

Шайхулислом Хожа Табризий, Рўзбехон Исфаҳоний, Камолиддин Бинойй, Зайниддин Восифийлар ана шулар жумласидан эди.

Шайбонийхон қабул қилган унвон унинг реал, аниқ вазифасини ифода этувчи эди. Яъни фақат у замон имоми, барча мусулмонлар жамоасининг раҳнамоси, Оллоҳнинг ердаги ноиби, мусулмончиликни тоза сақлаб туриш учун кураш вазифаси ҳам унга юклатилган деган маънони англатар эди. «Бундан ўзбеклар йўлбошчисининг ўз мавқеини мустаҳкамлаш, режаларини амалга ошириш йўлида диндан фойдаланганлигини»¹ яққол кўриш мумкин. Бунга ўз вақтида академик В.В. Бартольд ҳам эътибор берган. Узбек ҳукмдори ўз давлатчилигини шакллантиришида, албатта, фақат чўл, дашт удумлари, одатларигина таъсир қилиб қолмасдан, мусулмон давлатчилиги ғоялари ҳам уларга катта таъсир кўрсатган. «Шайбонийхон «Халифат-ул Раҳмон» деб ўз тангаларига зарб эттирганда ҳукмдорларнинг юқори табақаларидан кўра халқ билан ва уларнинг ғоявий вакиллари бўлган дарвешлар билан яқинлашишга, давлатни шариат асосида бошқаришга интилишлар ўзининг аксини топган» бўлиши керак.²

Шайбонийхоннинг мағлубияти ва ҳалокатидан саросимага тушган ўзбек султонлари ўша вақтда Тошкент шаҳри ва вилоятининг ҳокими бўлиб турган Абулхайрхоннинг иккинчи ўғли Суюнчхожахон юз берган шароит билан ҳисоблашиб, гарчи одатга кўра ёши катта бўлган Кучкунжихон хон бўлиши лозим бўлсада, унинг Туркистонда ўзбек-қозоқ хони Қосимхоннинг ҳужумини қайтариш билан овора эканлигини ҳисобга олиб, 917 ҳижрий йилнинг мартада (1511 йилда) Амир Темури Жомъе масжидида Хон деб эълон қилиниб, хутба ўқитилди ва унинг номидан танга зарб этилди.

У ҳам давлатнинг алоҳида вилоятларини улуслар сифатида ўз уруғ ва авлодлари ўртасида тақсимлади. Ҳисорни Ҳамза султон ва Маҳди Султонларга, Фарғонани Жонибек султонга берди. Бухоро илгаригидек Убайдулла Султонда, Туркистон Кучкунжихон ва унинг ўғилларига қолдирилди. Кеш (Шаҳрисабз), Насаф (Қарши), Ғузор ва Дарбанд атроф туманлари билан Амударё соҳилларигача Шайбонийхоннинг ўғли Темури Султонда қолдирилди.

¹ Семёнов А.А. Ўша асар 70-бет.

² Бартольд В.В. Соч., Т II., часть I., с.-269.

917 ҳижрий 1511 йилнинг сентябрь-октябрь ойларида эса қизил бошлардан ёрдам олиб, ўзбекларга Ҳисор водийсида зарба берган Бобур Мовароуннаҳр подшоши сифатида Самарқанд тахтига ўтирди. 1512 йилнинг баҳор ойларидаги ғалабадан кейин эса Суюнчхожахон Чингизхоннинг Ясо қонунларига риоя қилган ҳолда хонлик мансабидан воз кечди. Дастлаб қисқа муддатга бўлсада, Убайдулла Султон Самарқанд зодагонларининг талабларига кўра Хон деб эълон қилинишига рози бўлди. Унинг номига хутба ўқилиб танга зарб этилди. Аммо ўзбек султонлари ва беклари кенгашида у ўзини Чингизхон Ясосига қарши хон унвонини олганлигини айтиб, ҳокимиятни уруғда ёши каттаси бўлган Кучкунжихонга топширди. Кучкунжихон бутун ўзбекларнинг Хони деб эълон қилинган бўлсада, амалда барча давлат ишлари Убайдуллахон кўлида қолди.

Суюнчхожахонда эса тахтга валиаҳдлик ҳуқуқи қолдирилди. 1526 йилда у вафот этгач, Абулхайрхоннинг ўз ақли ва ҳарбий қобилияти билан таниқли бўлган невараси Кармана ва Фарғона улусларининг ҳокими (Абдуллахон Ининг бобоси) мўғул ва қизилбошлар билан муваффақиятли кураш олиб борган Жонибек Султон валиаҳд этиб сайланди. У бутун ўзбекларнинг олий ҳукмдори Хонлар хонининг тўққиз йил навбатда турган валиаҳди бўлиб турди. Бундан яққол кўриниб турибдики, Ясо қонунларининг қоидаларига, айниқса давлат-ҳуқуқий қоидаларига дастлабки ўзбек хонлари оғишмай амал қилганлар. Яъни уруғда ёши каттаси олий ҳукмдор — Хонлар хони, ёши ундан кейинги ўринда тургани эса валиаҳди бўлиб сайланган. Кўриниб турибдики, шайбонийлар давлатида давлат бошлиғи қабила ва уруғ бошлиқлари томонидан сайлаб қўйилган хон бўлган. Шунинг учун ҳам бўлса керак давлатни бошқаришда хоннинг ҳуқуқлари қисман чекланган эди. Уруш ва сулҳ масалаларидан тортиб, то шаҳзодаларнинг тарбиячилари (оталиқлар)ни тайинлашгача бўлган ҳар қандай талбир қабила ва уруғ бошлиқларининг, руҳонийлар, султонлар ва ўғлонларнинг маслаҳатисиз амалга оширилмаган. Бу ҳолатга биринчи бўлиб проф. Б.А.Аҳмедов эътибор берган эди. Давлат-ҳуқуқий нуқтаи назаридан Хон ҳокимиятини мутлоқий монархия деб аташ ҳам қийин. Хон ҳуқуқининг қисман чекланиши, унинг ҳузурида Кенгаш (Чонғи)нинг чақирилиб туриши бу давлатнинг ўзига хос зодагонлар (аристократик) монархияси давлати эканлигини кўрсатади. Кўриниб турибдики, сулола ичидаги олий ҳукмдорлик ва валиаҳдлик сайланиб қўйилувчи мансаб бўлган. У наслий меросий бўлмаган. Масалан, ўз жасурлиги ва

қобилияти билан қайтадан Мовароуннахрни қўлга киритган Убайдуллахон гарчи дастлаб хон бўлиб сайлансада, уруғда ёши катта бўлган ҳарбий ва давлат арбобидан кўра, кўпроқ диндор ва зоҳидроқ бўлган Кучкинжихонни Олий ҳукмдор деб тан олди. Убайдуллахон унга ёши бўйича неvara қариндоши эди.

Аммо Абдуллахон Иккинчи давридан бошлаб Олий ҳукмдорлик тартибига шундай ўзгаришлар киритиладики, бу шайбонийлар давлатининг ривожланиши хусусиятларини ташкил қилади дейиш мумкин, булар асосан қуйидагилардан: а) Олий ҳукмдорликнинг (дастлабки вақтларда) отадан болага эмас, балки сулоладаги ёши каттасига ўтиши; б) Абдуллахон II давридан эса отадан болага ўтишининг бошланиши; в) валиаҳдга Балх вилояти ҳокимлигининг топширилиши анъаналарининг кириб келиши; г) хон кўтаришда руҳонийларнинг ҳам розилигини олишдан иборат бўлди.

Кучкунжихон 1512 йилдан 1530 йилгача Олий ҳукмдор бўлиб турди. Қисқа муддат 1530-1533 барча ўзбек уруғ ва қабилаларининг ҳукмдори унинг ўғли Абусаид бўлиб тургач, 1533 йилда Убайдуллахон I бутун ўзбекларнинг Хонлар хони этиб сайланиши билан ўзбеклар давлатида маълум даражада турғунлик ва тинчлик юзага келди.

Кўпгина ҳолатларда мусулмон давлатчилиги, айниқса Ўрта Осиёда ташкил топган давлатларнинг давлат бошлиқлари тўғрисида сўз кетганда, деспотик ёки яқка ҳукмдор – мутлоқий монарх ибораларини ишлатамиз. Аслида шу тўғрими? Фарбий Европа олимлари ҳуқуқий таълимотига кўра мутлоқ монарх ижтимоий ҳокимиятнинг учала белгиси – қонунчилик, ижро, суд ҳокимиятини ўз қўлида мутлақ тўплаган монархга айтилади. Шунинг учун ҳам улар «Давлат – бу мен» (Франция, Людовик XIV) деб таъкидлашган. Аммо таҳлил қилиб қараганда, Ўзбекистон доирасида ташкил топган давлатларда давлат бошлиқлари қанчалик ўзларини мутлақ ҳисобламасин, бу қоидага асло жавоб бермайди. Яъни давлат бошлиғи қонун чиқариш ҳокимиятига эга эмас, у фақат қонун ости актларинигина чиқарар эди. Чунки мусулмон дини ҳукмрон бўлган давлатларда жамият ва давлат Оллоҳ томонидан нозил қилинган Куръон, Расулulloҳ ҳадисларида ривожлантирилган шарият, фикҳда шарҳланган қоидалар асосида бошқарилади. Яъни монарх қонун чиқариш жараёнида иштирок этмайди. Унгача қонунлар чиқарилган, фақат мужтаҳидлар, фақиҳ ва муфтилар унга аниқлик киритишлари, шарҳлашлари мумкин. Бу биринчи томондан, иккинчи томондан олиб қараса, подшоҳ,

хон, «Оллоҳнинг ердаги сояси» (Хоразмшоҳ Муҳаммад), Замон имоми ва Халифаси (Шайбонийхон), Мусулмонлар амири (Темур, Амир Шоҳмурод, Умархон) ҳисобланади. Ёки оддийроқ қилиб айтилса, давлат бошлиғи Оллоҳнинг ердаги ноибидир. У шариат аҳкомларига зид ҳукмларни қабул қилиб, ижро эта олмайди. Унинг устидан шариат бошлиғи шайхулислом, садр, ноқиб, муҳтасиб кабилар назорат қилиб туради.

Учинчидан, давлат бошлиғи мартабаси ёки меросий ўтали, ёки туркий одат ҳуқуқий институтларига кўра сайланади (Темурбек, Шайбонийлар), ёки ҳам меросий утиб ҳам сайланади (Абдуллахон II). Тўртинчидан, давлат бошлиғи ҳузурда маслаҳат органлари: Қурултой, машварат, Кенгаш, Чонғи (шайбонийлар) каби органлар мавжуд. Уруш ва тинчлик масалаларида йирик урушларнинг бошлиқлари амир ва султонларнинг маслаҳатини олиши лозим. Шунинг учун бу мутлоқликни фикримизча, ҳокимиятда мутлоқ ҳуқуқда, қисман (баъзи ҳолатларда) чекланган монархия ёки диний-дунёвий якка ҳукмдорлик деб аташимиз тўғрироқ бўлади.

Ушбу давлат монархиянинг бир кўриниши, теократик — яъни динга таянган якка ҳукмдорлик бўлиб, айниқса XVI асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб давлатда диний арбобларнинг мавқеи ниҳоятда кучли бўлганлигини биз юқорида кўрдик. Давлат бошлигининг ҳокимияти илоҳий қудратга эга, ислом динининг муқаддас китоби Қуръоннинг ҳаттор сура ва оятларида худди ана шу нарса белгилаб қуйилган: «У сизларни ер юзида халифа қилиб қўйган зотдир» (35 сура, 39-оят); ёки «Ва Биз уни юксак мартабага кўтардик» (19 сура, 57-оят) каби¹ қоидаларига кўра Султон Оллоҳнинг ердаги сояси, ўринбосари, демак, ҳам диний, ҳам дунёвий ҳокимият унга тегишлидир. Аммо Хон ҳокимияти заифлашганда тасаввуф шайхларининг сиёсий ишларга фаол аралашганлик ҳолатларини ҳам кўриш мумкин.

Шайбонийхон ўз давлатини тузиб, давлат ҳаётининг асослари — дашт-чўл удумлари (кўчманчилар)ни сақлаб қолди. Яъни, бунга кўра, давлат унинг аъзолари бўлган шахзодалар — султонлар деб аталган хон уруғининг мулки ҳисобланган. Уруғ томонидан сайланган бошлиқ — Хон деб аталган. Гарчи хон бўлиб уруғда ёши каттаси сайланган бўлсада, биз юқорида султонлар ичида энг қобилиятли ёки қудратлисининг ҳам хон бўлиб сайланган-лигини

¹ Қуръони Карим. Ўзбекча изоҳли таржима, Таржима ва изоҳлар муаллифи Алоуддин Мансур Т., «Чўлпон». — 318-б.

кўрдик. Бундай хонлар ўз сюзерени (ўзининг ҳомийси бўлган ҳукмдори, ҳақиқий хон) номидан ҳаракат қилиб, давлат-нинг қудратини оширган. Дашт ўзбекларининг жуда кўп ўғил авлодлари бўлиб, улар ўғлонлар деб аталган. Бу атама форсча «шаҳзода» мазмунига ҳамда ижтимоий мавқега тўғри келиб — хон хонадонининг аъзоси маъносида ишлатилган. Ўғлон (масалан, Тўхтамишнинг отаси Туйхўжа ўғлон) шаҳзода сифатида улус олишга ҳақли бўлиб, шу билан бирга катта бир қўшин қисмига унинг қаноти ёки туманга бошлиқ бўлиши мумкин бўлган. Давлатни бошқаришда улуслар тизими амалда бўлиб, бир неча майда улусларга булинган. Уларга султонлар (шаҳзодалар)дан бошчилик қилиб, хон уларга туркий халқларда мавжуд удумларга кўра ҳам тәрбия қилувчи ус-този, ҳам сиёсий раҳбар оталиқни тайинлаган. Унинг вазифаси XVI асрларда улус бошлиғи бўлган султонга оталарча маслаҳат бериб, улуснинг яхши бошқарилишида ёрдам кўрсатган.

3. ИККИ ҲОКИМИЯТЧИЛИК

Ўзбек давлатчилиги тарихида икки ҳокимиятчилик билан боғлиқ оқибатлар, давлат ҳокимиятида шерикчилик масалалари давлат ва ҳуқуқ тарихи бўйича махсус тадқиқ қилинмаган. Аммо биз ўрганаётган даврда бундай ҳоллар кўп учрайди. Темурийлар давлатида ҳам, шайбонийларда ҳам дашт ўзбекларининг Хуросонга юриши, Ҳиротни босиб олиш билан боғлиқ воқеаларда бу ҳолатни кўриш мумкин. Жумладан «Равзат ус сафо»нинг II-қисмида бу борада махсус лавҳа келтирилган.

Ҳусайин Бойқаро вафотидан кейин барча шаҳзодалар ҳамда сарой аъёнлари бирлашиб шайбонийлар билан курашга тайёрланиш ўрнига шаҳзодалар, амирлар, давлат арконлари давлатни Султон Бадиуззамон Мирзога топшириш керак, чунки «ҳоқони Мансурнинг улуғ фарзандлари орасида у ёши улуғ ва тажрибалироқ, давлат ишларини бошқаришда туғма қобилиятга эга, Музаффар Ҳусайин Мирзога эса бирор вилоятни бошқаришни топшириш лозим» десалар, Музаффар Мирзонинг онаси, Ҳадича беги оғо, Амир Шужоиддин Муҳаммад Бурундуқ Барлос, Мирзо Алибек, уларнинг авлодлари, шунингдек, уларга тобе бўлган қўшинлар ва уларнинг амирлари бунга рози бўлмасдан шериклик тарафдори бўлдилар¹. Ана шу зайлда ҳижрий 911 йилнинг

¹ Темурийлар даврига оид материаллар. (Равзат ус сафо). Форс тилидан ўзбек тилига А.Ҳазратов таржимаси. (Кўлёзма). 2-қисм. Т., 1941. — 107-бет.

зулҳижжа ойининг охириг жума кунида Ҳиротнинг жомъе мас-
жидида хутба икки шахзода номига ўқилди. Шунингдек, танга-
ларнинг юзи ҳам икки шахзоданинг исми билан зийнатланади.
Барча қишлоқлар, косибхоналар, подшоҳликка қарашли ўзга
вилоятлар ҳам шу тартибда тақсимланиб, ярми Бадиуззамон
Мирзо, ярми Музаффар Мирзо девонига қарашли бўлди. Шу тар-
тибда барча мансабларда ҳам шериклик жорий этилди. Мирхонд
Ховандшоҳ ўзи ҳам билимдон, ўқимишли киши, тарихчи олим
бўлгани учун бу воқеага салбий баҳо бериб, унинг оқибатларини
тўғри кўрсата олган. «Агар икки киши ёки бир неча киши бир
шаҳар ва бир ўлкада фуқаро ва қўшинга оид ишларни идора
қилишга шерик бўлишликни хоҳларкан, мулку мол ишлари бу-
зилиб кетади, турли тоифа одамлар ва шаҳарлар атрофида фит-
на-фасод кўзголади»¹. Ҳақиқатан ҳам бу хабар шахзодалар қуло-
ғига бориб етказ, «Бадиуззамон Мирзо ҳар жиҳатдан биздан му-
қаддам бўлгани учун мустақил равишда подшолик мансабига
мутасадди бўлганда эди, бизда итоат қилишдан ўзга чора қолмас
эди. Аммо Музаффар Ҳусайин Мирзо унга шерик бўлар экан,
биз уларга бўйинсунишимиз шарт эмас», деб мамлакатнинг тур-
ли чеккаларида мустақиллик эълон қиладилар. Ана шундан кей-
ин «Ҳукумат қасрининг негизлари ларзаланди, Хуросон салта-
нати ва унинг шаҳарларининг калидлари бегоналарнинг иқтидор
қўлларига ўтди», деб ёзади тарихчи².

Албатта, бу воқеалар ўша вақтда ота мерос юртини ҳимоя қилиб
шайбонийлар билан урушлар олиб бораётган З.Бобурнинг диқ-
қатидан четда қолмади.

Маълумки, Бобур марказлашган давлатни адолатпарвар, маъ-
рифатпарвар подшоҳ бошқариши лозим, деб ҳисоблаган. У адо-
латсиз тарқоқ давлат ҳақида фикр билдириб, адолатсиз давлат
шаклларида бири сифатида ўша даврда Султон Ҳусайин Бойқ-
аро вафотидан сўнг Хуросонда вужудга келган қўш ҳокимиятчи-
лик, яъни ширкатчиликка асосланган бу давлатга таажжублан-
ган ҳолда қуйидагича баҳо берган:

«Муҳаммад Бурундуқбек ва Зуннунбек ва яна Султон Ҳусай-
ин Мирзодин қолган ва бу Мирзолар била бўлгон беклар йиғи-
либ, иттифоқ қилиб, Бадиуззамон Мирзо била Музаффар Ҳусай-
ин Мирзони Ҳирот тахтида баширкат подшоҳ қилдилар. Бадиуз-
замон Мирзо эшигида Сохибхтиёр Зуннунбек, Музаффар Ҳусай-

¹ Мирхонд Ховандшоҳ Маҳмуд., Ўша асар. 105-б.

² Ўша асар... 107-бет.

ин Мирзо эшигида Соҳибхитиёр Муҳаммад Бурундукбек. Бадиъ-уззамон Мирзо жонибидин шаҳр доруғаси шайх Али Тоғайи, Музаффар Мирзо тарафидин Юсуф Али кўкалдош. Бу ғариб амре эди, ҳаргиз подшоҳликда ширкат эшитилган эмас».¹ Бу шайх Саъдий Шерозийнинг «Ғулистони»да келтирилган: «Ўн дарवेश бир гиламга сиғиб ётадилар, икки подшоҳ иқлимга сиғмайди фикрига зид бўлди», дейди у ажабланиб.²

Бобур ўғли Ҳумоюнга ёзган мактубида бу ғояларни янада ривожлантириб бобосининг тажрибаларига суянишини эслатади. «... Подшоҳ фармонига бўйсунган халқни хароб қилмагин. Адолатни ихтиёр қилгин. Шунда шоҳ раиятдан, раият шоҳдан хотиржам бўлади. Ислоннинг тараққиёти эҳсон тиғи билан яхшироқдир, зулм тиғи билан эмас. Аҳли суннат ва шиаларнинг икир-чикиридан кўзингни юм. Чунки ислонга қаршилар ҳам бор. Турли эътиқоддаги халқларни тенг туттунки, шунда салтанат турли ташвишлардан холи бўлади. Ҳазрат Соҳибқирон Амир Темурнинг иш юриштишлари доимо ёдингда бўлсин. Шунда давлатнинг маъмур ва пухта бўлади».³

Баъзан икки ҳукмдорнинг сиёсий майдонга чиқиб давлат бошлиғи бўлиб туришигина эмас, давлатда диний ёки дунёвий ишларда мавқеи баланд бўлган мансабга икки кишининг тайинланиши ҳам гуруҳбозлик, амалдорлар ичида иккига бўлинишга олиб келиб давлат фаолиятини заифлаштириб юборганлиги ҳолатларини кўриш мумкин. Ана шундай ҳол Восифийнинг «Нодир воқеалар» китобида келтирилган. Убайдуллахон Биринчи ҳукмронлигининг охириги йилларида садрлик мансабига Мавлоно Камолиддин хожа Табризийни хоннинг ўзи танлаган булса, сарой аъёнлари Шамсиддин Муҳаммад Хуросонийни тавсия этадилар. Бир қарорга кела олмай турган Хон пири Мир Арабнинг таклифи билан иккаласини ҳам мамлакатга садр этиб тайинлайди. «Мазкур мавлавийлар Бухоро вилоятида садрлик олий маснадида қарор топишгач, амирлару аркони давлат икки гуруҳга бўлинди, — деб ёзади Восифий — Ҳар гуруҳ бу икки олийқадр садрдан бирининг тарафдори эди. Убайдулла хон саройида шу сабабли ихтилоф ва вайроналик бошланди».⁴ Буларнинг оқибатида Бош вазир Хожа Низом қатл этилиб, Мир Арабнинг мол-мулки талон-торож қилинади.

¹ Бобур Э.М. «Бобурнома». Т., Шарқ. 2002. -140-б.

² Ўша жой. 165-бет.

³ Ўша жой. 331-бет

⁴ Зайниддин Маҳмуд Восифий. «Балосъул вақоъ» (Нодир воқеалар). Форсийдан Наим Норқулов таржимаси. Т., 1979. — 57-б.

Шайбонийлар давлатида ҳам танаффуслар билан қўшҳокимиятчилик ҳоллари юз бериб турган. Кучкунжихоннинг* иккинчи ўғли Абдуллахон I 1540 йилда вафот этгач, мамлакатда қўш ҳокимиятчилик бошланди. Бухорода Убайдуллахон (1533-1539)нинг ўғли Абдулазиз (1540-1550), Самарқандда эса Жучкунжихоннинг учинчи ўғли Абдулатиф ҳокимиятни қўлга олди. (1540-1551).

Абдулазиз 1550 йилда вафот этди. Шундан кейин давлат жиловини Шайбонийхоннинг невараси Муҳаммадёр Султон ўз қўлига олди. Шу вақт Балх ҳокими бўлиб турган (1546-1567 й.й.) – Жонибек Султоннинг ўғли, Абдуллахон II нинг амакиси, Пирмуҳаммад мамлакатни эгаллаб олди. Бу ҳодиса юз бериши билан Кўчкунжи суятоннинг ўғли Абдулатифхон Самарқанддан, Суяюнҷожахон ўғли Наврўз Аҳмадхон Туркистон ва Тошкентдан кўп аскар билан чиқиб Бухоро ва Миёнколни ўзига қаратиш мақсадида ҳаракат қилдилар¹. Шунда Рустамхон, ўғли Ўзбек Султон билан Бухорога қочади; Искандархон эса Жаихундан ўтиб Андух ва Шибирғонга қараб кетади. Ёш Абдуллахон, Низомиддин Қосим Шайх билан Кармана мудофаасини уюштирди. Қалъани олиша олмагач сулҳ тузилди. Пирмуҳаммад Бухорони қайтадан Муҳаммадёр Султонга топширди. Муҳаммадёр Султон билан Бурхон Султон Бухорони шерикликда бошқариб турди.

Бу вақтларда ўзбек давлатчилигида ҳар икки сулола даврида ҳам учраб турган қўш ҳокимиятчилик айнан, ҳокимият учун кураш, сиёсий тарқоқликнинг ўзгинаси бўлиб барча ҳолларда давлатни заифлаштиришига ва охирида унинг бир сиёсий кучлар томонидан босиб олинишига имкон яратганлигини тарихий манбалар кўрсатиб турибди, ўрта асрларда давлатнинг самарали бирдан-бир тўғри шакли мутлоқий монархияга асосланган марказлашган давлат эди.

4. ШАЙБОНИЙЛАР ВА ТАСАВВУФ ХўЖАЛАРИ

Ўзбекистон давлати ва ҳуқуқи тарихи фанида ушбу муаммога етарлича эътибор берилиб дин ва давлат, давлат ва тасаввуф шайхлари мавзулари етарлича ёки махсус тадқиқ этилмаган. Устоз Б.Аҳмедовнинг асарларида бу борада манбашунослик нуқтаи назаридан баъзи масалалар таҳлили учрайди. Давлат ва дин ўртасидаги ҳамда тасаввуф ва давлат ўртасидаги муносабатларни ўрганмасдан туриб ўзбек давлатчилигининг ўрта асрлардаги ривожла-

¹ Абдулланом. 1-жилд. 94-б.

нишини тўла тасаввур қилиш мумкин эмас. Бу даврларда агарда Фарбий Европа мамлакатларида дин ва давлат ўртасидаги муносабатлар ойдинлашиб бир-бирдан қатъий мустақил ҳолда яшаш барқарор бўлаётган бўлса, бу ерда дин ва давлатнинг ҳуқуқ ва шариятнинг чатишиб улар ўртасидаги муносабатларнинг чуқурлашиб бораётганлигини кўришимиз мумкин. Фикримизча, бундай ҳолат халқ ва давлатнинг мамлакатнинг бирлигини таъминлашга хизмат қилиб турган бўлиши мумкин.

Худди Фарбий Европа мамлакатларида бўлганидек, бу ерда ҳам диний ҳокимият билан дунёвий ҳокимият ўртасида устунлик учун баъзан зимдан, баъзан эса очиқдан-очиқ кураш борган. Бунга Чигатой улусида Тармаширин ва имом ўртасида юз берган ҳолатни мисол қилиб келтириш мумкин. Чигатой хонларидан биринчи бўлиб мусулмонликни қабул қилган Тармаширинхон бир куни жума намозига кечикиб келади. Шунда намозга имомлик қилувчи, давлат бошлиғи бўлган хоннинг келишини кутмасданоқ «Намоз Тармаширин учун эмас, Оллоҳ учундир», деб намозни бошлайди. Шошилиб намозга етиб келган хон, бу ҳолни кузатиб турган сайёҳ ибн Батутага қараб: «Ўз мамлакатингга қайтганингда суфийларнинг энг камбағалини (имомни) туркларнинг султони билан қандай муомала қилганлигини айтиб бер», деган экан¹.

Ушбу парчадан қуйидаги хулосаларга келиш мумкин: а) Чигатой улуси хонлари Тармашириндан бошлаб мусулмон динини қабул қилганликларини сайёҳ Арабистонга борганида у ердагиларга етказишни сўраган; б) Хон давлат бошлиғи бўлса ҳам, эътиқод бобида у ҳам тенглар ичида тенг – Оллоҳнинг бандаси, бунда у диний жамоа бошлиғи бўлиб турган имомдан кейин туради; в) бу борада диний ҳокимият дунёвий ҳокимиятдан устундир. Ана шундан фойдаланган имом; г) жамоатчилик кўз ўнгида диний эътиқод йўли билан хонни обрўсизлантириш, диний ҳокимиятни кўтаришга ҳаракат қилган; д) ушбу хоннинг давридаёқ Чигатой улуси мусулмончилиқни қабул қилиб, туркийлашиб кетган, давлат тили туркий тил бўлган давлат эди.

Халифалиқда, албатта, уммавийлар сулоласи даврида (661-750 йиллар), аббосийлар даврида ҳам (750-1258) имомзодалар (Али авлодлари) ўз замонасида халқ орасида жуда катта обрў-эътибор ва мавқега эга бўлганликлари ҳамда дунёвий ҳокимиятга асосий даъвогарликлари учун ҳукмдорлар томонидан таъқиб

¹ Ибрагимов Н. Ибн Батута и его путешествия по Средней Азии., М.: «Наука». 1968. – с -64.

қилиниб қирғин ва қувғин қилинганлар. Аммо қушни мусулмон мамлакатлари, айниқса Мовароуннаҳр ҳукмдорлари уларни яхши кутиб олиб, ўз паноҳига олиб, катта давлат лавозимларига тайинлаганлар.¹ Шайхулислом, Раис, Садр, Нақиб, Қози калон мансаблари улар авлодларида меросий-наследан-наслга ўтиб келган. Шунингдек, дин раҳбарлари йирик уламолар сифатида тасаввуф илми, унинг Марказий Осиёда вужудга келиши ҳамда ривожланишига катта ҳисса қўшиб бу диний-фалсафий оқимларнинг пирмуршидлари сифатида дунёвий ҳокимиятга ҳам катта таъсир ўтказиб келганлар.

Албатта, шайбонийлар сулоласининг биринчи ҳукмдорлари даврида бу қоидага амал қилинган бўлмасада, кейинги хонлар, айниқса Абдуллахоннинг бобоси, Жонибек султоннинг таклифига биноан XVI асрнинг биринчи ярмида Фарғона водийсининг Косон шаҳрида яшаган Сайид Аҳмад Жалолиддин Косонийнинг (1461-1542) Миёнколга кўчиб келиши, фаолият олиб бориши, тасаввуф шайхларининг давлатда мавқеи оша бориши билан бундай удум ривожлана бошлади.

«Тухфатул-хоний» асарида ушбу ҳолат аниқ тасвирланиб Бухоро хонлигида олий-диний лавозимлар қуйидагича тақсимланган: 1) «ўрини шоҳ нишин», энг олий диний лавозим бўлиб, бу ўринга Маҳдуми Аъзам авлодидан бўлган Исохожа (манғитлар сулоласи даври) тайинланган; 2) Бухоро давлати шайхулисломи вазифасига Хожа Ислом Жўйборининг авлодидан бўлган Насруллохожа тайинланган; 3) Нақибликка Саъид Ота авлодидан Муҳаммадхожа; 4) Қози калонлик лавозимига эса Миракон уруғидан Низомиддинхожани; 5) Самарқанд шаҳри ва вилоятининг шайхулисломлик лавозимига эса Хожа Аҳрор авлодидан бўлган Шаҳобиддинхожа тайинланган, яъни ҳукмдорлар сулоласи қанча ўзгармасин, диний-ҳуқуқий лавозимларнинг бу тарздаги тузилиши асрдан-асрга ўзгармай келаверган.²

Аслида тасаввуф тариқатлари халқни ислом дини руқнларига оғишмай амал қилишга даъват этиш, Оллоҳ йўлида хизмат қилиш ва бошқа юксак диний-ахлоқий қоидалар асосида шаклланган бўлсада, ислом мамлакатларида унинг турли тариқатлари вужудга келди.

Шайбонийлар даврида Самарқандда ҳазрати Маҳдуми Аъзам Даҳбедий (1461-1542), ҳазрати Шайх Худойдоди Вали (1461-1532)

¹ К. Каттаев. Маҳдуми Аъзам ва Даҳбед Самарқанд, Сугдиён — 1994. — 11-б.

² К. Каттаев «Маҳдуми Аъзам ва Даҳбед». Самарқанд. Сугдиён нашриёти. 1994. —17-б

ва ҳазрати Маҳдуми Хоразмий (1465-1551) каби уч тариқатнинг (яъни нақшбандия — хуфия, яссавия — жаҳрия-и-султония ва кубровия-самоғия) уч улуғ пиру муршидлари фаолият кўрсатган ва уч тариқат ҳам тўла ҳуқуқда баб-баравар фаолият кўрсатиб халқни тўғри йўлга, тинчликка бошлаш, ҳукмдорларни эса адолатга, эзгу ишларга ва ҳалолликка чақириш уларнинг асосий шиору дастурлари бўлиб келган. Тариқат муршидлари бир-бирлари билан алоқаларини узмасдан доимий мулоқотлар олиб борганлар¹.

Ўзбек давлатчилиги тарихида, дин арбоблари, айниқса XV асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб нақшбандия тасаввуф хожалари кўпгина ҳолларда давлат бошлиқларининг пири, муршидлари бўлиб, уларга давлатни бошқарув ишларида маслаҳатлар берган, тахт, устунлик таллашиб ўзаро курашаётган султонларни улар орасида элчилик қилиб келиштириш, маслаҳатлар бериш, мамлакатни одилона бошқаришга даъват қилганлар. Давлатни шариат аҳкомлари асосида бошқариш учун рисоалар ёзиб тақдим қилганларки, бу охир-оқибатда мамлакатда тинчлик ўрнатиш, ўзаро феодал низоларга, албатта, маълум даражада барҳам беришга кўмаклашган.

Тасаввуф тариқатларидан яссавия, нақшбандия ва кубровия шайхларини темурий мирзолардан бошлаб, айниқса шайбоний султонлар ўзларига пир-устоз тутиб уларнинг маслаҳатисиз катта бир давлат тадбирини амалга оширмаганлар. Давлатда уларнинг мавқеи, обрў-эътиборининг кучлилиги собиқ советлар даври адабиётларида ўзбек давлатлари «шарқ деспотияси», «мутлоқий монархия» шаклидаги давлатлар эди, деган фикрларини умуман ғайри илмий эканлигини кўрсатади.

Ана шундай диний арбоблардан бири шайбоний ҳукмдорлардан: Шайбонийхон, Абу Саидхон ва Убайдуллахонлар ўзларига пир тутиб катта ихлос қўйган, тасаввуф арбоби, бугунги кунда туғилган кунига 545 йил тўлганлиги нишонланаётган яссавия тариқатининг пири ҳазрати Азизон Шайх Худойдод Вали (1416-1532) эдилар. Юқоридаги ҳукмдорларнинг давлат бошига келишлари ва уни бошқаришларида, албатта, у кишининг ҳам таъсирлари катта бўлган.

Худойдоди Валининг ўзбек давлатчилигига қўшган ҳиссаларини қуйидаги мисолдан ҳам кўриш мумкин: ўзбек султонлари-

¹ Каттаев К. Маҳдуми Хоразмий ва ҳонақохи тарихи. Самарқанд. Зарафшон. 2003. 21-23-б.

нинг ноаҳилликларидан эроний қўшинларидан енгилиб Шайбонийхон жангда ҳалок бўлгач, Бобур Мирзо ва унинг иттифоқчилари қўшинлари Мовароуннаҳрга қараб ҳаракат қилиб, 1511 йилнинг кузида Бухоро ва Самарқандни эгаллайди. Бундан таҳликада қолган узбек султонлари Туркистонга чекинаётганларида, «Тарихи Сайид Роқим» асарида келтирилишича, Шайх Худойдод уларни койиб: «Сизларга ўзбеклар керак эмасму?» деб хитоб қилган. Ўшанда Бобур шайх олдиларига одам юбориб ўз ҳузурига келишларини сўраган. Аммо Шайх «Бу ерда ким мусулмонроқ бўлса, ўша подшоҳ бўлади», дея боришдан бош тортган экан.

Халқимиз давлат мустақиллигига эришиб тарихий қадриятларимизга эътибор кучаяётган ана шу даврда Шайх Худойдод Валининг дурдона асарлари, ўзбек ва форс тилларида битилган шеърляти — унинг бебаҳо мероси нашр этилиб халққа етказилмоғи лозим. Энди шу нарса баҳссизки, ўрта аср ўзбек давлатчилиги тарихини таниқли тасаввуф шайхларининг фаолиятини билмасдан атрофлича тушуниш ва тадқиқ этиш жуда қийин.

Суфийлик гарчи қаландарлик чопонини афзал билиб, мол дунёдан кечиб фақат Оллоҳга яқинлашиш мақсадида унинг номини зикр гушиб ёд олишни тақозо қилсада, Ўзбекистон давлати ва ҳуқуқи тарихида жуда кўп ҳолларда диндорларнинг тўғридан-тўғри ҳокимиятни эгаллаб олишлари, ҳатто сулолавий ҳукм суришлари ҳолларини ҳам кўришимиз мумкин.

Масалан: Султон Санжар даврида (1118-1157 й.) қорахонийлар салжуқийлар давлатига тобе бўлиб қолиб, мамлакатда феодал тарқоқлик кучаяди. Вилоят ва ўлкаларнинг кўпчилиги мустақиллик эълон қиладилар. Ана шулардан бири, Бухоро бўлиб, бу ерда ҳокимият садрлар (Бурхонийлар) деб аталувчи руҳонийлар сулоласи (1130-1207 й.) қўлига ўтди. Бундан кейинги даврларда ҳам масалан: Термизда Термиз сайидлари, Чодак хўжалари даврида Қўқонда шундай ҳолларни кўриш мумкин.

Суфийлик таълимотига кўра улар дунёвий ишларга, айниқса сиёсатга аралашмасликлари лозим бўлсада, З.Бобир ва М.Шайбонийхон даврида Б.Марғиноний ва Хўжа Аҳрор авлодларининг гоҳ темурийлар, гоҳ шайбонийларни қувватлаб сиёсатга фаол аралашганликларини биз юқорида кўриб ўтдик. Бу ҳол шайбонийлар даврида, XVI асрнинг иккинчи ярмида айниқса, кучайиб кетганлигини тарихий манбалар кўрсатиб турибди.

«Муқаррардирки, то вилоят эгалари ва ҳидоят аҳилларидан бирортаси, — деб ёзади Абдулланомо муаллифи, — бу бахтли тоифанинг номига (ўзининг) рақамини ёзмаган бўлса, хилофат ва

салтанат иши (ҳеч вақт) интизом ва тартибга келмаган. Чунки ҳар бир юрт ва шаҳарларда (бўлган) номдор султонлар ва эътиборли ҳоқонларнинг белгиланиши буюк валийларнинг ҳимматлари ва замон шайхлари ҳамда солиҳларининг хайрихоҳликлари билан бўлган»¹. Бундан кўриниб турибдики, дин арбобларининг, тўғрироғи, тасаввуф хўжаларининг маслаҳати, қўллаб-қувватлаши, хайрихоҳ бўлишидан дунёвий ҳокимият вакиллари ҳам руҳоний, ҳам сиёсий қувват олган.

Шунинг учун ҳам Шайбоний султонларининг ҳар бири ўзини қайсидир шайх ёки бирор диний арбобнинг муриди деб билган, унинг ҳимоясидан фойдаланган ва ўзи ҳам уларга раҳнамолик қилган. Абдуллахон IIнинг бобоси Жонибек Султон шариат аҳкомларига қатъий амал қилувчи ҳукмдор бўлиб, унинг мажлисларида ўз замонасининг таниқли кишилари: сайидлар, таниқли уламолар ва шайхлар иштирок этган. Хон уларни «ҳар бирини одат ва хавфдан кўриқлаб, олий мансаб ва мартабаларга хослаган». Султоннинг, айниқса, хожатон тариқати оилаларига эътиқоди ва иродаси зўр бўлган. Шунинг учун ҳам у «Косон (ва) Аксикат томонига киши юбориб валоят мартабали, ҳидоят сифатли, илоҳий сифатлар маъҳари, чексиз нафларнинг тушиш ўрни, субҳоний саропарданинг маҳрами Мавлоно Ҳожаги Косоний, қабри нурга тўлсин, ҳазратларини гўзал Кармина шаҳрига олиб келди»² ҳамда уни пир тутиб зиёратларига келиб турган.

XVI асрнинг иккинчи ярмида бу борада давлатда Жуйбор хўжаларининг мавқеи ошиб кетганлигини кўриш мумкин. Баъзан улар ўзларининг ҳокимиятга фаол аралашиларини авлодларининг хизматлари билан асослантиришга ҳаракат қилганлар. Жумладан Жуйбор хўжаларидан Абдуллахон IIнинг пири Муҳаммад Исломнинг саккизинчи авлоди бўлмиш Имом Абу Бакр Аҳмад (лақаби Шайх маслаҳат) аслида маккалик бўлиб, ундан Нишопурга, кейинчалик Бухорога келган. «Раузат ар Ризвон»да келтирилишича, мўғуллар босқини вақтида у киши ҳаёт бўлиб, Хўжандда Чингизхондан унга Бухорони бошқариш ҳуқуқини берадиган махсус фармон олган. «Бу фармон (нишон) Амир Темур Кўрагоннинг ўғли, Мирзо Шохруҳнинг ўғли, Султон Улуғбек давригача ҳам имомнинг авлодлари кўлида бўлган, ундан кейинги ўзбекларнинг ўзаро урушлари даврида йўқолган», дейилади ушбу асарда.³ Абдуллахон

¹ Ҳофиз Таниш ибн Мирмуҳаммад Бухорий «Абдуллонома». 1-жилд. Т. Шарқ. 1999. – 75-бет.

² Ҳофиз Таниш Бухорий. «Абдуллонома». 1-жилд. Т. «Шарқ». – 1999. – 63-64-бет

³ И. Сайидахмедов. Курсатилган асар..., 17-б.

II даврида кучайиб кетган Жуйбор хўжалари ҳокимият ишларига аралаштишларида ушбуни ҳам назарда тутган бўлсалар керак. Юқоридаги асар муаллифи Бадриддин Кашмирийнинг кўрсатишича, Жуйбор хўжалари шунчалик бой бўлганларки, ҳатто Бухоро ҳукмдорлари баъзан уларнинг ёрдамларига муҳтож бўлиб қолганлар. Жумладан Абдуллахон II Ҳиротни қамал қилганида Хўжа Саъдга мурожаат қилиб ўзининг Хуросондаги оморларидан 10 ман буғдойни қарзга бериб туришини сўраган.¹

Аммо тасаввуф таълимоти шаклланиб келаётган даврларда унинг классик намояндалари тасаввуф шайхларининг қатта мол-мулкларга эга бўлишларида зид фикрларни билдирган. Жумладан А.Ғиждувоний васиятларида «Қозилар маҳкамасида ўлтирма ва султонлар билан ҳамсухбат бўлма», деб фикр билдирилган.² Камол Хўжандий инсонлар руҳини ишқи илоҳий билан мунаввар этиб Оллоҳ йўлида собит эътиқод бўлишга ҳидоят қилган, бир умр остига бўйра ташлаб бошига ғишт қўйиб умр ўтказган эканлар.³

Баҳовуддин Нақшбандий ҳазратлари ўзигача ўтган барча сўфий машойихлар таълимотини пухта эгаллаб хожагон тариқатининг куйидаги асосий қоидаларини белгилайди: жавонмардлик, барча инсонларга яхшилик қилиш, ортиқча мол-дунёга ружу қўймаслик, ўз қўл кучи, қўз нури эвазига кун кечириш...⁴ Кўриниб турибдики, тасаввуфнинг кўпчилики алломалари йирик мулкларга эга бўлишни эътироф этмаган. Тасаввуф нима? деб сўрашганда: «Тасаввуф улдурки, сен ҳеч нимарсанинг мулки бўлмагайсан ва ҳеч нимарса сенинг мулкинг бўлмай», деб жавоб беришган.⁵

Жуйбор хўжаларининг шайбонийлар ўртасидаги тожу тахт учун бўлган курашларига аралашуви масалаларига тарихий манбаларда ишончли маълумотлар келтирилган. Айтиш мумкинки, ушбу хўжалар даврига келиб қадим туркий хон кўтариш одатига янги удумлар — жумладан, уларнинг ҳам розилиklarини олиш талаб қилинган. Улар эса албатта, гоҳ у, гоҳ бу меросхўрни қувватлаб турганлар, ҳатто баъзан бу удум шайбонийлар сулоласига хос бўлган хон тахтини сулолада ёши энг каттаси эгаллаши лозим бўлган одатларни ҳам буза борган.

Маълумки, XVI асрнинг 50-йилларида сулола асосчиси Шайбонийхоннинг авлодлари ва вилоят ҳокимлари ўртасида тахт, ус-

¹ И. Сайидахмедов. Кўрсатилган асар..., 25-6.

² Ҳ. Ҳомидий Тасаввуф алломалари Т. Шарқ. 2004. — 165-6.

³ Ҳ. Ҳомидий. Уша асар..., 141-бет.

⁴ Уша асар. — 180-бет.

⁵ Уша асар. — 195-бет.

гунлик учун кураш кучайиб кетган. Бир тарафда Шайбоний-хоннинг набираси Муҳаммадёр Султон ва Убайдуллахоннинг набираси Бурхон Султон, иккинчи тарафда эса Жонибек Султоннинг авлодлари сулолада ёш бўйича энг улуғи Пирмуҳаммадхон ва Абдуллахонлар бор эди. 1550 йилда Абдулазизхоннинг таъзиясида иштирок этиш учун Бухорога келган Пирмуҳаммадхон (Балх ҳокими) Муҳаммадёр Султондан эпчиллик билан ҳокимиятни тортиб олади, аммо тез орада унинг қонуний эгаси Муҳаммадёр Султонга қайтариб бериб Балхга қайтиб кетади. Турк-мўғул халқлари орасида амалда бўлиб келган одат — ёши катта бўлган кишининг ҳукмдор бўлишига ҳавола қилиб тахтта ўз одами Ўзбек султонни ўтқазиб йўлидаги уринишлари ҳам беҳуда кетади. Унинг «ҳам ёш жиҳатдан, ҳам улуглиқда устун ҳисобланган шон-шухрат эгаси бўлмиш оғамиз бор»,¹ деган сўзларига Хўжа Ислом унга жавобан: «Биз кўпроқ Абдуллахонга суянамиз. Унинг кўли билан кўплаб вилоятлар забт этилажак: Сизлар ҳам унга нисбатан бепарво бўлмаслигингизни маслаҳат кўрамыз». Ҳамма тарқалгач эса эшон, Бўри ясовул ва Жаҳоншоҳ баковулларни ўз ҳузурига чақиртириб: «Хонингизга айтиб қўйингки, у мамлакатда янги бидъат ва тартиб таъсис этиб, фақирларга озор етказди. Агар Бухорога подшоҳ бўлиб қолишни истаса, бу бидъатларни бекор қилсин, акс ҳолда хожалар бундай аҳволга тоқат қила олмайдилар ва у бундан буён Бухоро подшоҳи бўлиб қола олмайди», деган.²

Пирмуҳаммадхон шундан сўнг ҳам Бухорони тўла қўлга кириштириб олишга ҳаракат қилди. 1561 йилда Балхни Бухорога айирбошлаш ҳусусида Абдуллахон билан келишиб ҳам олган бўлсада, бу Хўжа Ислом ва Бухоро зодагонларининг қаттиқ норозилигига сабаб бўлди. Бу ҳақдаги хабар билан Жуйборга келган Қулбобо Кўкалтош ҳузурда ўз хизматкорларига қарата: «Абдуллахон биз билан кенгашмасдан Бухорони Балхга алмаштирди... Кўрармиз, у кўзгатган хаёлнинг нақши унинг талбирига қандай қилиб мувофиқ келар экан ва хаёл лавҳасида нақшланган суратнинг маъни пардаси остида қандай юз кўрсатар экан?»³

Пирмуҳаммад (1546-1567) ишончли одам орқали Хожа Исломга шайбонийлар орасидаги юқори ҳокимиятга ўзининг эгаллик ҳақини эълон (ёш бўйича) қилади. Буни эса Чингизхон за-

¹ И Сайидахмедов. Письма Шейбанидов — Важный исторический источник. Кандидисс. Т. 1992 — с. 45

² Аҳмедов Б. Тарихдан сабоқлар. Т., 36-6.

³ Ҳофиз Таниш Ал-Бухорий. Абдулланом. («Шарафномаи шохий») Биринчи юлтоб., Т., Шарқ. 1999. — 168-бет.

монидан бери ҳокимиятни сулоладаги ёши энг улуғ вакилга топшириш одати бўлганлиги билан асослаб кўрсатади. Бунга Ҳожа Ислон: «Чингизхон қонунларининг бизга нима алоқаси бор? Биз Аллоҳнинг қонунлари асосида яшаймиз... Агар ўзбек (султонлари) Пирмуҳаммадни танлаган бўлсалар, Абдуллоҳни Аллоҳ танлади. Дарвешлар (яъни суфийлар — З.М.) Аллоҳга бўйинсунадилар», деб жавоб берган.¹ Бу жумлада Жўйбор хожалари уз фикрларини Аллоҳ фикри, хоҳиши деб асослашга интилишлари яққол кўриниб турибди. «Бу ерда, — деб жуда тўғри таъкидлайди, И. Сайидаҳмедов, — Чингизхоннинг Бухоро бошқарувини Имом Абу-бакр Аҳмадга бериш ҳақидаги ёрлиғига ҳам писанда қилган».² Айни замонда диндорлар Абдуллахон сиймосида давлатни фақат дашт қонунлари асосида эмас, балки ислом руҳида бошқарувчи ҳукмдорни кўрганликлари ҳам бунга сабаб бўлган.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, шайбонийлар орасида қабилавий сепаратизм, сиёсий тарқоқлик, ҳокимият ва устунлик учун кураш ривожланган бир шароитда бу ғоялар мамлакатни бирлаштирувчи омил сифатида анча мақбул ҳисобланган.³ Умуман олганда, шайбонийлар хонлар Хони бўлиш (ёки Буюк хон) ва унинг ҳокимиятини тан олиниши учун Ясо, тўра ва одатга кўра қуйидаги талаблар: а) Чингизхон наслидан бўлиши; б) уруғда ёши энг улуғи (тажрибали) бўлиши; в) Хон кўтарилиши удумининг бажарилиши; г) Мовароуннаҳрдаги шайбонийлар учун шарият арбобларининг ҳам розилигини олиш талаб қилинган. Шунинг учун ҳам Хон кўтаришда оқ кигизнинг бир учини нақшбандия хожалари кўтариб турган. Дин арбобларининг ҳатто ерсув мулки бериш, мансабга тайинлаш, вилоят ҳокимларининг ўрнини алмаштиришга ҳам аралашиб турганликлари манбаларда келтирилган. Масалан: Жўйбор хўжаларининг Ўзбек султонни (Абулғози Султонни) Ҳисори Шодмон ҳокимлигидан Тошкентга кўчиришга аралашиларини келтириш мумкин.

Шуниси эътиборлики, бундай ҳолат ана шу даврларда қўшни Эронда ҳам мавжуд эди. Жумладан, худди Султон Абу Саиднинг Ҳожа Аҳрори Валига муридона мактубларига ўхшаш Шоҳ Аббоснинг Муқаддас Ардабийига ёхуд Шоҳ Таҳмоспнинг Муҳаққиқи Соний Шайх Кархийга ёзган мактубларини эслатиш

¹ Сайидаҳмедов И. Курсатилган асар. 3-б.

² Сайидаҳмедов И. Курсатилган асар ..., 46-б.

³ Шайбонийлар қабр тошлардаги битихлар. // Нашрга тайёрловчилар: Б.Ёббожонов., А.Мўминов., Ю.Пауль. Висбаден. 1997. — 190-б.

мумкин. Сафавий ҳукмдорлари ўз пирларини ҳақиқий ҳукмдор, ўзларини эса ушбу ҳокимиятни амалга оширувчи восита, деб билар эдилар. «Бундай сиёсат эса мамлакатдаги ижтимоий барқарорликни сақлаш ва аҳолининг ягона дин байроғи остида бирлигини таъминлашга хизмат қилган»¹. Иккинчи томондан сафавий (Шоҳ Таҳмосп давридан бошлаб) суфийларнинг қудрати мислсиз орта бориб олдинги асрлардан фарқли равишда жамиятнинг сиёсий ўйинлари амалга ошмаса, қуролли тўқнашувларга чача боришга ҳам ҳозир бўлганлар, ана шу жиҳатдан эса улар хавф-хатар манбаи ҳам ҳисоблана бошлаган.

5. ШАЙБОНИЙХОН ИСЛОҲОТЛАРИ

«Шайбонийхон буюк лашкарбоши ва доно давлат бошлиғи бўлиши билан бир қаторда Қуръони Каримни яхши билиб, ҳадисларнинг муфассири бўлган».²

«Таворихи гузида-Нусратнома» асарида берилган маълумотга қараганда, Шайбонийхон ўзини Муҳаммад Расулulloҳ (С.А.В.) ишларининг давомчиси деб ҳисоблайди. Ўз фаолиятига илоҳий тасдиқ ва қонуний тус бериш учун у ўз саройида машҳур муфассирлар, муҳаддислар, фақиҳлар, тарихчи, файласуф ва ислом руҳонийларини тўплаб, уламоларнинг Олий Кенгашини тузади. Бу Кенгашда бўладиган илмий баҳс ва музокараларда хоннинг ўзи фаол қатнашиб, амалда унинг раҳбари бўлган. У Қуръоннинг таърифи ва «Саҳиҳ»нинг шарҳи давомида жамият ва замонасининг мураккаб муаммоларини ҳал этиб, муносабат билдириш учун аниқ, мукамал ва тўғри хулосалардан фойдаланган.

Шайбонийхон йирик аскарбошигина эмас, у моҳир давлат арбоби ҳам эди. Хон Кониғилда шарият ҳуқуқини чуқур биладиган фақиҳ олимлар, қози ва муфтилардан иборат Кенгаш чақириб, бунда бир вақтлар ҳосилдор ерларга айлантйрилиб экин экилиб, гарчи бирор киши томонидан тазйиқ ва қаршилиқ кўрсатилмаган бўлсада, эндиликда эгалари ўзининг доимий турар жойларини ўзгартириб бошқа жойларга кетишлари ва орадан ўттиз йиллар ўтганлиги туфайли илгари уларнинг тасарруфида бўлган

¹ Қаранг: Салриддин Шерозий // ҳаёти, фаолияти, таълимоти. – Тоҳрон – Тошкент 2006. – 14-15-б.

² Турсунов Н.О. Шайбонийхон даврида «Ал-жомий ас-Саҳиҳ»нинг талқини ва талбиқ тилиши. //Имом ал Бухорий ва унинг дунё маданиятида тутган ўрни мавзуида 1998 йил 23 октябрдаги халқаро конференция материаллари. Фан нашриёти.75-77-б.

ҳосилдор ерларнинг ташландиқ улик ерларга айланиб қолганлиги, бу ерларни обод, фаровон, ҳосилдор ҳолатидан қўриққа айланишига йўл қўймаслик учун аввалги ер эгалари номидан уни қайта «тирилтириб» меҳнат сарфлайдиган кишиларнинг ҳам йўқлиги туфайли уларни мамлакат ободончилиги юрт равнақи учун қайта жонлаштириш, экин экиш лозимлиги масалалари бўйича маслаҳат сўрайди. Асосий ҳуқуқий масала «Илгари обод экинзор ерларни эгалари ташлаб кетган, орадан ўттиз йил ўтган бўлса, эгалик масаласи қандай ҳал қилиниши лозим?» деган масала эди. Ўлик, бўш ерлар ҳолатига келиб қолган ерларда агарда бошқа кишилар томонидан қайтадан обод қилиниб, жонлантирилиб экинзор ерларга айлантирилса, у ўзлаштирилмаган бўш ерни ўзлаштирди. Бундай ҳолда ерни қайтадан тиклаган одам маълум муддатгача давлат хазинасига солиқ тўламайди, ер эса уни қайтадан тиклаган кишининг мулки ҳисобланадими ёки йўқми?

Ўзаро тахт, ҳокимият талашиб қилинган урушлар мамлакат хўжалигини ҳам издан чиқариб, кўплаб ер эгалари ёки тўғридан-тўғри ўз ерларини ташлаб кетган бўлсалар, баъзилари ерни имкони бўлмагани учун ишламасдан ташлаб қўйган эдилар. Аммо бу ерлар эгасиз ерлардек кўринсада, мусулмон ҳуқуқига кўра давлат бу ерларни мусодара қилиб, бошқа кишиларга бўлиб бера олмас эди. Шариатни чуқур англаб унга оғишмай риоя қилган ҳамда бошқадан ҳам шу нарсани талаб қилган, ўзини «Имоми уз-замон халифатул раҳмон» деб атаган хон бундай қила олмас эди. Экин ерларининг бўш ётиши эса ҳам мулкдорларга, ҳам давлатга зарар эди. Бу ер-сув масаласини ҳал қилишга оид оддий фатво чиқариш бўйича маслаҳатдек кўринсада, аслида бу ер-сув ислоҳоти масаласи эди. Бунда солиқларнинг оғирлиги, мамлакат нотинчлиги, амалдорларнинг зулмидан ўз ерларини ташлаб кетган кишиларнинг мулклари тақдири ҳал этилди.

Кенгашда иштирок этаётган Балх қозиси Мавлоно Абдулғаффор: «Илгариги эгалик ҳуқуқини ҳақиқий эмас, деб эълон қилиш ҳақида қарор чиқариш қийин, аммо эгалик ҳуқуқидан маҳрум қилингани аниқланса, ерларни иккинчи шахсларга бериш мумкин», деб айтади. Аммо хон барчанинг эътиборини бу масаланинг муҳим томонига қаратиб, гап ерни ишлаш мумкин ёки мумкин эмаслигида эмас, асосий нарса ер эгасини ўз ерига қайтариб мамлакатнинг фаровонлиги ҳамда ер солигини давлат хазинасига доимий тушиб туриши учун ерни ишлашга мажбур қилиш мумкинми ёки йўқми эканлигида. Чунки солиқ олинмиши лозим бўлган

экин ерларидан фойдаланиш, албатта, солиқнинг ундирилишига олиб келади. Иккинчидан, агарда ер эгаси уни ишламаса, муслмонлар учун фойдали бўлган иш билан шуғулланмасдан ерни ташландиқ ҳолга айлантирганлик учун солиқ унинг эгасига кўчирилишига диққатни жалб қилади. Хоннинг фикридан шу нарса кўриниб турибдики, давлат ва жамият учун ернинг эгаси бўлгани маъқул, чунки у экин экади ёки уни ташландиқ ҳолатга гуширганлиги учун ернинг ҳолатига қараб мажбурий солиқ тўлайди. Аксинча булса, ер умумий фойдаланиш учун утказилса, бу иккита мақсадга эришиб бўлмас эди. Чунки ерни ким хоҳласа эгаллаб олиб ишлай бериши мумкин бўлса, (жамоа ер эгалигига айланса) шариат бўйича ер мулки эгасининг ерларидан фойдаланганлик учун солиқ олиш мумкин бўлмай қолар эди.

«Бизнинг мақсадимиз бу масала бўйича шуки, деган эди Шайбонийхон, — ер эгаси ерни ишласин ёки ерни экмасдан уни ташландиқ ерга айлантирганлиги учун солиқ тўласин, ким хоҳласа эгаллаб олиб экин экиши тўғрисида гап бўлиши мумкин эмас. Чунки (шариат ҳуқуқи бўйича) ҳамма учун рухсат этилган ерни ишлаган кишидан келгуси йилда уни экмаса ҳам ҳеч қандай мажбурият талаб қилиш мумкин эмас».¹

Хоннинг устози ва тарихчиси Рузбехон Исфажоний бу масала юзасидан: «Барча шариат ишларининг асосида шартнома ётади, агар бирор шартнома бўйича бирор ишни бажариш лозим бўлса, уни ижро этиш муддати ўтиши билан ўз кучини йўқотмайди», деб жавоб беради.

Кенгаш Шайбонийхон ва Рузбехон Исфажоний фикрлари асосида эгалари номаълум ер-сувларни подшолик тасарруфига ўтказиш ва агарда уларнинг эгалари қайтиб келса, давлат ер мулкларини эгаларига қайтариб берсин, ердан фойдалангани учун эса тегишли ҳақ ҳам тўласин.

Эгалари маълум бўлган ер мулкларидан олинадиган солиқларни пасайтириб, эгаларига обод қилиш учун имкон бериш ҳақида қарор қабул қилди.

Эгасиз, эгаси номаълум ёки бедарак кетган мулкларнинг тақдири шариатга кўра, тўқсон йилдан кейин ўшанда ҳам эгаси номаълум бўлса, худди вафот этган кишиники каби ҳал қилинар эди. Юқоридаги фатво Ҳидоянинг «Мафхуд» — яъни йўқолган киши ҳақидаги қоидаларига мос ҳолда «мол-мулкни сақлаш учун

¹ Рузбехон Исфажоний. «Меҳмонномаи Бухоро». (Записки Бухарского гостя). М. Наука. 1976. — с. -154.

ҳамда бузилиб кетиш хавфи бор нарсани асраш учун вакил белгилаш», тарзида ҳал қилинган бўлиб, бунда давлат эгасиз мол-мулкдан фойдаланиб турувчи ва қўриқловчи тарзида эди.¹ Бундай фатвони хон томонидан ҳам маъқулланиши, албатта, аҳоли кўз ўнгига шариат аҳқомларига одиллик билан риоя этувчи ҳукмдор сифатида обрўсини ҳам оширди. Бу кенгаш қарори, гарчи оддий бўлиб кўринсада, аслида издан чиққан қишлоқ хўжалигини тиклаш, ишлаб чиқаришни йўлга солиш борасидаги ер-сув ислоҳоти аҳамиятига молик нарса эди.

Шайбонийхоннинг пул ислоҳоти. 1507 йилнинг 30 майида (913 ҳижрий 18 муҳаррам куни) Ҳиротнинг Жомъе масжидида Шайбонийхон номига хутба ўқилиб, темурийлар сулоласи ҳукмронлигининг расман тугатилганлиги эълон этилди. Бу даврда давлатнинг пул хўжалиги ҳам издан чиқаёзган эди. 1507-1509 йиллар орасида пул ислоҳоти ўтказилди. Унинг асосий мақсади мис ва кумуш тангаларни аниқ бир қийматда давлатнинг барча доирасида қўлланилишини таъминлаш эди. Бу эса темурийлар давридаги кумуш тангаларни барча шаҳарда бир қийматли қилиб зарб этиш ўзининг ташқи кўриниши бўйича темурийларнинг барча танга-ларидан фарқ қиладиган мис динорларни зарб этиш, шунингдек, темурийлар давридаги мис тангаларнинг бир қисмини номинал динор сифатида эмас, унинг баробари сифатида бозорга қайтарди. Шунинг учун 1508 йиллар Муҳаммад Шайбонийхон номидан тангалар зарб этилиб муомалага киритилди. Агар ислоҳотгача темурийларнинг бир мисқолли кумуш тангаси олти мис динорга тўғри келган бўлса, ислоҳотдан кейин бештага тўғри келди.

Бир танга эса (тўла кумуш танга) 24 мис динорга тўғри келди. Ислоҳотдан кейин бундай тангаларнинг курси Шайбонийхоннинг зарб этган тангаларига кўчирилди. Яъни 24 мис динор Шайбоний-хоннинг битта кумуш тангачасига тўғри келиб, аммо унинг оғирлиги 4,8 граммадан 5,2 граммгача оширилган. Бу ислоҳот икки йилда ўтказилиб, ўзининг табиатига кўра ижобий ислоҳот эди. Чунки Шайбонийхон Марказий Осиёни босиб олган даврда пул тизими издан чиққан, бу эса савдонинг нормал ҳолатига таъсир қилган. Ислоҳотдан кейин бозорга давлат металидан расмий турғун аниқ курсли танга пул жорий этилди. Яъни пул ислоҳоти бутун давлат миқёсида унинг айланишини тартибга солди.

¹ Қаранг: Мухтасар (Шариат қонунарига қисқача шарҳ). Нашрга тайёрловчилар: Р.Зоҳид, А.Деҳқон, -Т., Чулпон., - 1994.

Хоннинг навбатдаги зодагонлар кенгаши ёки илмий баҳсларидан бирида Самарқанд вақфларини тиклаш, олимлар ва толиблар, камбағалларга ҳомийлик қилиш масалалари кўриб чиқилади. Ушбу мажлисда ҳам барча султонлар ва таниқли олимлар, хизмат кўрсатган кишилар қатнашади. Шу мақсадда Самарқанд вилоятида вақфларнинг аҳволи, мадрасалардаги мударрис ва талабаларнинг аҳволи, садр ва вақфни бошқарувчи бошқа шахсларнинг аҳволларини Самарқанд қозиси билан бирга Рузбехон Исфаҳонийга топширилади. Улар бу масалани ўрганиб чиқиб, хон кенгашига ахборот қиладилар. Натижада Шайбонийхон давр воқеалари туфайли таназзулга юз тутган мадрасалар ва хонақоларни таъмирлаш, қайтадан тиклаш, мударрис ва мадраса талабаларини эса вақф таъсис қилган шахслар томонидан белги-ланган яшаш учун лозим бўлган даража ва ҳажмларга етказиш, локот олиш ҳуқуқига эга бўлган (даромаддан камбағаллар учун тўланадиган қисми) кишиларга ижтимоий ҳолатига қараб тарқатиш учун имкониятларга эга бўлишлари борасида фармон чиқариб, тadbирлар белгилади. «Умуман олганда, хон томонидан олимлар, хизмат кўрсатган арбоблар ва камбағалларга ҳомийлик қилиш борасидаги эътибор вақфларда тасодифан шаклланиб қолган адолатсиз қоидаларни йўқ қилди».¹ Садрларни вақф шартномаларини қайтадан бузмасликлари, агар бу ҳолат яна такрорланса, жазога тортилишлари ҳақида огоҳлантирилди. «Ана шу тарзда фан бозорида ўша даврда юз берган турғунлик ҳолати янгидан тирилла бошлади, билимга бўлган интилиш кучая бошлади», деб ёзади тарихчи бу ҳақда.

Расулulloҳ (С.А.В.) ҳадисларида ворислик ҳақида ҳам кўплаб қарорлар мавжуд бўлиб, уларнинг бирида: агар киши вафот этсаю, вафот қилган вақтида унинг ўз ўғли ҳамда бобоси ҳаётлик вақтида отаси вафот қилган набираси бўлса, бу иккала шахс (яъни ўз ўғли ва невараси) тенг мерос ола олмайди деган қарор мавжуд бўлган. Бундай ҳолда барча уламоларнинг фикрига кўра, мерос қолдирилган отанинг ўз ўғли неварани меросдан четлаштиради деган ягона фикрда бўлганлар ва бунга ҳеч қачон бошқача фикр билдирмаганлар.

Шайбонийхон Ҳиротда йиғилган олимлар кенгашида уламо-ларга савол ташлайди: «Ворисликнинг асоси нима — қариндошлик ёки никоҳ хусусиятими, ёки васийликми? Қариндошлик-

¹ Рузбехон Исфаҳоний., Меҳмонномаи Бухоро. -158-б.

нинг мажбурий талаби шундаки, қариндош бўлса у мерос олмайди. Чунки ундан ҳам яқинроқ қариндоши мавжудлиги (ўғли) учун мерос олмайди. Мантиқий жиҳатдан умуман қариндошлик эмас, неварадан яқинроқ қариндош неваранинг мерос олишига тўсқинлик қилади.

Гарчи юридик асоси аниқ бўлмасада, уламоларнинг ягона фикри неварара мерос қолдирган бобонинг ўз ўғли бўлгани ҳолда меросхўр эмас, гарчи у мерос қолдирган вақтда тирик ёки вафот қилган отанинг ўғли бўлса ҳам» деган фикрдан иборат бўлди.

Шайбонийхон фикҳ илмини жуда яхши билгани ҳолда уламолар ўртасига бундай баҳсли масалани аниқлашни сўраб мурожаат қилишига сабаб шу эдики, Чингизхон Ясосига кўра, бобосининг ҳаётлигида вафот қилган ўғилдан қолган неварара мерос олишга, мерос қолдирувчи отанинг ўз ўғлига тенглаштириллар эди. Шунинг учун хонни бундай саволни ўртага ташлаши бежиз эмас эди. Аммо Ясонинг бу қоидаларини шариат ҳуқуқига киритиш ҳам мумкин эмасди. Кейинчалик бу баҳс Бухорода ҳам давом эттирилади.

Хон бундай ҳолларда «Чингизхон Ясосида кўрсатилганидек ҳал этилган» деб фармон беришга қарор қилган бўлсада, уламолар яқдиллик билан тасдиқламаганлари учун яна баҳс давом эттирилади. Ва ниҳоят хоннинг топшириғига кўра Рузбехон Исфаҳоний Имом Исмоил ал Бухорийнинг «Жомеъ ас-Саҳиҳ» китобидан айнан шунга яқин ҳадисни келтириб топиб ўқиб беради. «Кўчирма тўғри, айнан аниқ», деб барча уламолар ва хон бир қарорга келдилар.¹ Ушбу ҳолат, албатта, фикҳий масалаларни ҳал этишда Шайбонийхон гарчи Чингизхон Ясоси руҳида ҳам тарбия топган бўлсада, шариат аҳкомларига оғишмай риоя қилганлигини кўрсатади. «Ал Жомеъ ас-Саҳиҳ»даги «Майитнинг ўғли тирик бўлган чоғда унинг фарзандига (неварага) мерос берилмагайдур», деган ҳадис ушбу муаммонинг ечими бўлган.² Албатта, бу каби мисоллар Шайбонийхонни чуқур фикҳий таълим олган, шариатга таяниб давлатни бошқарган давлат арбоби эканлигидан гувоҳлик беради. Шайбонийхон ҳатми Қуръон қорий ул-қурро бўлган. Ислом дини бўйича Қуръони Каримни ёд билган кишининг боши даҳлсиз, доимо омонда деб ҳисобланган, аммо унинг душманлари исломга зид бўлган бўлсада, унинг бошини танасидан жудо қилганлар.

¹ Рузбехон Исфаҳоний. Меҳмонномаи Бухоро. 60-61-б.

² Муҳаммад ибн Исмоил ал Бухорий. Ал Жомия ас-Саҳиҳ IV-жилд. Фароиз китоби. Т., 1992. – 280-б.

Муҳаммад Шайбонийхон марказлашган давлатни тузиш билан ҳуқуқ-тартиботнинг мустаҳкамланишига ҳам кўмаклашган. Тарихчи Рузбехон Исфаҳонийнинг ёзишича, унгача Самарқанд атрофидаги катта йўлларда талончилар ва зўравонлар кўпайиб кетиб, ҳатто Самарқанддан Туркистон йўли бўйича «Хон ҳазратларининг асрга татиғулик давлати пайдо бўлгунга қадар тўрт фарсах узоқликда жойлашган Алиободга бирор киши бора олмай қолган».¹

Шайбонийхон давлат йўлларини ана шу талончи ва босқинчилардан тозалаб, йўлларининг хавфсизлигини таъминлайди. У ўз замонасининг билимдон кишиларидан бўлганлиги учун қонунчилик ва юридик масалаларни юқорида кўрганимиздек, уламолар билан маслаҳатлашиб ҳал қилишга эътибор берган. Яъни бу ҳолатда том маъноси билан мусулмон ҳукмдори эди. Юқоридаги асарда таъкидланганидек, унинг ҳузурида ҳеч қачон «шариат қонунларига зид мажлислар бўлмаган». Уламо ва қозиларнинг фикр ҳамда фатволарини таҳлил қилиб ҳуқуқий масалаларни қонуний ва адолатли ҳал этган.

6. АБДУЛЛАХОН ИККИНЧИНИНГ ДАВЛАТНИ МАРКАЗЛАШТИРИШ СИЁСАТИ

Абдуллахон XVI асрнинг иккинчи яримларида ҳозирги Ўзбекистон доирасида мураккаб бир тарихий шароитда сиёсат майдонига келиб, бу давр ўзининг қуйидаги хусусиятлари билан характерланар эди:

1. Убайдуллахон Iнинг вафотидан кейин (1539) шайбонийлар давлатида унинг турли вилоятларидаги мулкларнинг (улуснинг) ҳукмдорлари бўлиб турган қариндош ва уруғлари устунлик ҳамда мустақилликка эришиш учун олиб бораётган курашлари натижасида сиёсий тарқоқлик кучайиб икки ҳокимиятчилик вужудга келган эди.

2. Шайбонийхон давлатидаги тартибсизликлардан қўшни мамлакатлар, хусусан Туркия ўз мақсадида фойдаланишга ҳаракат қилиб, унинг ички ишларига аралашмоқда эди.

XVI асрнинг ўрталарида вужудга келган ана шундай бир шароитда Кучкунжихоннинг ўғли Абдуллахон I (1539-40) олти ойгина ҳукмронлигидан сўнг, Бухорода Убайдуллахон Iнинг ўғли Абдулазизхон (1540-1550), Самарқандда эса Кучкунжихоннинг

¹ Рузбехон Исфаҳоний. Ўша асар. 79-70-б.

иккинчи ўгли Абдулатиф (1540-1552) ҳокимиятни ўз қўлларига олдилар. Бу иккала ҳукмдор ўзаро устунлик талашиб олиб борган курашлари мамлакатни тобора парокандаликка олиб бормоқда эди.

1550 йилда Абдулазизхоннинг вафот этиши билан хон кўтарилган Муҳаммадёр Султон¹ ҳокимиятни ўз қўлида тутиб туришга ожизлик қилади. Шу вазиятда 1551 йилда Тошкент ва Туркистон ҳокими бўлиб турган Бароқхон² ва Самарқанд ҳокими бўлиб турган Абдулатифхон ўртасида Бухоро тахтини эгаллаш учун иттифоқ тузилиб ҳарбий ҳаракатлар бошланди. Натижада 1554 йилда Бароқхон Навруз Аҳмадхон номи билан (1552-1556) Самарқанд тахтига ўтиради.³ Кейинчалик улар иттифоқига Султон Саид Муҳаммадиёр Султон ва Бурхон Султонлар⁴ ҳам қўшилиб, Насаф, Кармана, Миёнколни қўлга киритиш учун кураш бошлайдилар. Миёнколда ҳукмронлик қилиб турган Искандархон (Абдуллахон Иккинчининг отаси) эса душманга зарба уюштирамасдан Карманани ташлаб Амударёдан Балхга ўтиб кетади. Ана шундай оғир кунларда 18 ёшли Абдуллахон тарих майдонига чиқиб Кармана қалъаси мудофаасини уюштиради ҳамда уни 12 кун мобайнида иттифоқчилардан ҳимоя қилгач, улар билан сулҳ тузишга эришиб, ўзининг тарафдорлари билан Балхга чекинади. Аммо 1551-1556 йилларда Абдуллахон Мовароуннаҳрни қўлга киритиш учун қаттиқ кураш олиб боради. 1556 йилда Туркиядан мадад олиб турган Навруз Аҳмадхон вафот этади. Бундан фойдаланган Абдуллахон ўз қўшинлари билан Амударёдан ўтиб ўзининг ота мерос юрти Миёнколни жангсиз (кейинроқ Шаҳрисабзни ҳам) эгаллайди.

Ўша даврдаги шайбонийлар ҳуқуқий одатига кўра Абулхайрхон авлодининг ёши каттаси ўзининг амакиси, Балх ҳокими бўлиб турган Пирмуҳаммадни шайбонийлар хонлар Хони кўтариб (1556-1561) унинг номини хутбага қўшиб ўқиттирди ва тангалар зарб эттирди. «Абдуллонома» асари муаллифининг кўрсатишича, у расман хон кўтарилган бўлсада, Абдуллахон уни ҳокимиятга деярли йўлатмаган. Бу даврни Абдуллахоннинг ҳокимият бошига

¹ Муҳаммад Шайбонийхоннинг невараси, унинг Убайдуллахон I қўлида тарбияланган учинчи ўгли Севинч Муҳаммаднинг (Абулхайр) угли.

² Абдулхайрхоннинг набираси, Суюнчқўжахоннинг иккинчи ўгли. 1551-1556 йилларда барча шайбонийлар хонлар Хони, Самарқанд ва Бухоро ҳокими.

³ Абдуллонома. 2-жилд. 205-бет.

⁴ Убайдуллахон Iнинг невараси, ўгли Муҳаммад Раҳим Султоннинг угли, Муҳаммадёр Султон билан шерикчиликдаги хон, 1557 йили улдирилган.

келиши ва Мовароуннахрни бирлаштиришга қаратилган фаолиятининг биринчи даври деб ҳисоблаш мумкин.

Бунда амакиси ҳоким бўлиб турган Балх ўзининг вилоятлари билан асосий таянч нуқта бўлиб, икки даре оралиғи нисбатан бирлаштирилади. Унинг фаолиятини иккинчи даври 1557 йилда Бурхон Султондан Бухоро шаҳрини қайтариб олиш билан бошланади. Шаҳар қамал қилиниб ўраб олингач, оғир аҳволда қолган шаҳар аҳолиси ва мудофаачилари Абдуллахоннинг пири бўлган Хожа Ислому Жуйборий¹ ни унинг ҳузурига юбориб сулҳ сўрайдилар. Бурхон Султон қалъада ўз душманлари томонидан ўлдирилгач, шаҳар қўлга киритилади. Бухоронинг қўлга киритилишига бағишлаб ўтказилган катта базмда шоир Мушфиқий Абдуллахонга қасида бағишлаб, уни мадҳ этади:

Абдуллахон ислом ҳомийси бўлганлиги учун

Бухоро Куббатул ислом номини олди

деб бошланади мазкур қасида.²

Ушбу воқеалардан кўп ўтмай, Абдуллахон билан амакиси Пирмуҳаммад ўртасида Балх ҳокимлиги масаласида келишмовчилик юз беради. Шундан кейин Абдуллахон гарчи Пирмуҳаммадхон расмий хон ҳисоблансада, отаси Искандархонни Карманадан чақириб олиб хонлар Хони сифатида Бухоро тахтига ўтказди. Пойтахт Бухорога кўчирилиб, хутба унинг номидан ўқилиб, олтин ва кумуш тангалар зарб эттиради.

Ҳофиз Танишнинг кўрсатишича «Ўша вақтда хонлик ишлари ул ҳазратнинг амакиси Пирмуҳаммадхоннинг зиммасида бўлганлиги туфайли хутба унинг номи билан ҳам безатилган».³

Юқоридан кўриниб турибдики, иккинчи босқичда шайбонийлар давлатида гарчи икки хон ҳукмрон бўлсада, амалда улар расмангина хон бўлиб, барча ҳокимият Абдуллахоннинг ўз қўлида тўпланган эди. Абдуллахон иттифоқчилар ўртасидаги низо ва жанжаллардан ҳам усталик билан фойдаланади. Бобо Султон⁴ ва Абдулатифхоннинг ўғиллари Гадои Султон, Жувонмардали хонлар ўртасидаги Самарқанд учун бўлган низолардан фойдаланиб Бобо

¹ Хожа Ислому 12 ешида Маҳдуми Аъзамнинг муриди бўлиб, Жонибек Султон ва унинг ўғли Искандархоннинг доимий пири ҳисобланган. Ёшлиқ давридаёқ Абдулла ҳам Хўжа Исламни ўзининг пири деб билган. 1557 йилда Абдуллахон Бухорони узил-кесил қўлга киритишида Хўжа Ислому уни қўллаб-қувватлаган. У 1563 йилда 73 ёшида вафот этган.

² Абдулланома. 1-жилд, 269-271-бетлар.

³ Шу асар. 300-301-бетлар.

⁴ Навруз Аҳмадхоннинг тўнғич ўғли, 1556-1557 йилларда Самарқанд ҳокими.

Султон ҳамда унга ёрдамга етиб келган Дарвешхон (Навруз Аҳмадхоннинг ўғли) кўшинларини Илон ўтди мавзеида тор-мор келтиради. Бу жойда Абдуллахоннинг 30 минг аскари Дарвешхон ва Бобохонларнинг 50 минг аскари билан жанг қилганлиги ҳақидаги (насх хати билан ёзилган мрамор лавҳада султонларнинг 400 минг қушини деб кўрсатилган) ёдгорлик ўрнатилган.¹

Бу галаба натижасида Мовароуннаҳрдаги ҳокимият масаласи узил-кесил Абдуллахон фойдасига ҳал этилди. 1557-1561 йилларда Насаф ва Чоржуй кўшиб олиниб, Бадахшон ҳокими Шоҳ Султонга қарши юриш қилинди. 1567 йилда Кеш (Шаҳрисабз), 1569 йилда Самарқанд, 1572 йилда Балх ва Ҳисор, 1582 йилда Тошкент, Сайрам, Фарғона, Туркистон, Абдуллахон ҳокимияти остига ўтди. Ёки Хоразмдан ташқари ҳозирги Ўзбекистон доираси асосан маркази Бухоро шаҳри бўлган Абдуллахон ҳукмронлигидаги давлатга бирлашди. 1583 йилда Абдулла расмий фармон чиқариб, ўзини олий ҳоким—бутун ўзбекларнинг хонлар Хони деб эълон қилди.² Унинг даврида деярли ҳозирги Ўзбекистон доираси бир давлат бўлиб бирлашдигина эмас, Хуросоннинг бир қисми ҳам бу давлат таркибига киритилди.

Абдуллахон II ўзининг бирлаштириш ва марказлаштириш фаолиятида бутун ўзбек қабилаларига, ўтроқ аҳоли, Жуйбор хожалари ва барча руҳонийларга ҳамда ўзининг барча тарафдорларига суянади. Уни хон кўтариш, эски турк-ўзбек ҳуқуқий одати бўйича оқ кигизга солиб хон кўтариш вақтида, кигизнинг учларини туркий халқлар одатлари талаб қилганидек, йирик уруғларнинг таниқли бошлиқлари эмас, балки давлатни марказлаштириш, ундаги тартиб-интизомни мустаҳкамлашдан манфаатдор бўлган руҳонийлар тутиб турганлар. Акад. В. В. Бартольд ана шу ҳодисага эътибор бериб, «Бу ерда мусулмон давлатчилиқ руҳи соф мажусийлик дини билан келишганлигини кўриш мумкин», деб ёзади.³

Абдуллахон ҳокимиятни тўла қўлига олиб марказлашган давлат тузганидан кейин, 1584 йилда Бадахшонни ва 1588 йилда Ҳиротни, 1593-94 йилларда уч бор юриш қилиб Хоразмни, 1595-96 йилларда Хазораспни бўйсундириб ўз давлатига қўшиб олди. Шу билан қудратли марказлашган давлат вужудга келди. Бу давр Ўзбекистон тарихида иқтисод, сиёсат ва сиёсий алоқалар ри-

¹ Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1990. 13 июл, N 28 (3080) сони.

² Ўзбекистон ССР тарихи. I-том. Тошкент: Фан. 1970. —530-бет.

³ Бартольд В. В. Соч. V том, 100-бет

вожланган бир даврни ташкил қилади. Агар 1551-98 йилларни жаҳон мамлакатларининг сиёсий тарихи билан таққосласак, бу ерда ҳам кўпчилик давлатларда шундай ҳолатни кўрамиз. Бу даврда Англияда тюдорлар монархияси мустаққамланиб, феодал мутлоқий монархия, айниқса, Елизавета Тюдор (1558-1603) даврида ўзининг энг юқори босқичларига кўтарилиб, сиёсий тарқоқлик юз бермасдан, қирол ҳокимияти мустаққамланиб, марказий ҳокимият кучайган давр эди. Францияда ҳам бу даврда феодал мутлоқий монархияси ва марказий ҳокимиятнинг кучайиши сиёсий тарқоқликнинг тугатилиши даврига тўғри келади. Умуман олганда, Абдуллахон IIнинг бирлаштирувчилик сиёсати жаҳон мамлакатларининг сиёсий ривожланишидаги тарихий жараёнга деярли тўғри келади. Фақат Германияни ҳисобга олмаганда, чунки бу ерда бу жараён ўзининг тескарисини, сиёсий тарқоқлик янада кучаётган даврни бошдан кечириб, Германия 100 дан ошиқ катта-кичик давлатлар йиғиндисидан иборат эди. Ҳатто уни 1848 йилги революция ҳам бирлаштира олмаганди. Фақат XIX асрдагина Пруссия монархи Бисмаркнинг сиёсати: «Агар инқилоб Германияни бирлаштира олмаган экан, бу масала «Қон ва темир» билан ҳал этилиши лозим» деган сўзлари ва шу асосда юритган сиёсати туфайлигина, яъни Абдуллахон II қўллаган сиёсий чора орқали ундан деярли 300 йил кейингина бирлашди. Аммо бирлашиш мустаққам бўлиб, у сақлаб қолинган. «Қон ва темир» сиёсати Германиянинг қудратли давлатга айланишида асосий фактор бўлиб хизмат қилган бўлса, шайбонийлар давлатининг бирлаштириш сиёсати мобайнида уларнинг кўпгина авлодлари қирилиб кетган бўлсаларда, бу давлатдаги ички зиддиятлар тугамади. Абдуллахон II нинг вассаллари унинг ҳукмронлиги йилларининг охирида унга хиёнат билан зарбалар бера бошладилар. Жумладан, илгари унинг иттифоқчиси бўлиб турган қозоқ хони Таваккалнинг хиёнат орқасида қўққисидан қилган ҳужуми туфайли унинг қўшинлари енгилади ва улар Бухоро мулкларига босориб кирадилар. Жанубда Эрон қўшинлари ўзбекларни Хуросондан сиқиб чиқара бошлайди. Унинг вафотидан кейин Хоразм яна ўзининг мустаққиллигини тиклаб олади. Унинг ягона ўғли бўлган Абдулмўминнинг таҳдидга асосланган сиёсат олиб бориши туфайли, ҳукмронлиги олти ойгина давом этиб, суиқасд натижасида ўлдирилади.

Ана шундан кейинги даврда ҳукмронлик қилган шайбоний ҳукмдор борасида фанда турли хил фикрлар мавжуд эди. Ушбуга акад. Б.Аҳмедов ўз тадқиқотида ойдинлик киритиб, Абдулмўмин

қирғинидан уч нафар ўгли билан бирга Миёнколда жон сақлаб қолган Пирмуҳаммадни (Пирмуҳаммад II) уч йил давомида (1598-1601) шайбонийларни олий ҳоқони бўлганлигини исботлаб берди. У Абдуллаҳоннинг амакиси — Балх ҳокими Пирмуҳаммадхон бўлмасдан, балки унинг бобоси Жонибек Султоннинг еттинчи ўгли — Сулаймон Султоннинг ўғли — Абдуллаҳоннинг эса жияни эди. Пирмуҳаммадхон II даврида юз берган энг катта воқеа Абдуллаҳонга хоинлик қилгач, Мовароуннаҳрга бостириб кириб Бухорони қамал қилган қозоқ хони Таваккал қўшинларининг Учқаро мавзесида тор-мор келтирилиши эди. Ана шу вақтда шайбоний ва аштархоний ўзбеклари бирлашиб бу катта ғалабага эришган бўлса, кўп ўтмай улар ўртасига нифоқ солинди. Пирмуҳаммад ҳамда Боқий Муҳаммад ўртасида уруш келиб чиқиб Самарқанд яқинидаги Боғи шамол мавзеидаги жангда Пирмуҳаммад II енгилиб, ўзи эса асир олиниб қатл этилиши билан юз йилдан ошиқ ҳукм сурган бу сулола тугали¹.

Шундан кейин Бухоро тахтига уларнинг қариндошларидан бўлган, аслида Ҳожи Тархонлик (Астрахан) ўзбек шаҳзодаларидан Жонибек Султон (Абдуллаҳон IIнинг куёви) таклиф қилинади. Шу тариқа ҳокимият бошига янги ўзбек сулоласи, аштархонийлар (ёки жонийлар 1601-1748) келади. Уларнинг 150 йиллик ҳукмронлик даврида саккизта хон ҳукм сурди. Бу сулола даврида Абдуллаҳон II оғир жангларда қўлга киритган ғалабалар натижасида вужудга келган марказлашган давлат емирилиб, сиёсий тарқоқлик янада авж олди. Бу эса келгусида мамлакатда иқтисод, илм, фан, техника, ҳарбий қурилиш бўйича ривожланишида ғарб мамлакатларидангина эмас, баъзи қушни мамлакатлардан ҳам орқада қолишига олиб келади.

Абдуллаҳон II нинг шахсига келсак, энг аввало шуни таъкидлаш лозимки, ўрта аср шарқ ҳукмдорларига қандай хислатлар хос бўлса, унга ҳам ана шуларнинг барчаси хос эди. Абдуллаҳон II сўнгги йигирма йил давомида сиёсий бошбошдоқлик натижасида ғарчаланган мамлакат ва минтақани бирлаштиришни бош мақсад қилиб бу йўлда кўп ва муваффақиятли, шу билан бирга машаққатли ҳаракатларни амалга оширган буюк давлат арбоби эди.² У моҳир сиёсатчи, жасур аскарбоши, ўзининг шахсий маблағига жуда кўплаб ижтимоий қурилишлар, 1001 та работ ва сар-

¹ Бу ҳақда батафсил қаранг: Б.Аҳмедов. Шайбонийлардан кейин аштархонийларнинг ҳокимият тегасига келиши ҳусусида. // Тарихдан сабоқлар. Ўқитувчи. 1994. 184-195-б.
² Азамат Эиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи., Т., «Шарқ». 2001. - 241-б.

добалар (усти берк сув омбори) қурдирган давлат бошлиғи эди. Шу билан бирга пойтахти Бухоро шаҳри бўлган марказлашган давлат барпо этган, қаҳри қаттиқ ҳукмдор эди. Унинг 40 йиллик ҳукмронлиги даври, акад. В.В.Бартольд таъкидлаганидек, Ўрта Осиё тарихида тартиб ва интизом таъминланган давр бўлиб, ўзбек халқи тарихига эса у турли қабила ва уруғларни бирлаштириш рамзи сифатида кирди. Унинг бутун умри ана шу марказлашган давлатни тузиш учун бўлган жанг майдонларида ўтдики, Ҳофиз Танишнинг «Шарофномаи шоҳий» китобини ҳақли равишда «Абдуллаҳон жангномаси» деб аташ ҳам мумкин. Марказлашган давлат тузиш ғояси умуминсоний қадриятларга кириб, сиёсий тарихда қадрланиб келади. Шунинг учун унинг бу борадаги фаолияти ижобийдир, аммо ана шунга етишиш услубида у «Қон ва темир» йўлини таъналади. Зероки, ўша даврда бошқа йўл ҳам йўқ эди. Унинг ўз душманларига нисбатан шафқатсиз олиб борган кураши натижасида шайбоний султонлари бутун авлод-авлоди билан қирилиб кетди. Абулғозининг «Шажараи турк» номли китобининг тўққизинчи бобида Хива-Бухоро муносабатлари, Абдуллаҳоннинг бу давлат доирасига уч маротаба қилган юришлари ва унинг оқибатлари тўғрисида ишончли маълумотлар бор.¹ У ўқимишли киши бўлиб, Ҳ.Нисорийнинг кўрсатишича, «Ҳоний» тахаллуси билан ўзбек ва форс тилларида шеърлар ёзган. Унинг Самарқанд ҳокими Жувонмардалихонга юборилган форс тилида битилган шеърини мактуби Сиддиқхон Ҳашматнинг «Номаи Хисравоний» тазкира китобида келтирилган:

Бу оламда «Хон» орзуси ҳамиша шулдирки,

Шоҳизинда мазорига бориб, ғуломига айланишдир.
деб тугалланади ушбу мактуб.²

XVI асрда шайбонийлар ҳукмронлиги даврида Россия, Ҳиндистон, Туркия ва Қошғар билан дипломатик ва савдо алоқаларини йўлга қўйиш мақсадида тез-тез элчилар келиб, мактублар алмашилиб турилган. Жумладан 1528-29 йилларда Кучкунжихон даврида Ҳиндистонга Бобур ҳузурига элчилар юборилган, шунингдек 1578 йилда Абдуллаҳон II Зоминда (Иқор қўриғида) турганида «Ҳинд мамлақати(нинг) подшоси Жалолиддин Муҳаммад Акбар томонидан юборилган элчи» унинг ҳузурига келиб Хуросон ва Эрондаги ўзаро таъсир доираларини белгилаб олиш

¹ Абулғози. Шажараи турк. — Т.: Чулпон. 1992. 154-бет.

² Бу ҳақда яна қаринг: К. Каттаев. «Самарқанд мадрасалари ва илму фан ривожин» — Самарқанд. «Зарифшон» 2003. — 27-б.

тўғрисидаги масалаларни муҳокама қилган.¹ Айниқса, Қозон ва Астрахан хонликларининг Москва давлатига қўшиб олиншидан кейин Россия билан бевосита алоқа боғлашга имкон яратилди. 1557 йилда Хива ва Бухородан Россияга савдо-сотиқни йўлга қўйиш бўйича элчилар юборилди. 1558 йилда Женкинсон Бухорога Рус подшоси Иван IV нинг элчиси сифатида, Абдуллахон даврида эса 1583 йилда хонга қимматбаҳо совға-саломлар билан элчилар келиб кетдилар.² 1600 йилга қадар Москвага Бухородан беш марта, Хивадан икки марта элчилар бориб, асосан савдо-сотиқни йўлга қўйиш масалалари келишиб олинди. Шайбонийлар давлати билан Қошғар ўртасида ҳам мунтазам элчилар алмашиб турилган, жумладан Абдуллахон даврида Қошғарга Дўст Мирзо Чухра оғоси бошчилигидаги элчилар бориб келган.

Абдуллахон давлат ишларини йўлга қўйиш, шариат қоидаларининг бажарилиши, ҳуқуқ-тартиботни мустақкамлаш бўйича бир неча ислохотлар ўтказиб кенг фаолият олиб борган. Манбаларда уларнинг баъзилари тўғрисидаги маълумотлар учрайди. Жумладан 1581 йилда у «Тангри томонидан омонат берилган раъйига хайри-хоҳ бўлганидан» пул ислохоти ўтказган ҳамда «Тиллага бошқа нарсани аралаштирмасдан тозаласинлар ва пулни бир мисқол³ вазнда зарб қилиб, қаллоблик асосини туб томири билан қўпорсинлар» деб фармон берган.⁴ Олтин ўлчайдиган тарози эгаларини шахсан ўзи чақириб тафтиш қилиб ўлчамда тафовутга йўл қўйганларни жазолаган.

Пирмухаммадхон II ҳалок бўлгандан кейин шайбонийлар сулоласидан Туркистонда ҳеч ким қолмайди. Аммо XV асрнинг охирида ташкил топган ўзбекларнинг қипчоқ, арғун, қарлуқ, қанғли, найман ва бошқа қабилаларни ўз таркибида бирлаштирилган Сибир хонлигида 1563 йилда Муҳаммад Шайбонийхоннинг жиани Кучумхон нўғайлар ёрдамида ҳокимиятни ўз қўлига олади. 1598 йилгача у Сибир хонлигини Россиядан мустақиллиги учун кураш олиб борди. Унинг ўғли Алининг даврида эса Сибир хонлиги Россияга қўшиб олинди.

Аштархонийлар даврида сиёсий жиҳатдан муҳим ўзгариш шу билан характерланадики, марказий ҳокимият заифлашиши ни-

¹ Абдуллонома, 2-жилд, 119-бет.

² Абдуллонома, 2-жилд, 218-219-бетлар.

³ Мисқол — оғирлик ўлчови 1,37 дирҳамга тенг олтин пул. 1 мисқол XVI-XIX асрларда Бухоро хонлигида 4, 8, баъзан 5 грамм оғирликда булиб, 6 тангага тенг бўлган.

⁴ Абдуллонома, 2-жилд, 52-бет.

ҳоят кучайиб, сиёсий тарқоқлик ўзининг чўққисига етишади. Хоразм яна тўла мустақил давлатга айланади. XVII асрнинг бошларида Фарғонада Қўқон хонлиги, Бадахшон мустақил бўлиб олиб, унда Ёрбек сулоласи ташкил топди. Балх ўзи хонлик деб аталиб, шайбоний ва аштархонийлар даврида нисбий мустақилликка эга эди. Унинг бошлиғи Бухоро хони томонидан қоидага кўра тахт ворисларидан тайинланиб, Навваб — ўринбосар ёки хон, кейинчалик кичик хон деб аталган. У ўзининг Девони аморат, амлок, таваджи, мол девонларидан ташқари, унга ярим қарам бўлган Бадахшон ишларини бошқарувчи Бадахшон девонлари каби марказий маъмурият девонларига эга бўлган. Кўп ўтмай, Балх ҳам Бадахшон сингари Бухоро давлатидан ажралиб кетди. Хон ҳокимияти тобора заифлашиб, маълум хизматлари эвазига амирлик унвонини олган ўзбек қабила бошлиқлари қўлида кўгирчоқ бўлиб қолди.

Хулоса қилиб айтганда, бу сулола даврида Муҳаммад Шайбоний ва Абдуллахон II жангу жадал билан тузган, нисбатан марказлашган улкан давлат учта мустақил ўзбек давлатларига бўлиниб кетиши узил-кесил тугалланди. Фарб мамлакатларига таққос этганда, бу даврда уларнинг кўпчилигида миллий консолидация бирлашиш, ягона марказлашган давлат тузиш жараёни бораётган бўлса, ўзбек давлатчилигида унинг тескариси — сиёсий тарқоқлик чуқур илдиз отиб бормоқда эди. Бу ҳол деярли 200 йил мобайнида мамлакатнинг иқтисодий-сиёсий ва ҳарбий қудратига, илм-фан ҳамда маданият тараққиётига ўзининг салбий таъсирини сездириб турди. Бу хонлар даврида давлат қурилишида шайбонийлар давридаги барча давлат мансаблари, молия-солиқ системаси, иш юритиш деярли ўзгаришсиз сақлаб қолинган бўлса-да¹, баъзи давлат мансабларининг ваколатлари ўзгариб турди.

7. ДАВЛАТ МАНСАБЛАРИ ВА УЛАРНИНГ ВАКОЛАТЛАРИ

Шайбонийлар давлатида ҳам ўша даврдаги мусулмон давлатларида мавжуд бўлган давлат мансабларининг асосийлари бўлган. Акад. Б. А. Аҳмедов ўзининг «Кўчманчи ўзбеклар давлати» номли асарида тарихий манбаларга асосланиб, у бу давлатда қуйидаги мансаблар: ичкилар, қози калон, иноқлар, ноиблар, амир шикор, ясовуллар, меҳмон худой, мубоширлар, доруғалар каби ман-

¹ Бу ҳақда батафсил қаранг: Б. Аҳмедов. История Балха. (XVI в. — первая половина XVIII в.). Т.: Фан — 1982

саблар бўлганлигини кўрсатиб уларнинг вазифаларини ҳам очиб берган.¹ Жумладан олим: «Тарихи Абулхайрхоний» асарига суянган ҳолда жуда бўлмаганда, икки девон: молия ишлари ва ҳарбий ишлар девонлари бўлганлигини кўрсатади. Тадқиқотчи Азамат Зиё шайбонийлар давлатида давлат мансаблари ва бошқаруви хусусиятларига тўхтаб, уларнинг консерватив йўналишида ривож топа бошлаганлиги, яъни даргоҳ ва унинг атрофидаги хизматлар мавқеи кучая бориб, ижроия ҳокимиятдаги девонлар фаолияти чегараланиб Қола бошлаганлигини кўрсатиб ўтади.² Улардан кейин ички ёки эшик оғабоши, эшик ихтиёри деб аталган хонлар ва султонлар ҳузуридаги сарой ишларини бошқарувчилар (франклардаги — майордомларга ўхшаш), суд ишларини бошқариш эса қози калон томонидан амалга оширилиб Шайбонийхон даврида бу мансабда Камолiddин хўжа бўлган. Хоннинг кучли ва бообрў амирларидан унга турли масалалар бўйича маслаҳат берувчи тайинланган.

Ноиблар икки турдаги ноибларга бўлинган — вазирларнинг ўринбосарлари ва хон ҳузуридаги ноиблар бўлган. Акад. Б.А.Аҳмедов хон ва вазирлар ҳузуридаги ноиблар кенг ҳуқуққа эга мансабдорлар бўлганлиги тўғрисида фикр билдирган.

Амири шикор — бу лавозим эгасининг вазифаси хон ва султонларнинг овларини уюштириб туриши керак эди. Ов қилинадиган жой атрофидаги қишлоқлар аҳолисининг ўз от-улови, қурол-аслаҳаси билан келиб, хон ва султонларнинг ов ўтказишларида уларга ёрдам бериш, улар қўниб қолганларида қўноқ ҳамда озиқ-овқат билан таъминлаш ишлари ҳам амири шикорнинг вазифаси ҳисобланган. Ясовуллар В.В. Бартольднинг фикрича, хонларнинг уй хизматчилари бўлса, А.А.Семёнов, улар даставвал хонларнинг Ясо ва Юсунга асосланган буйруқларини ижро этувчи шахслар бўлиб, кейинчалик хон ҳузуридаги кичик лавозимдаги хизматчилар бўлганлар, уларнинг амру фармонлари, кўрсатмаларини ижро этиб турганлар, деб ҳисоблайди. Б.Аҳмедовнинг фикрича, улар солиқ тўлаш, урушда тушган ўлжани ҳисоб-китоб қилиш ва ундан тегишли қисмини ҳисоблаб ажратиб олиш вазифаларини ҳам ўтаган. Учала олимнинг ҳам фикрини биз маъқуллаймиз, бунинг сабаби шундаки, ушбу лавозимгина эмас, бошқаларининг ҳам ваколатлари турли даврларда турлича бўлиб ўзгариб турган.

¹ Аҳмедов Б.А. Кўчмапчи узбеклар давлати. // Тарихдан сабоқлар. Т., 1994. —86-87-бет.

² Азамат Зиё. Кўрсатилган асар..., 244-б.

Меҳмон худой – бу мансаб Шайбонийхон даврида вужудга келган, чунки Рузбехон Исфаҳонийнинг «Меҳмонномаи Бухоро» асарида учрайди. Унинг кўрсатишича, бу лавозим эгаси хоннинг махсус йиғилишлари (мажлис ҳумоюн)ни тўплашга жавобгар бўлган.

Мубоширлар – одатда хоннинг чопарлари вазифасини ўтаб, унинг ёрлиқларини вилоятларга етказиш вазифасини бажарган.

Абулхайрхоннинг давлатида давлат мансабларига кўпроқ қўшчи ва уйғур қабилаларининг вакиллари тайинланган бўлса, Шайбонийхон даврида давлат мансабларининг турлари ва унда қатнашадиган уруғларнинг вакиллари ҳам кенгайган.

Шайбонийлар давлатида давлат мансаблари Мовароуннаҳрда қадимдан удум бўлиб келаётган мансаблар тизимида ва номларда ташкил этилган. Даргоҳ (хоннинг девони)да хондан кейинги муҳим мансаб Нақиб (сардор, етакчи мазмунини берувчи), Оталиқ, Кўкалдош, Хон ясовули, эшик оғабоши ва бошқа мансаблар бўлган. Хон ўзига содиқ ва синалган нуфузли кишилардан ўзига вазир тайинлаган. (масалан, Мавлоно Абдураҳим Туркистоний) Девонлар сони кўпайиб девонбеги – Соҳиби девон (Хожа Камолиддин Маҳмуд Соғаржий), Шайхулислом (машҳур Хожа Порсонинг авлоди Хожа Абу Наср Порсо) каби мансаблар таъсис этилган.

Маъмурий тизимда худди мўғул давлатида бўлганидек, «доругачи» мансаби алоҳида ўрин эгаллаган. Бу сўзни проф. В.Г. Графский «i. тоатсизликни бостирувчи» маълум маънода японча сиегунга ўхшайди деб таржима қилган. У забт этган маҳаллий халқларни бошқаришни назорат қилиш вазифасини бажариб, ҳокимият рамзи сифатида Хитойдан қабуллаб олинган, тахтача-курага (георегга) ва муҳр-тамғага эга бўлган. Шайбонийларнинг доруғалари ҳам айнан шундай бўлмасада, аслида бўйсундирилган шаҳарларга доруғалар (ноиб ёки ҳоким) тайинланган. Масалан, Шайбонийхон Бухоро шаҳри биринчи марта қўлга киритилганда шаҳар аҳолиси билан музокаралар олиб борган амир Муҳаммад Солиҳни, иккинчи марта олинганда эса ўзининг акаси Султон Маҳмудни доруға этиб тайинлаган. Шундан кўриниб турибдики, бу мансаб хоннинг ноиб ёки ишончли кишиси бўлган.

Шайбонийхон ўз давлатида асосан темурийлар даврида мавжуд бўлган маъмурий давлат аппарати, идора органларини сақлаб қолган бўлсада, у ҳам, ундан кейинги биринчи шайбонийлар ҳам албатта, нимадир ўзига хос янгилик ёки «мансаб даражаларини» жорий этган. Худди темурийлар давридагидек мавқеи давлатда кучлироқ бўлган ўзбек қабилаларининг бошлиқларига амир унвони

берилиб, у ёки бу мансабга қўйилган. Бундай ҳолда амир унвони исмидан олдин қўлланилиб, исмидан кейин мансаби ва ундан кейин уруғ номи қўлланилган. Бунга проф. А.Семёнов юқоридаги мақоласида жуда тўғри эътибор берган (масалан, Амир Ибодулла Аҳмадбий Парвоначи-қўнғирот). Бора-бора бу амирлар ўзбек давлатида баъзи султонларга қараганда, катта роль ўйнай бошладилар. Айрим ҳолларда улар султонларнинг хизматига кириб вақтинча ҳокимиятни қўлга олиб ундан хоҳлаганларича фойдалансалар, баъзи вақтларда марказий хон ҳокимиятига хавф соладиган кучга айланганлар.

Яъни ўзбек давлатида хон ўзининг тинчимаган амирлари билан теурийларга қараганда кўпроқ ҳисоблашишига тўғри келган.

Бундан ташқари, ўзбеклар ўзларининг сарой ҳаётига теурийларникида бўлмаган «Тобуғ» одатини киритган¹. Бу одат чет эл кишиларининг қабул қилиниши вақтида ижро этилиши талаб қилиниб хон ҳузурига кирган киши тиз чўкиб, белини букиб, бош кийимини олган, худди сиғинаётган киши сингари тинч ҳолатда қўлини қулгоғига теккизган.

Баҳодурлар — хоннинг хос қўриқчилари, баъзи махсус топшириқлар (масалан, разведка)ни бажарувчи қисм, форсийчада хос навкарларга тўғри келиши мумкин.

Мулло Мусо бин Мулло Исохўжа Сайрабийнинг «Тарихи Аминий» асарида муаллифнинг авлодларидан Камолиддин Шайхимга Сайрам туманининг олий диний мансаби — Шайхулисломликни суюрғол (бу ерда ҳадя маъносиди) қилиб бериш ҳақида 1583 йил 27 июлдаги Абдуллахон II нинг ёрлиқ нишони келтирилган бўлиб, унда ўнлаб шайбонийлар давлатида илгари кам учраган мансаблар келтирилган, булар: беклар, садрлар, вазирлар, вакиллар, ҳокимлар, қозилар, мударислар, юзбеги, ўнбеги, арбоб ва калонтарлар, кадхудолар, парвоначи қабилардан иборат. Бу ҳам Шайбонийхон асос солган давлатда кейинчалик илгаридан Мовароуннаҳр давлатларида мавжуд бўлган барча мансабларнинг таъсис этилганлигини кўрсатади.²

Жумладан, садрлар вақфларни ҳисобга олиш ва назорат қилиб тури ишларини бошқарган. (Садр араб тилида «тўш», «кўкрак» маъносиди) Вакил эса хоннинг жойлардаги ишончли кишиси — вакили бўлган.

¹ Семёнов А.А. Шибанихан и завоевание империи Темуридов. Материалы.... стр. -83.

² Материалы по истории казахских ханств XV-XVI веков. (Извлечение из персидских и тюркских сочинений). Алма-ата. Наука. 1969. стр.- 488-489

Туркий халқларда Бек (бий) дастлабки вақтларда уруғ бошлиқлари шундай деб аталган. Ўрта асрларда у давлат мансабдорларига бериладиган унвон бўлиб, арабча амир, мўғулча «найон» унвонига тенг бўлган. XV-XVI асрларда беклик унвонлари ўзбек хонлари томонидан берилган ва номига қўшиб айтилган. Кейинги вақтларда давлатнинг қуйи мансабларидан бири армияда ўн киши бошлиғига ўн беги, ўнта аскарни боқа оладиган ўн хонадон бошлиғи ҳам ўнбеги деб аталган. Туманбеги — қўмондонлиги остида ўн минг аскар бўлган бек ёки даромади ўн минг аскарни боқишга қурби ета оладиган вилоят бошлиғи, ёки ўн минг хонадони бўлган вилоят бошлиғи ҳам шундай аталган.¹

XV-XVI асрларда маҳаллий бошқарувга келсак, вилоятлар улус тариқасида бўлиб берилганлигини темирийлар давлатида ҳам шайбонийлар давлатида ҳам кўрдик. Тарихий манбаларда ҳокимлар деб ҳам аталган. (Масалан, Фарғона ҳокими (ёки ноиб) Умаршайх Мирзо). Уларнинг ҳузуридаги бошқарув аппарати, давлат мансаблари деярли марказий давлат идоралари ва мансабларининг айнан кичик доираларда такрорланиши фақат ваколат доираси улус, ҳокимлик ёки ноиблик доирасига ёйилган. Олима С.А. Азимжонова XV асрда Фарғона мулкида: Амирлар (12 амир бўлган), Бутун сарой ҳаётини бошқарувчиси — Соҳиб ихтиёр (ушбу мансабда Ҳофиз Муҳаммадбек Дулдой, М. Бобур даврида Қосимбек Қавчин). Отабек — шаҳзодаларни тарбияловчи, ҳарбий кўриқчи ва қўшин бошлиғи мансаби, отхона бошлиғи, Қушбеги — ов қушлари бошлиғи, муҳрдор — давлат муҳрини асровчи каби мансаблар бўлганлигини кўрсатади.²

Тошкент ҳокими Суюнчхожахон, Шоҳрухия ҳокими Келди-муҳаммадхон саройида ҳам З.Восифийнинг кўрсатишича, ушбу Султон Амирул умаро (Тошкентда Амирул умаро Сулаймон тархон ҳузурига бордим), Вазирлик мансаби, садр, муҳрдор, қозилик, соҳиб ихтиёр ва бошқа мансаблар бўлган.³

8. ҲАРБИЙ ҚУРИЛИШ

Шайбонийлар сулоласидан келиб чиққан барча хонлар ва султонлар ўзларининг барча режаларини амалга оширишда Дашти Қипчоқда яшаётган кўплаб ўзбек уруғларининг ҳарбий мажбу-

¹ «Таворихи гузида-е Нусратнома». Кўрсатилган материаллар... 498-б

² Азимжонова С.А. К истории Ферганы второй половины XV в. Т.: Навка. 1957. -стр. 67,94.

³ Зайниддин Восифий. «Бадоеъ ул Вақоеъ». (Нодир воқеалар). Т.: 1979. стр.- 21,24,57,72.

риятлар асосида лозим бўлган ҳолларда дарҳол тўпланадиган жуда кўп сонли аскар ва қўшинларга таянар эдилар. Қўшин тўплаш, улар таъминоти, керакли қурол-аслаҳалар миқдори, ҳарбий ва қоровуллик хизматини ўташ, сафлаш ҳамда ҳарбий ҳаракатларни олиб бориш ўша даврда Олтин Ўрда ва Оқ Ўрдада амалда бўлган Чингизхон Ясоси ҳамда туркий халқларнинг ҳарбий одат ва удумлари асосида тартибга солинган. Қўшинлар тузилишидаги асосий мансабдорлар, яъни ҳарбий бошлиқлар ўнлик тизимида бўлиб, теурийларнинг қўшинларидаги қўмонда таркибидан унча фарқ қилмас эди. Асосий фарқ баъзи ҳарбий унвонларнинг номи шайбонийларда ўзбекча бўлса, теурийларда туркийча, араб ва форсийча номлар билан ҳам аталаверган. Аммо қўшинларни сафлаш, уруш олиб бориш тартиби тубдан фарқ қилган. Биз буни қуйида кўриб ўтамиз: шайбонийлар қўшинининг олий бош қўмондонни хоннинг ўзи (ёки хонлар хони), алоҳида корпусларга ўнг қанот, сўл қанот, қалб ва қоровул (олдинги қўриқчи бўлинмага), қўшиннинг орқа қисми (чиндовулдуми)га, хоннинг ўғиллари, қариндошлари ёки жангларида синалган ишончли, тажрибали аскарбошилар – султонлар бошлиқ қилиб тайинланган. Улар қўмондонлиги остида қўшинлар бўлиб, қўшинлар ички тузилиши ва ўнлик тизими бўйича офицер бошлиқларга: мингбоши, етти юз боши («Раузат ар-Ризвон» ҳужжатлар тўпламида учрайди), мингбеги, юзбеги (Фулад-юзбеги) – юзбоши, эллик беги (эллик боши), ўнбеги (ўнбоши) эга бўлган. Хонлар ва султонларнинг эса алоҳида топшириқларини бажарувчи, ишонилган (шунингдек, Ясо қондаларининг бажарилишини назорат қилувчи) кичик офицери – Ясовул, кейинчалик Абдуллахон II даврида Мубошир (арабча) деб ҳам юритилган, қурчи (Эким қурчи) хоннинг шахси ва саройини қўриқловчи, қуролбардор, Тугбеги – хон байроғини кўтариб юривчи яловбардор, тўпчи боши (Миран Баҳодир) ва бошқа кўплаб мансаблар бўлган. Булар ичида Танмачи (теурийларда тавочи) қўшин йиғувчи мансаби ҳам алоҳида ўрин тутган.

Муҳаммад Шайбонийхон ўрта асрлардаги кўпгина давлат арбоблари сингари моҳир аскарбоши эди. «У ўрта осиеликлар ички кучларига таяниб юришлар қилган ва оқибатда чегараси Амударё доирасидан жуда узоққа чўзилган бир мамлакатни барпо этган буюк Соҳибқиронларнинг охиригиси эди», деб ёзган эди бу ҳақда Х.Вамбери.¹

¹ Вамбери Х. Ўша асар. 91-бет.

Бу мамлакат, аввало ўзини таъқиб қилувчилари билан, кейинчалик қариндошлари ва ниҳоят мазҳабчилик учун бўлган жанг майдонларидаги ғалабалар оқибатида барпо қилинди ва мустаҳкамланди. Уларнинг энг катталари ва машҳурлари — «Добусия» қалъаси ёнида Бухоронинг темурий ҳокими Боқи Тархон устидан, Каттакўрғондаги Сарипул қишлоғи атрофида, амалда темурий мирзолар ҳокимиятининг ағдариб ташланишига олиб келган, З.М.Бобур Мирзо қўшинлари устидан қозонилган ғалаба, 1505 йилдаги Аҳси яқинидаги мўғуллар ва қалмоқларнинг бирлашган кучига таянган Хоника Султон қўшинлари устидан қозонилган ғалабалар па бошқа ўнлаб жанглар ўрта аср ҳарбий стратегиясини ўрганишда ўрнак бўлиши мумкин. Дашт ўзбеклари қўшинларининг моҳирлигига Бобур ҳам ҳайратга тушиб, уларнинг ўзига хос ҳарбий усули — «Тўлғама» — душманнинг аскарларини ён флангаларидан айланиб ўтишига юқори баҳо берган: «Ўзбекнинг урушида бир улут ҳунари бу тўлғамадур, ҳеч уруши тўлғамасиз бўлмас». Уларнинг иккинчи бир усули ҳужум қилиш вақтида беку навкар жам бўлиб, ўқ отиб ҳужум қилиш бўлган. «Илгари ва кейин бек ва навкар томон ўқ қуюб жиловлуқ келадурлар, ёнганда (энганда, ҳужум қилганда) ҳам паришон ёнмай жиловлуқ ёнадурлар».¹ Буни қарангки, кейинчалик, З.М. Бобурнинг ўзи ҳам 1527 йилнинг 13 мартда Кхануадаги жангида худди шу «тўлғама» усули ва артеллерияни қўллаб рожпуг Рана Сингх устидан тўла ғалабага эришган.

Хон жангларга шахсан ўзи бошчилик қилиб, танглик ҳолатларда оддий аскар сифатида урушга кираверган. Масалан, Шайбонийхон агар Ҳусайн Бойқаронинг Хоразмдаги ҳокими Чин Суфига қарши урушда қўшиннинг илғорига (авангард) бошчилик қилган бўлса, 1500 йилларда Самарқанддаги жангда: «Шайбонийхон ўлимга тик боқиб, урушда шахсан ўзи иштирок этди». Шунинг учун ҳам тарихчилар унинг аскарбошилиқ ва жангчилик маҳоратига юксак баҳо берган. «Ўзбек фотиҳининг қаноати ва камтарлиги, сабру қаҳрамонлик даражаси жуда таажжубли бўлган».²

Абдуллахоннинг жасурлиги ва аскарбошилиқ фаолияти ҳам ҳар қандай шубҳадан холидур. Бунга 1555 йилнинг май ойида Навруз Аҳмадхон буйруғи билан қамал қилинган Бухорога ёрдам қилиш учун 300 аскар билан шошилиб келаётган Абдуллахон-

¹ Бобур З.М. Бобурнома. Т.: Юлдузча. 1991.- 81-бет.

² Вамбери Х. Ўша асар. 79-бет.

нинг Султон Сайид ва Дўстмуҳаммад Султонлар бошчилигида Амударё бўйидаги Фороб қалъаси яқинида 20 минг қўшинга дуч келиши ва уларга ҳеч иккиланмасдан ҳужум қилиб, шахсан ўзи жангга кириб душман байроқдорига етиб бориши ва уни отдан қулатиб ғалаба қозониши,¹ шунингдек, Илон ўтди дарасида 30 минглик қўшин билан жуда кўп сонли икки қўшин Бобоҳон ва Дарвешхонларнинг (Навруз Аҳмадхоннинг ўғиллари) 50 минглик қўшинлари устидан қозонилган ғалабаларини кўрсатиш мумкин.²

Бу ғалабалар яна шу билан характерланадики, бу даврда Туркия мамлакати ўзининг Эронга нисбатан олиб бораётган сиёсатида Ўрта Осиё ҳукмдорларидан фойдаланиш ҳамда ўзининг бу ердаги таъсирини кучайтириш мақсадида шайбонийлар давлатининг ички ишларига аралашиб Абдуллахонга қарши бўлган Навруз Аҳмадхон унинг ўғилларига кўмаклашиш мақсадида замонавий милтиқлар (туфанг) билан қуроолланган Турк (Рум) аскарлари воситасида ёрдам кўрсатаётган бир давр эди. Ҳофиз Танишнинг муболағали кўрсатишича, бу аскарларнинг ҳунари «Милтиқ отувчилик» бўлиб, ҳар бири бу ишда шу қадар моҳир эдиларки, ҳатто қоронғу кечада ҳам ҳабашнинг юзидаги қора холини милтиқ ўқи билан бемалол ура олар эди».³

Жуда катта қўшин ва 50 дан ортиқ султонлар иттифоқи ҳамда Туркия (Рум) давлатининг ҳарбий ёрдамига таянган армияни фақат уста сиёсатчи, моҳир аскарбоши, уюшган халқ ва жамятга таянган қўшин билангина енга олар эди. Ана шу талабларнинг барчаси Абдуллахон II даврида мавжуд эди. Абдуллахоннинг армияси тузилиши, таъминоти ва сафланиши бўйича Чингизхон ва Темур давридаги жанговор тартибини сақлаб қолган. Жумладан, «Сипоҳнинг қалби (ёки ғул-марказ) Чингизхон тартиби билан Султон давлатининг чиройи «Рустам нишон, ўзбек Султон билан зийнатланади» дейилади.⁴ Бу ерда биз шайбонийлар армиясида ҳарбий ҳуқуқнинг қабулланиб олиниши (рецепция)ни кўришимиз мумкин. Бундан ташқари, қадимий туркий одатлар ва рамзларга ҳам оғишмай амал қилган. «Абдуллахон эртасига куёш шаклли байрогини хилпиратиб (умумий туркий байроқлардан) ҳазрат Азизон,⁵

¹ Абдуллонома. 1-жилд. 213-226-бетлар.

² Шу асар 245-257-бетлар.

³ Абдуллонома. 2-китоб., 207-бет.

⁴ Абдуллонома. 2-китоб., 207-бет.

⁵ Яссавий тариқатининг XVI асрдаги вакиллари, Абдуллахон II нинг пирларидан бири (1578 йилда вафот этган) даҳма ва хонақоси Карманда

Тангри уларни раҳмат қилсин ва ундан рози бўлсин, нурли мазорини зиёрат қилишга отланди».¹

Абдуллахон армиясида тош, ўт-олов отувчи тўплар, замбарак ва туфанглар (милтиқ) ҳам қўлланилган. Хуросондаги Ғазо қалъасини олишда ана шундай қурооллардан фойдаланилган. «Рехтагар амирнинг куйган тўпиданким, ҳар бирига Бухоро вазни билан уч ботмон тош (уч юз кило) ишлатилар эди, уни занжир билан тортиб чексиз бир жамият, зўр бир сиёсат билан жўнаб, ул осмон нишон қалъанинг тагига етдилар», деб ёзади бу ҳақда Ҳофиз Таниш.² Абдуллахон II даврида махсус тўпчилар қисми ва тўпчибоши маъсаби вужудга келган.

Аммо яхлитлигича олинса, шайбонийлар давлатининг армияси ҳарбий техника ва тартиби жиҳатидан бу вақтда Европа армиясидангина эмас, яқин қўшинлари — Туркия, Эрон ва Ҳиндистонниқидан ҳам орқада қола бошлаган эдики, бу кейинги даврларда янада маълум бўлди.

¹ Абдуллонома. 2-жилд. — 319-бет.

² Абдуллонома. 2-жилд., 251-бет.

УЧИНЧИ БОБ

ҲУҚУҚНИНГ МАНБАЛАРИ ВА АСОСИЙ БЕЛГИЛАРИ

1. ҲУҚУҚНИНГ МАНБАЛАРИ

Абулхайрхон ва кейинчалик Туркистонда ташкил топган шайбонийлар давлати мусулмон давлати бўлганлиги учун ҳам ҳуқуқининг асосий юридик манбалари, албатта, мусулмон ҳуқуқи, унинг сунний мазҳаби асосида яратилган ҳуқуқий қўлланмалардир. Мусулмон ҳуқуқи бошқа олимларнинг асарларида батафсил ёритилганлиги учун у ишларни такрорлашдан узоқмиз.¹ Шунингдек, хонларнинг унга шариатга зид бўлмаган фармон ва ёрлиқларини (меъёр – норма аҳамиятида бўлса), қисман бу ерда қадимдан яшаб келган туркий халқлар орасида мавжуд бўлган ҳуқуқий одатлар. Чингизхон ва унинг давридан сақланиб қолган Ясо ва Юсуннинг баъзи қондалари ҳисобланар эди.

Ўрганилаётган давр ҳуқуқи тарихининг ўзига хос томони шундаки, ушбу сулола давридан жуда кўп туркий тилдаги асарлар билан бирга ҳужжатлар ва уларнинг тўпламлари етиб келган. Улар гарчи хатлар, қонун остиактлари, ҳуқуқни қўллаш актлари бўлсада, шайбонийлар даври ижтимоий-сиёсий-ҳуқуқий масалаларини ўрганишда қимматли маълумотлар беради. Аммо шунини таъкидлаш лозимки, барча туркий халқлардаги сингари дашт ўзбекларида ҳам ҳокимият масаласи, қўшинларнинг қурилиши каби масалаларида одат ҳуқуқлари устунроқ бўлган. Шайбонийлар ҳам дастлабки вақтларда асосан Абулхайрхон давлатининг тузилиши ва қондаларини сақлаб қолдилар.

Ер мулклари юртларга бўлиниб, уларни асосан қабила зодагонлари «суюрғол» тарзида идора қилар эди. Бу ҳарбий ёки бошқа хизматлари учун берилар эди. Бундан ташқари, ҳарбийларга давлатга қарашли ерлардан дўконлар, карвонсаройлар, тиюл ва танҳо тарзида берилар эди. Деярли темурийлар давридаги мулкий муносабатларга ўхшаш эди. Хоннинг ўзига қарашли мулки хос, ёки хосса деб аталган. Булардан ташқари феодалларнинг хусусий мулки, озод деҳқонларнинг ер-сув мулклари мавжуд бўлган. Шайбонийлар даврида ана шу мулкларда ишлатиладиган қўллар

¹ Масалан қаранг: Абдулҳаким Шаръий Жўзжоний. Ислам ҳуқуқшунослиги, ханафий мазҳаби ва Урга Осиё фақиҳлари. Т.: 2002. –256-бет.

ҳам кўпчиликини ташкил қилган. Буни биз қуйида васиқаларни таҳлил қилганимизда кўраимиз. Қулнинг баҳоси XVI асрда 50 тангадан 200 тангагача бўлган, қулларни озод қилишнинг турли йўллари ҳам бўлган.

Муҳаммад Шайбонийхон марказлашган давлатни тузиш билан ҳуқуқ-тартиботининг мустаҳкамланишига ҳам кўмаклашган. У ўқимишли, шариат ҳуқуқи бўйича ўз замонасининг билимдон кишиларидан бўлганлиги учун қонунчилик ва юридик масалаларни уламолар билан маслаҳатлашиб ҳал этишга эътибор берганлигини биз юқорида кўрдик. Шайбонийхоннинг маслаҳатчиси «Меҳмонномаи Бухоро» тарихий асарининг муаллифи Рузбехон Исфаҳоний ҳам ўз замонасининг фикҳ бўйича билимдон кишиларидан ҳисобланган. «Ғиждувонда турганимизда Хон ҳазратлари мен фақирдан ҳуқуқий фанларнинг энг нозик томонларини ўрганишга майл қўйиб сўрар эдилар», деб ёзган эди олим бу ҳақда.¹ У Убайдуллахон I нинг ҳам бу борада устози ва маслаҳатчиларидан бири бўлиб, унинг раҳбарлигида хон «Мустаҳкам қалъа» номи ҳадислар тўпламини ўрганган. Мамлакатни бошқариш ишларидаги камчиликлардан норози бўлган Убайдуллахон олимга Абу Ҳанифа ва Шофеъ таълимотлари асосида фойдаланиш мумкин бўлган шариат қоидаларидан иборат бир қўлланма тузишни топширади. Олим хоннинг бу топшириғига асосан 1513–1515 йилларда «Сулуқ ал-Мулук» (Подшоҳларнинг хулқ атворлари) номли давлатни бошқариш бўйича ҳисса шаклдаги ахлоқий-юридик қўлланма ёзиб уни хонга бағишлайди.

Рузбехоннинг кўрсатишича, қўлланма саволларга жавоблар тарзида ёзилган бўлиб, давлат ишларида мусулмонлар билан ўзаро муносабатларда, доруғалар тайинлашда, хирож, ушр, жузъа каби солиқларни йиғиб олишда нималарга асосланиш лозимлиги ёритиб берилган. Асар 15 бобдан иборат бўлиб, бундан ташқари, унда мансабдорларни тайинлаш, уларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари, солиқларни йиғишга қарши қўзғолонларни бостириш ҳақидаги қоидалар келтирилган.

Ушбу масалаларни чуқур тадқиқ этиш учун зарур бўлган Р.Исфаҳонийнинг «Меҳмонномаи Бухоро» асари шу кунларгача ўзбек тилига ўгирилмаган. 1976 йилда Р.П.Жалилова томонидан рус тилига қилинган таржимани тўла деб бўлмайди. Асарнинг таржимаси собиқ советлар даврида амалга оширилганлиги учун ҳам унда айнан Қуръон сура ва оятлари, ҳадислар, фикҳий масалалар,

¹ Рузбехон Исфаҳоний Ўша асар., 70-бет.

давлат бошлиғи, ер эғалиғи ҳуқуқига оид, М. Шайбонийхоннинг давлат-ҳуқуқий қарашларини очиб берадиган илмий баҳс ва мажлислар таржима қилинмасдан тушириб қолдирилган. Агарда ушбу асарни ҳамда олимнинг «Сулук ал Мулук» китобларини шарқшунос олимларимиз узбек тилига изоҳлар билан тўла таржима қилиб нашр этсалар, шайбонийлар давлати ва ҳуқуқининг атрофлича тадқиқ қилинишига муносиб ҳисса қўшилган бўлур эди.

«Шарқда X-XI асрларда улуг муаллимлар, зукко зиёлилар кўп эди. Кайковус, Низомулмулк сингари зотлар подшоларга мамлакатни қандай бошқариш тўғрисида йўл-йўриқ кўрсатардилар, панд-насиҳатлар қилардилар», деб ёзади Америкадаги Колумбия университетининг профессори, Ўрта Осиё Марказининг раҳбари Эдуард Оллворт.¹

Ана шулардан бири Хожа Аҳрор бўлиб, унинг рисола ва хатларида давлат бошлиқлари, хусусан тежурий Султон Абу Саид Мирзога шариат қонун-қоидаларини маҳкам тутиш бўйича панд-насиҳатлар келтирилган. Уларда кўпроқ диний масалалар, шариат ва унинг манбаларига — Қуръон ва суннатларга оғишмай амал қилиб туриш уқтирилган бўлиб, дунёвий масалалар тўғрисида жуда кам фикр билдирилган. Чунки у ўзини «Биз фақирнинг дунёвий маслаҳатларга йўл кўрсатишга (билимимиз) дониш йўқ», деб ҳисоблаган бўлсада, аслида сиёсатга кенг аралашганлигини кўриш мумкин. «Ҳақ субҳонаҳу холис инояти ила саодати эшигига йўлини пайғамбарларга китобларни нозил қилиш билан муқаррар айлаган. Ушбу саодат аҳли билан ҳаммаси маълум бўладики, маҳкам арқон бўлган китоб (Қуръонни — З.М.) ва суннатни маҳкам ушламоқ лозим». «Насабнома» тўпламида келтирилган кўпгина хатлар ана шу мазмунда бўлиб, подшо «ўзига шариат ривожини лозим тутмоқни», мусулмонларни тарбият қилиш, «атрофдаги барча халқдан золимлар шаррини даф этиш», токи Оллоҳнинг бандалари «тамоман фароғат била» ўз «вазифаларини адо этишга қодир бўлсинлар»² мазмунидаги кўрсатмалар ва тартиб-қоидаларга қаттиқ риоя қилиш билан суғорилганлигини кўра-миз.

Билан давлат ишларида қатъиятли бўлишни ҳам талаб этади. «Инсофга келиб тўғри тушмаганда (баъзи кимсаларни — З.М.) жилоблаш зарурияти туғилади. Шунда ғазаб қуролини буйруқ

¹ Жумаев Н. Феруз. // Халқ сўзи. 1992 йил 22 январь сони.

² Абдулҳай ибн Абулфатҳ ал-Ҳусайний «Ҳазрати Хожа Аҳрори Вали Насабномаси». Т., Янги аср авлоди. 2004. — 72-б.

орқали киритинг, шу шарт биланки, бу қуролни бошқаришда (ишлатишда) олий шариат соҳиби ибодат қилувчилар ташкилотидан табрикнома (қутлов) талаб қилсин»,¹ яъни диний жамоалар уни маъқулласинлар. Шу билан бирга Хожа Аҳрорнинг фатво ва буйруқлари мусулмонларни бевосита ҳимоя қилишга ҳам қаратилган. Бунга суфийнинг Фарғона сафари чоғида Андижон ва Мўғулистон лашкари ҳамда Юнусхоннинг унинг истиқболига чиқиши билан боғлиқ тарихий воқеани келтириш мумкин. Бу вақтда, Мўғулистондаги барча турк-мўғул халқлари ва Юнусхоннинг ўзи ҳам илгарироқ мусулмончилиқни қабул қилган эдилар, Хожа Аҳрор у билан кўришгандан кейин: «Юнусхон Тангрининг меҳрибончилиги билан мусулмончилиқ ҳақиқатидан баҳраманд бўлган бир подшоҳ экан», деб Қошғар худуди, Дашти Қипчоқдан тортиб то Хуросон ва Ироқгача бўлган атроф ерларига мактуб ва элчи юбориб «Юнусхонни кўрдик. Мўғул халқи (яшаган ерлар)га етдик; (у билан) танишдик, ҳаммалари аҳли суннат ва жамоат мазҳабида (бўлиб), пок эътиқодли ва соф ниятли эканлар; бундан буён ҳеч бир йўл билан уларни қул қилиш мумкин эмас»¹ лигини кўрсатган. Ана шундан кейин мўғулларни қул қилиш ва сотиш тақиқланган.

XV-XVI асрларда яшаб ижод қилган Мавлоно Муҳаммад ибн Бурхониддин Самарқандий (лақаби Муҳаммад Қози, 1516 йилда вафот этган). Хўжа Аҳрорнинг шогирди бўлиб, унинг таржимаи ҳолидан иборат «Силсилат ал орифин ва тазкират асс сиддиқин» (Ҳақиқат шўлини онглаганлар шажараси) номли 1492 йилда ёзилган уч қисмдан иборат асарнинг муаллифидир.

Мавлоно Муҳаммад Қози Муҳаммад Ҳусайин Кўрагоннинг (Мўғулистон хони Султон Маҳмудхоннинг (1487-1508) кўеви) ўғли Мирзо Муҳаммад Ҳайдар дуғлат (1499-1551)нинг устозидир. Унинг давлатни бошқариш ҳақидаги рисоласининг ёзилиш тарихига келсак, у ҳақида Мирзо Ҳайдарнинг «Тарихи Рашидий» асарининг иккинчи қисми, 57-бобида ҳамда шу рисоланинг ўзида маълумотлар келтирилган. Олим уни ўзининг шогирди Мирзо Ҳайдар учун унинг илтимосига биноан маслаҳатлар тариқасида ёзганлигини кўрсатиб: «Оллоҳнинг сояси Муҳаммад Ҳайдарнинг мажлисида мен подшоликни бошқаришга оид китоб ёзишга ваъда бердим», деб ёзади бу ҳақда. Муҳаммад қози вафот этгач, унинг

¹ Абулхай ибн Абулфатҳ - ал - Ҳусайний Ўша асар.... 65-б.

² Аҳмедов Б. Тарихдан сабоқлар., 71-б.

васиятига кўра ўгли рисола ёзилган қоғозларни Мирзо Ҳайдарга топширган. Ушбу рисола Мирзо Ҳайдарнинг асосий асари бўлган «Тарихи Рашидий»га тўла киритилиб бизгача етиб келган. Унда суфийна руҳда ҳукмдорларга давлатни бошқариш бўйича берилган маслаҳатлар жой олган. Рисола, албатта, ҳуқуқий меросимиз тарихи билан қизиқувчи кишиларнинг диққатини тортади.

Ушбу рисола ҳукмдорлик, давлат ва ҳуқуқ масалаларини ёритишда суфийлик ғоялари билан чуқур суғорилган. Баён қилиниш услуби жиҳатдан Низомулмулкнинг «Сийёсатнома» асарига ўхшаб кетади. Рисола ҳажмига кўра унча катта эмас, ўн варақ ёки салкам бир босма тобоқ ҳажмида бўлиб, мазмуни бўйича учга — кириш, оғир гуноҳлар (жиноятлар) ва подшоҳларга берилган ўнта маслаҳатлардан иборат. «Мен умид қиламанки, — дейди олим, — ҳазрати олийлари, (Муҳаммад Ҳайдар — З.М.) дарвешларнинг бу рисоласига ўзининг маъқулловчи кўзлари билан қарайди». Шунинг учун ҳам олимнинг назарида подшо давлат бошлиғи, шу ҳолда подшодирки, у бойлик кетидан қувмаса, чунки у ўткинчидир, мамлакатда адолат ва яхшилик тантана қилса, эътиқод ривожланган бўлса, унинг учун ҳақиқий бойликдир. Агар Оллоҳнинг қули бўлган кишининг ҳиссасига давлатни бошқариш шарафи муяссар бўлган бўлса, «Мамлакат фуқароларининг маълум ҳуқуқлари борки, уларни подшо таъминлаши лозим, ана шуни бажармаган ҳукмдор дўзах эобларига дучор бўлади», дейди олим. Ушбу ҳуқуқлар асосида фуқароларнинг шикоят ва аризалари, мурожаатлари, уларни ўз вақтида одил судлов фаолиятида кўриб ҳал этиш ётади. Шунинг учун ҳам: «Адолатли ҳукмдорнинг одил судловни амалга оширган ҳар бир қуни нисбат берилганда, унинг барча ибодатларига тенгдир», деб ҳисоблайди. Ана шу жараёнда, подшо «Мусулмонларнинг айби ва хатти-ҳаракатлари учун ғазабланмаслиги», агар кечиришнинг иложи бўлса, «яхшиси кечириши лозим»лигини уқтиради.

Мусулмон ҳуқуқи ва суфийлик таълимоти ғояларига кўра ҳукмдор, подшо, ҳокимияти ҳам мутлоқ эмас. У Оллоҳнинг ердаги сояси, бутун оламнинг эгаси бўлган Оллоҳнинг ер мулкидаги ноибидир. Ушбу қарашлар Қуръондаги: «Сизларни ер юзида ҳалифа қилиб қўйдик» (Фотир сураси, 35-оят), деган фикрларига таянади. Шунинг учун ҳам Муҳаммад Қозининг пири Хўжа Аҳрорга «Подшоҳдан зулм кўрилса, кимга шикоят қилиш лозим? деб сўраганларида, у киши шундай жавоб берган экан: «Агар ит одамга ташланса, ёрдамга унинг хўжайинини чақирадилар. Ҳозир ҳам худди шундай ҳукмдорлар зулмига қарши Оллоҳга мурожаат этиб,

шикоят қилишдан бошқа чора йўқ. Қутулиш учун нажот фақат шундандир». Ушбу қарашлар мазкур рисолада ҳам ўзининг ифодасини топиб, Халифа Маъмун давридан мисол келтирилиб изоҳлаб берилган. Бунда кўрсатилишича, жиноят содир этиб, ғойиб бўлган шахснинг акасини Маъмун ҳузурига олиб келадилар. Маъмун эса унга қочиб кетган укасини топиб келишни, акс ҳолда уни қатл этишини айтади. Шунда у киши: «Эй мусулмонлар халифаси! Агар сенинг ноибинг кимнидир ўлдиришни хоҳласа, сен эса уни қўйиб юбориш ҳақида фармон берсанг, ноибинг уни қўйиб юборадими!?» «Мен сенга, сени бутун жаҳонда яшовчиларнинг ҳукмдори қилган Оллоҳдан буйруқ олиб келдим», деб қуйидаги Қуръон оятини келтиради: «(Қиёмат кунинда) ҳеч бир кўтарувчи (яъни гуноҳкор жон) ўзга жоннинг юкини (яъни гуноҳини) кўтармас». (Фотир сураси, 18-оят). Шунда Маъмун «Уни қўйиб юборинглар, чунки у далил келтирди», деб ўзини ҳам, укасини ҳам авф этибди.

Юқоридагилардан хулоса қилиб айтсак, мутлоқ ҳокимият олимнинг фикрича, ягона Оллоҳгагина тегишлидир. Ердаги ҳукмдорлар ҳокимияти чеклангандир, деган маъно ётади.

Муҳаммад Қозининг ўғитларидан яна бири бу маслаҳат қилиш, Кенгашишдир.

Давлат бошлиғи ўз ҳаракатларида билимдон илоҳиётчи олимлар билан доимо фикр алмашиниб туришга мойил киши бўлиши «ана шу кишиларга интилиши ва у уларнинг маслаҳатларини ўз ҳаётининг бахти деб билмоғи лозим»лигини уқтиради.

Суфийлик таълимотига кўра, Мавлоно Муҳаммад Қози таъкидлаганларидек, Оллоҳ подшоларга халқни итоатда тутиб туришлари учун рамзий маънода уч нарсаси: бойлик, қилич ва қамчи берган. Бунда бойлик муҳтожларнинг қашшоқлигига чегара қўйиш учун, қилич жабр-зулм ўтказувчиларни жазолаш учун, қамчи эса бузуқиларни тарбиялаш учундир. Подшо ана шу уч нарсадан худди шундай мақсадларда фойдаланса, ўзини ҳам халқни ҳам қутқазади, дейди олим. Олимнинг ушбу сўзлари унинг пири Х.Аҳрорнинг бу борадаги қарашлари «Ҳукмдор бу фуқароларни итоатда тутуб туривчи бир қамчидир, шайхларнинг иши эса Оллоҳ қулларининг қалбига унга бўлган муҳаббатни сингдиришдир» деган сўзлари билан ҳамоҳангдир. Ҳукмдор халқни яхшилик ва адолат билан тобе ва заифларга ҳамдардлик кўрсатиб фуқароларнинг муҳаббатини қозониши, давлатни бошқаришда бамайлихотирликка йўл қўймасдан мансабдор шахсларни маслаҳат ва жазо билан тарбиялаши лозимлигини уқтиради. Рисолада ҳукмдорнинг

қарор қабул қилишда масалани чуқур тушуниб, унинг моҳиятига етиб бориши ва қатъий қарор қабул қилишлиги ҳам уқтирилиб «Охири бор масалани чексиз ҳукмлар воситаси билан тушунтириш мумкин эмас»лигини кўрсатади, кўриб турибмизки, ушбу ўнга маслаҳатининг ҳар бирида олам-олам маъно бор.

Шайбонийлар даврида яшаб фаолият кўрсатган машҳур тасаввуф назарийтчиларидан Маҳдуми Аъзам ҳам ўз рисоаларида «одил подшоҳ» ғоясини илгари суриб Х.Аҳрорнинг «Ҳаргиз мулоҳаза қилдимки, подшоҳлар бирор мададкорсиз, кўмакчисиз ҳеч натижага эриша олмаслар, демакки, ҳақ субхона ва таоло мени паноҳкор сифатида «ул подшоҳларни келишиш учун юборгандир» деган сўзларига амал қилиб¹ подшо ҳокимиятининг илоҳий йўналтирилганлиги тўғрисидаги ғояларни ўзининг «Танбият ус-салотин» рисоласида ривожлантиради. Халифа деб ёзади, олим «ўз замонасининг ва қавмининг энг истеъдодлиси сифатида ўша қавмнинг халифаси ва подшоҳи қилиб» тайинлаши лозим. Яъни у инсонларга кўрсатадиган адолат ва шафқатини ўзида мужассам қилиб олган бўлсагина ҳукмдорлик қилишга лойиқ бўлмай. Агар у шунга лойиқ топилган бўлса, «ўз адолат ва шафқатини халқидан дариғ тутмаслиги» лозимдир. Чунки Пайғамбаримиз (с.а.в.) айтурлар: «адлу соатин хайрун-мин ибодатин ситтина санатин» - бир соат адолат қилмоқ олтмиш йил ибодат қилгандан афзалдур. Демак, бир соатли адолатли ишларига олтмиш йиллик ибодат - савоби мушарраф қилинган экан, «замон подшоҳлари ҳамиша адолат тарозисини ҳар ишда қўллашлари лозимдир».² Ўз ҳукмлари остидагиларга ҳамиша шафқат ва марҳаматини аямасин. Тасаввуф шайхларининг асарларида илгари сурилган бу каби ғоялар, албатта, ҳукмдорларнинг тарбиясида маълум аҳамиятга эга бўлиб, ўрта аср ўзбек-мусулмон давлати ва ҳуқуқининг шаклланишида ўз ўрнига эга.

2. ЕР МУЛКИ ҲУҚУҚИ. Мазкур ҳуқуқий институт тарихчи ва ҳуқуқшунос олимлар томонидан, айниқса, ўзбек хонлиқларидаги ер-ҳуқуқий муносабатлар старли даражада ўрганилган. Шайбонийлар давлати деярли юз йил фаолият кўрсатган бўлиб, улар давридаги ер-ҳуқуқий муносабатлари бўйича М.Абдураимов, Б.Аҳмедов, П.П.Иванов, И.Сайидахмедов ва бошқаларнинг илмий ишларида қимматли маълумотлар бор. Лекин шунга таъкид-

¹ Маҳдуми Аъзами Даҳбеди «Зубдат ус-соликин ва Танбият ус-салотин» Самарқанд. «Сўғдиен» 1994. – 62-бет.

² Маҳдуми Аъзами Даҳбеди. Ўша асар..., 57-бет.

лаш лозимки, темурийлар давлатида шаклланган хизмат эвазига ер, мулк инъом қилиш шакллари бу давлатда ҳам қўлланилди. Жумладан, ушбу муаммони чуқур ўрганган М. Абдураимов ўзининг икки жилдли тадқиқотида бу даврларда Бухорода: давлатга қарашли ерлар, ушр ерлари, хур ва холис ерлар, вақф ерлари, хон ва амалдорларга (шахсан) тегишли ерлар, кўчманчи қабила ва уруғларга тегишли ерлар, суюрғол ерлари, танҳо ерлари, дарубаст ерлар, улуфа, маважий, робита ҳамда тархонлик ерлари каби турлари бўлганлигини кўрсатган.¹

Жумладан, иқтоъ — атамаси XIV асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб гарчи муомаладан чиқиб, ўз ўрнини туркийча «суюрғол» атамасига бўшатиб берган бўлсада, шайбонийлар ва аштархоний-лар даври манба ва ҳужжатларида ҳам учратиш мумкин. Чунки Иқтоъ, Суюрғол, Танҳо атамалари ва шу шаклдаги ер мулки ҳуқуқининг мазмуни деярли бир-бирига яқин бўлган. Яъни бундай ер мулклари давлат олдидаги маълум бир хизматлари учун муваққат ҳада ва инъом маъносини англатган.

Иқтоъ эгалари ҳукмдор хонадонининг аъзолари, йирик амирлар ва ҳарбий кўчманчи аслзодалардан иборат бўлиб, иқтоъ хирожининг маълум бир қисмини марказий давлат хазинасига топшириб туриш ва ҳарбий хизматни ўташ шarti билан берилган. «Шоҳбек Шаҳрисабзни отамга (Муҳаммад Ҳусайин Кўрагонга) иқтоъ сифатида берган эди», деб ёзади Мирзо Муҳаммад Ҳайдар.²

Суюрғол Амир Темур даврида ва ундан кейинги даврларда ҳам кенг қўлланилган бўлиб, шаҳзодалар, йирик зодагонлар, амирлар, нуфузли руҳонийларга маълум шарт ва имтиёзлар асосида берилган ер мулки бўлиб, у налдан-наслга ўтган. Суюрғол эгаси давлат ҳисобига тўланиши лозим бўлган солиқлардан озод қилинган. Яъни ўз эгалигидаги ердан олинадиган даромаддан бутунлай ўз ихтиёрича фойдаланган. Бундай имтиёзли суюрғол «дарубаста» суюрғол деб аталган. Алоҳида хизмат қилган шаҳзода ва амирларга бутун-бутун шаҳарлар, туманлар ва ҳатто вилоятлар ҳам суюрғол қилиб берилган. Масалан, Қарши XVI асрда Худойберди Султоннинг суюрғол қилиб берилган мулки бўлган. Кейинчалик Абдуллахон II билан унинг ўртасида 1552 йилда содир бўлган

¹ Қаранг: Абдураимов М.А. XVI аср ва XIX асрнинг биринчи ярмида Бухоро хонлигида аграр муносабатлар. Очерклар. Т.: Фан., 1-жилд, - 1966. Иккинчи жилд. — 1970 — 656-бет.

² Тарихи Рашидий. — Т. Фан 1996. с. 227.

урушдан кейин Насаф атрофидаги баъзи қишлоқлар ғалиб қўшинга танҳо қилиб берилган.

XVI асрлардан, шайбонийлар давридан бошлаб «танҳо» атамаси биринчи бор муомалага кирган. Кейинги даврларда ёзилган манбаларда «Агар динпаноҳ подшоҳ ихтиёридаги ерни (мамлакат) кимгадур инъом қилгудай бўлса ва у (яъни мулк) уламо ва сайидларга берилса, суюрғол, бордию ҳарбийларга ҳадя этилса, танҳо деб аталади», деб улар орасидаги фарқлардан бири кўрсатилган.¹

Умуман олганда, мусулмон ҳуқуқида ерга нисбатан тўла мулк ҳуқуқи, яъни давлат ҳам, хусусий шахслар ҳам ерни чексиз тасарруф этишларига йўл қўядиган ҳуқуққа эга эмаслар.² Фақат унга эгалик қилиш зарурлиги ўлканинг иқлимий ўзига хос томонлари билан тушунтирса бўладиган, маълум шароитлар билан чеклаб қўйилган кенг фойдаланиш, ерга ҳар қандай эгалик қилиш ва фойдаланиш ҳуқуқлари бўлиб, уни, албатта, ишлаш зарурлиги билан мустаҳкамланган.

Давлат ерлари деҳқонларга муддатсиз меросий фойдаланишга берилган, мамлакат ҳукмдорларидан ташқари бирорта хусусий шахс давлат (кейинчалик амлок ерлари) билан боғлиқ ҳолда, узил-кесил ёки вақтли мулк эгалиги ҳуқуқини бирор шахсга ўтказалиган гражданик-ҳуқуқий битими ёки шартномасини тузишга ҳақли эмас.

Бундай ерларни ишловчилар ўз моҳиятига кўра, ижарачилардан бошқа нарса эмас. Аммо бундай ижара муддатсиз, авлоддан-авлодга меросий ўтказилган.

Дарубаст сифатида мулк ва ер бериш, айниқса, Абдуллахон II даврида жуда ривожланиб, у ўзининг пирлари Хожа Исом ва унинг авлодларидан Хожа Калонга (Хожа Саъд) ва бошқа Жуйбор хожаларига бутун-бутун босиб олинган вилоятларни дарубаст сифатида ҳадя қилган. Шайбонийлар даврида кенг тарқалган ушбу ҳуқуқий институтни олим М.А.Абдураимов атрофлича ўрганган. Ушбу мулк меросий суюрғол (ҳадя) бўлиб, у барча солиқлардан озод қилиш ҳақидаги имтиёзлар билан бирга ворисликка қолдириш ҳуқуқи билан берилган ер ва бошқа мулклардан иборат бўлган.³

¹ Аҳмедов Б.А. Иқтоъ феодал институти. (Ўрта Осиё XVI-XVI аср бошлари). II Тарихдан сабоқлар. Т. Ҳақитовчи. 1995. 54-6ет.

² Соболев С.Л. Географические и статические сведения о Зеравшанском округе с приложением населенных мест округа. // Записка русского географического общества. По отделению статистики. СПб. 1874. с. 314-315

³ Бу ҳақда батафсил қаранг: Абдураимов М.А. Очерки аграрных отношений в Бухарском ханстве в XVI – первой половины XIX века. Т., 1979. стр. 129-130. яна: Абдураимов М.А. К вопросу института дарубаст в Узбекистане XVI-XVII в.в. – ОНУ. 1963 - № 4

Абдуллахон Пнинг 22 октябрь 1588 йил, 19 ноябрь 1588 йилдаги фармонларига кўра Хўжа Калонга Язд ва Исфахоннинг дарубасти суюрғол қилиб берилганлиги тўғрисида гапирилади.

Жуйбор хожалари, руҳонийлар, айниқса Хожа Саъд уз даврининг жуда ҳам бой кишилари бўлган. Бадриддин Кашмирийнинг кўрсатишича, унинг тасарруфида Мовароуннаҳр ҳамда Туркистоннинг кўп вилоятларида 12 минг жуфт ҳўкиз билан ишланиши мумкин бўлган ҳосилдор ерлар (17 минг гектар), 2,5 минг қўй, мингта туя, бир ярим минг от, 12 ҳаммом, 10 сардоба, 2 карвонсарой, кўпгина шаҳарларда ҳўнармандлик устахоналари, савдо дўконлари бўлиб, унинг савдо карвонлари узлуксиз чет элларга, жумладан Москвага бориб турган. Унинг барча бойлиги 1,6 миллион танга даромад келтирган. Уларнинг иқтисодий қудрати шунчалик кучли бўлганки, ҳатто ҳарбий ҳаракатлар даврида олий ҳўкмдорлар ҳам улардан қарз сўраган ҳоллари манбаларда учрайди. Дунёнинг турли бурчакларига ёйилган бундай катта хўжаликни Жуйбор хожалари, саркорлар, дафтордорлар, муҳаррирлар ёрдамида бошқарган. Хожанинг ўзига хос молиявий муассасаси — девони ҳамда дафтархонаси бўлиб, унинг бошида вазир турган.

Эшоннинг бойлиги, кўпинча муридлари ҳадя қилган бойликларгина эмас, хонлар ва ҳўкимлар томонидан ташландиқ ерлар — йабисатни жонлантириш, обод ерга айлантириш учун берилган ерлар ҳисобига ҳам кўпайган. Баъзан чеккароқ вилоятларга ҳўким этиб ёки давлат хизматида юборилган кишиларнинг қонуний тартибда орттирган ер мулкларини ҳўқуқий жиҳатдан мустаҳкамлаб, уларга ҳеч ким тажовуз қилмасликни, ушбу мулклар жойлашган жойдан кўчирмасликни ва мулк ҳўқуқига бирор ўзгартириш киритмасликлари давлат бошлиғининг фармони билан кафолатлаб қўйилган. Аммо шундай ҳўжатлардан бири теурий султон Хўсайн Бойқаронинг (1470-1506) Марв ҳўкими амир Муҳаммад Туманга 1496 йилнинг 26 майида берилган фармони бўлиб, ушбу ҳўжатда: а) давлат таянчи Муҳаммад Туман томонидан ерларни шарият қонунларига биноан сотиб олинганлиги; б) унинг қонунийлиги; в) шунинг учун ҳам уни мулк деб ҳисобланиши ва барча мулкий ҳўқуқларни унга ёйилиши мустаҳкамланган бўлиб, унга 31 муҳр, жумладан, Амир Низомиддин Алишер Навоий муҳри ҳам қўйилган. Бу ҳўжат мамлакатимизда ер, мулк ҳўқуқини давлат йўли билан мустаҳкам қўриқланганлиги бу борада жуда қатъий тартибқоидалар мавжуд бўлганлигини ёрқин мисолда кўрсатиб турибди. Жуйбор хожалари Маноқибда келтирилган Абдуллахон Пнинг Хўжа

Саъд (Калон Хожа)га тегишли ер мулклари ҳақидаги 1572 йилнинг август-сентябридаги фармони ҳам диққатга сазовор. Аввало шунини айтиш лозимки, ўша давр давлат идораларида иш юритиш тартиби темирийларникидан деярли ўзгармаган. Ушбу фармон ҳам: «Абулғози Абдуллоҳ Баҳодур сўзимиз» деб бошланиб, унинг билан қуйидаги ҳуқуқлар мустаҳкамланган; а) Марвдаги қишлоқлар, канал ва экинзорлардан иборат мулк ва суюрғолларнинг Калон Хожага меросий тегишлилигини тан олиниши; б) шунинг учун ҳам уни барча турдаги солиқ ва мажбуриятлардан озод қилиниши; в) ҳеч нарсани ўзгартирмаслик, у ерда яшовчиларни ҳеч ерга кўчиртмаслик; г) доимо қўллаб-қувватлаб турганлиги учун ҳазрати Эшоннинг истаклари давлат бошлиғи бўлган хон учун қонун сифатида тан олиниши; д) ушбу мулкни меросий эгалитини тан олиб дарубаст ҳисобланиши ва янгидан ўлчов ўтказмаслик; е) ҳар йили ушбу фармонни янгилашни талаб қилмаслик; ё) ушбу мулклар билан боғлиқ барча масалаларда мазкур фармонга қатъий риоя қилиш талаб қилинган.¹ Юқоридан кўриниб турибдики, бу давлатнинг хожага нисбатан жуда катта инъоми эди. Зеро ушбу фармон 17 минг гектарга яқин ерга, мулкларга ёйилган. Ушбу билан Жуйбор хожаларининг шайбонийлар, хусусан Абдуллахон даврида алоҳида эътиборда бўлиб, кенг ҳуқуқлардан фойдаланганлигини яққол кўрсатади.

Абдуллахон ўзининг руҳоний пирига кўплаб вилоят, туман, қишлоқларни суюрғол тариқасида инъом қилиб бериб, унинг бойлигини ошириб турган. Бунга 1588 йилнинг октябрь-ноябрь ойларида Эронга қилган юришида қўлга киритган Язд ва Исфажонни инъомдарубаст тарзида бериш ҳақидаги фармонини ҳам кўрсатиш мумкин.

3. СОЛИҚ ҲУҚУҚИ. Кўчманчи ўзбеклар ва шайбонийлар давлатида (дастлабки вақтларда) солиқ ҳуқуқи бир-биридан фарқ қилмас эди. Ушбу масалаларни тарихий адабиётларда биринчи бўлиб машҳур олим Б.А.Аҳмедов биринчи манбалар асосида тадқиқ этган.

XVI-XVII асрларда солиқларнинг жуда кўп турлари бўлган, ammo уларни уч асосий гуруҳга бўлиш мумкин: феодал мажбуриятлар — Ясоқ, давлатга тўланадиган асосий солиқлар — ҳарбий

¹ Саидов А., Тошқулов Ж. Ўзбекистон давлати ва ҳуқуқи тарихи китобида (Т ИИВ Академия. 1995.) Ушбу фармонларнинг мазмуни ноаниқ курсатилган. қаранг: Сайидахмедов И — Письма Шейбанидов. — Важный исторический источник, канд. дисс. на соиск. К И Н. Т.: 1992.

шароит вужудга келганда ёки давлат пулга муҳтож бўлиб қолганда олинадиган йиғимлар. Бу даврдаги солиқ тизимида янгиликлардан бири, бизнинг фикримизча, дархонлик бўлиши керак. Бунга кўра, хон махсус фармон билан қишлоқ эгасининг маълум хизматлари эвазига бутун солигини ёки унинг бир қисмини кечиб юборган. У тархондан фарқ қилган, бундай ҳуқуқ ҳар йили хоннинг янги фармони билан тасдиқланиб турилиши лозим бўлган. Шу билан бирга давлат ва армия ишларида, иқтисодий танглик вақтларида солиқларни илгаридан йиғиб олиш усули ҳам бўлиб, шундай ҳуқуқни берадиган ҳужжат «барот» деб аталган.

Аштархонийлардан Бухоро хони Субхонқулихоннинг ҳукмронлиги йилларида (1680-1702) солиқ сиёсати ана шундай тус олиб, тарихий манбаларнинг кўрсатишича «барот» юзасидан 500 танга солиқ ундириладиган қишлоқдан 3500 танга ундирилган. Гарчи бу солиқлар давлат иқтисодининг негизини ташкил қилган бўлсада, барибир қишлоқ ва шаҳар аҳли, оддий аҳолига уни тўлаш оғир юк бўлиб тушган, бу эса бундай тизимдан халқнинг норозилигини туғилишига олиб келиб турган.

Шайбонийлар давлатига тобе бўлган, асосан кўчманчи, чорвачилик билан шуғулланадиган халқнинг мажбуриятлари асосан икки турда, яъни ишлаб бериш (ёки баршчина) ва аниқ урна-тилган, белгиланган солиқларни тўлаш тарзида эди. Улар ҳарбий юришлар вақтида ўз от, яроғ-аслаҳа, озиқ-овқат билан бирга бўлишга, вақти-вақти билан хўжайинларини йўқлаб туришлари лозим бўлса, тинчлик вақтларида оддий кўчманчилар ўзлариники билан бирга хўжайиннинг чорваларини ҳам боқиб, бир жойдан иккинчи жойга кўчганда бошқа хўжалик ишларида ҳам уларга ёрдам берар эдилар.

Доимий тўланадиган, белгилаб қўйилган солиқ ва жарималар асосан қуйидагилар бўлган:

Ясоқ (Кубур ясоғи)-Бу солиқ чорва молларидан олинадиган солиқ бўлиб, юздан бир қисми ҳажмида олинган, кейинчалик ўтроқ аҳолига ҳам ёйилиб, юз бош ҳайвондан 70 танга ундирилган.

Закот ва савойим закот. Закот — хон ва султонларнинг шахсий хазинаси учун чорва бошидан ундириб олинадиган солиқ. Унинг ҳажми бўйича маълумотлар кам. Савойим закот эса ҳар қирқ чорва бошидан бирни ташкил этган. Бу асосан шаҳар ва қишлоқларнинг ўтроқ аҳолисидан олиниб, даромаднинг ўндан бир қисми миқдорида ундирилган.

Ошлиғ — озиқ-овқат солиғи бўлиб, бу ҳам асосан ўтроқ аҳоли-

дан уруш ҳаракатлари бораётган даврда тўпланган қўшинни сақлаб туриш учун йиғим тарзида тўпланган, шунинг учун уни доимий бўлмаган йиғим ёки солиқ деб ҳисоблаш мумкин.

Тағор — бу ҳам озиқ-овқат солиғи бўлиб, қўшиннинг таъминоти учун сарфланган. Ҳукмдорлар тағорни ўзлари хоҳлаган миқдорда тўлаганлар. Масалан, Шайбонийхоннинг 1509 йилдаги қозоқ султонларига қарши юришида Туркистон вилояти аҳолисига 50 минг кишидан иборат қўшин таъминоти учун бир ойга етадиган даражада тағор солиғи солинган.

Баъзи бир солиқ ва йиғимларни проф. Б.Аҳмедов жарималар деб айтган. Буларга у қуйидагиларни киритган: а) сугум; кўчманчилар қишда истеъмол қилиш учун ҳар йили кузда ўзларининг чорваларидан биттасини сўйиб олганлар. Бунини «сугум-сўюв» деб аташган. Ана шу вақтда ҳар бир хонадон (чодир, ўтов) хонга, султонларга ва ўз хўжайинларига унинг сугуми учун бир яхши боқилган чорва молини берган.

Шибоғу (сибоғу) — хонлар, султонлар ва ўғлонлар бир жойдан иккинчи жойга кўчиб ўтаётганларида овулларнинг аҳолиси уларга озиқ-овқат тўплаб берган. «У кўпинча пиширилган гўштдан (Б.Аҳмедов) иборат бўлган».

Совурин ва пешкаш — бу ҳам шибоғуга ўхшаш бўлиб, лекин у кўпинча қимматбаҳо буюмлар, пул, кўплаб от ҳамда бошқа қорамоллардан иборат бўлган, ҳатто китоблар (масалан, Қуръоннинг нодир нусхалари), қуллар ҳам пешкаш (тортиқ) қилинган. Совурин ҳам пешкаш сингари бўлиб, у кўпинча мағлуб халқдан голиб чиққан хонга тортиқ қилинар эди. Кейинги Шайбонийлар даврларида давлат ерлари деҳқонларга муддатсиз меросий фойдаланишга берилди бошлаб, қоидага кўра, деҳқонлардан ҳосил миқдорига қараб хирож—давлат солиғи, экилган ернинг ҳажмига қараб эса танобона солиқлари ундирилган.

Булардан ташқари Абдуллахон II даврига оид ҳужжатларда, масалан, унинг Жуйбор хожаларининг ер мулкларини ҳар хил солиқлардан озод қилиш ҳақидаги 1572 йил 8 сентябрдаги фармонида бир қанча солиқларнинг номи келтирилган. Фикримизча, дастлабки шайбонийлар вақтидаги солиқ тизими кейинчалик форсий атама-ларга ўзгариб борган. Юқоридаги ҳужжатда, жумладан, Ҳожа Саъднинг Марвдаги ўзига илгари суюрғол қилиб берилган наслий мулкларини а) молу жиҳот ва маҳсулот олинадиган ер солиғидан; б) миробона мироб (сув амири) фойдасига кўп қисми маҳсулот сифатида ундириладиган мажбурият; в) ках — армия эҳтиёжлари учун пичан ва ем ундириш; г) тарҳ — хази-

нага тегишли бўлган омборлардан аҳолининг мажбурий тарзда дон ва бошқа маҳсулотларни оширилган нархларда мажбурий сотиб олиши (худди Фарбий Европа феодалларининг баналитет ҳуқуқига ўхшайди) ҳамда деҳқонларнинг ўз маҳсулотларини хазинага арзон баҳоларда сотишлари; д) сабун — ер ҳайдаш ва дон экиш мавсумларида аҳолини маъмурият томонидан мажбурий сафарбар этиш (ҳашарга ўхшайди); е) йабисат — экин экиб жонлантириш, обод қилишга ер бериш каби турлари келтирилган.¹

Бу солиқлар умумлаштирилган атамаларда ҳам учрайди. Муқарари — аниқ, тўғри солиқлар; ихражот — давлат аппаратининг ҳаражат-ларини қоплаш учун аҳолидан ундириладиган ҳар қандай йиғим ва солиқлар; мол (жиҳот) — даромаддан олинадиган асосий солиқ хирожнинг ўхшаш номи миқдори ернинг сифати ва шароитига қараб ҳосилнинг учдан бир қисми миқдоридан бўлган. Улар ҳаммаси Хон фармонларида амалиёт (аҳолидан олинадиган солиқ ва мажбуриятлар) деб аталган. Бу даврда солиқларни тупиши устидан молия муассасасининг бошлиғи Муставфий назорат қилиб турган.

Солиқ тўлашдан бош тортган жамоа ёки қабила бошлиқлари қаттиқ жазоланганлар. Ҳатто қатл жазоси ҳам қўлланилган. Абдуллахон Пнинг Хожа Саъдга ёзган мактубларидан бирида Марказий Афғонистон, Мугон, Дарайи Суф атрофларида яшаб келаётган Бухоро хонлигига тобе бўлган тулқичи қабиласининг давлат хазинасига муқарари (аниқ белгиланган тўғри солиқ) ва ошлиғ — қўшинни сақлаб туриш учун таъсис қилинган озиқ-овқат солиғини бажармаганлиги, илгари эса улар Балх хонлигига тобе бўлган даврида 12.000 қўй тўлаб турганлиги кўрсатилган. «Бу кишилар, дейилади хатда, бизга кўп зарар етказдилар, улар муқарари солиғини тўлашлари лозим эди, аммо уч йилгача тўламай келдилар, унинг миқдори 36.000 қўйга етди».²

Абдуллахон у ерга қўшин юбориб тулқичи қабиласини бу иши учун «босқин ва талон» қилмоқчи бўлади. Шунда Хожа Саъд ва Балх ҳокими Назарбий (1572-1582) орага тушиб, хонни тинчлан-тиради. «Аммо қалбимизда у қабиладан қасос олмасликка қарор қилдик» деб ёзган бўлсада, айбдор шахслар жазоланадилар. «Равзат ар Ризвон» асаридан ҳазрат хожанинг ўзи билан хоннинг орасига тушиб, баъзан солиқ ва йиғимлардан озод қилиш

¹ Сайидахмедов И. Письма Шейбанидов — важный исторический источник. // Дисс. на соиск. канд. ист. наук. Ташкент. стр. -1992. 39.

² Сайидахмедов И. Курсатилган асар... 138-139-бетлар.

ҳақида ҳам турли улус султонларининг Хожа Саъдга хатлари келтирилган. Шу давр ҳужжатларида жуда кўп хилдаги олиқ-солиқлар учрайди, аммо бошқа даврларда кам учрайдиган турлари ичида «ҳимоят» солиғи ҳам учрайди. Бунга кўра, чорвадорларни ўз ҳимоясига олиш, ўзига қарашли яйловларни уларга фойдаланишга бериш эвазига солиқ ундирилиб, ана шу «ҳимоят» деб аталган. Ҳужжатларда Жуйбор хожаларидан хўжа Тожиддинга шундай солиқ тўлаб турилганлигини тасдиқлайдиган маълумотлар бор.

Абдуллахон Шнинг солиқ сиёсати бир томондан диний уламо ва шайхларнинг мулки суюрғолни дарубаст режимига ўтказиб (ҳадя, инъом тариқасида) солиқлардан озод қилиши бўлса, иккинчи томондан аямасдан солиқ солиш бўлганлигини тасдиқлайдиган тарихий манбалар мавжуд. «Равзат-ур Ризвон»да бу ҳақда Маҳмуд Султоннинг¹ Хожа Саъдга ёзган илтимоси (арзадошт) келтирилган. Бунда кўрсатилишича, ушбу султоннинг онаси Нур қишлоғида (Нурота) Мулк ҳуқуқи асосида иккита коризга эга бўлган. Илгариги Самарқанд, Тошкент хон ва султонлари бундай мулклардан олинадиган ўндан бир солиғини ундирмаганлар. Абдуллахон эса Нурга келганида ушбу коризларга даромаднинг 1/10 қисми миқдоридан солиқ солинганлигини, хожа хонта буни тушунтириб солиқдан озод этишни сўраган.

Тарихий манбаларда давлатда таъсири кучли бўлган оталиқларни ҳатто улус хонларининг ваколатларини ўлаштириб олиб йиғилган солиқларни талон-торож қилганликлари ҳақида ҳам маълумотлар учраб туради. Бунга дастлаб Термиз ҳокими (1584 йилдан Ўратепа ҳокими) Маҳмуд Султоннинг Хожа Саъдга ёзган хатида келтирилган маълумотлар гувоҳлик беради. Хатда келтирилишича, Хуши Жалойирни Абдуллахон унга оталиқ қилиб (Хушбий оталиқ) тайинлашга бир йил ҳам бўлмасдан, у барча давлат ишларини, ҳатто ҳоким хонадонини бошқариш саркорлигининг ишларини ҳам ўз қўлига олиб вилоятдан тўрт йил мобайнида тўпланган: муқаррари, ихражот, ошлиғ, мол каби солиқ ва йиғимларни ҳам ўзлаштириб олган, бунинг натижасида вилоятнинг хонавайрон бўлганлиги ҳамда Хожадан ушбу хат мазмунидан Абдуллахонни огоҳ қилиб қўйиш сўралган.

¹ Маҳмуд Султон — Жонибек Султоннинг невараси, унинг еттинчи ўғли Сулаймон Султоннинг ўғли. доимий равишда Абдуллахон хизматида бўлган Термиз (980/1572), кейинчалик Ўратепанинг ҳокими.

4. ХУЖЖАТЛАР ХУҚУҚНИ ЎРГАНИШ МАНБАИ СИФАТИДА

Марказий Осиё давлатларининг дипломатияси – ҳужжатшунослигини тарихчи, иқтисодчи, социолог ва юристлар, тадқиқотчилар учун ўрганиш нақадар муҳим эканлигига қарамасдан яқин йилларгача лозим даражада эътибор берилмай келинди. Шу кунгача ҳам ҳуқуқшунос олимлар томонидан ҳатто суд-ҳуқуқий ҳужжатлари ҳам атрофлича ўрганилиб тадқиқ ва чоп этилмаган. «Аслида бу тадқиқотчилар учун тарихий ҳужжатлар бебаҳо амалий манба ва хулосалар беради», деган эди 1928 йиллардаёқ шарқшунос олим проф А.А.Семёнов¹.

Ўзбекистон давлати ва ҳуқуқи тарихига оид юридик ҳужжатлар орасида энг кўп тарқалгани вақфномалар бўлиб, минг йиллар ўтганлигига қарамасдан уларнинг бизгача асл нусхалари ҳам етиб келган. Булар орасида «Вақфнома» ёки «Ҳазрат Шайбонийхон вақфномаси» деб аталувчи ҳужжат ўзининг даври, таъсис қилиниши, шартлари ва тузилиши бўйича ажралиб туради, ҳатто бизгача муқоваланган ҳолда етиб келган юз саҳифадан ошиқ китобча шаклида мураккаб тизимдаги ҳужжатдир.

Агар Хожа Аҳрор вақф ҳужжатлари бир неча ҳужжатлар ва инъом ёрлиқларидан иборат бўлса, бу ҳужжат катта ҳажмли ягона вақфномадир. Мазкур ҳужжат олима Р.Г.Мукминова томонидан илк бор тадқиқ этилиб, рус тилга таржима этилган ҳамда ҳужжатнинг матни факсимелияси билан нашр этилган эди.²

Шайбонийлар ғалаба қилган сулола сифатида теурийлар сулоласининг мулкларини, жумладан, уларнинг хизматида бўлган Муҳаммад Боқи тархоннинг мулкларини мусодара қилиш, сотиб олиш, эгаллаб олиш, ҳадя тарзида олиш, хўжалик юритиш натижа-сида кўпайтириш йўллари билан жуда катта ер, сув, мол-мулкка эга бўлганлар. Мазкур вақфнома кўп миқдордаги қўзғалувчи ҳамда қўзғалмас мулкларни Самарқанддаги Шайбонийхон ва унинг ўғли Муҳаммад Темур Султоннинг хотини Меҳр Султон хоним (Маҳди Улё) томонидан қурдирилган қўш мадрасалар фойдасига ўтказишни юридик расмийлаштирадиган ҳужжатдан иборатдир.

1510 йилда Шайбонийхон ва 1541 йилда унинг ўғли Муҳаммад Темур Султон ҳалок бўлганларидан кейин, Меҳр Султон хоним тугалланмай қолган Шайбонийхон мадрасасини битка-

¹ Семёнов А.А. «Поземельно-податного и налогового устройства бывшего Бухарского ханства» (отдельный оттиск). Изд. СаГУ., 1929. – 54- стр.

² Мукминова Р.Г. К истории аграрных отношений в Узбекистане в XVI в. по материалам «Вақфнаме». –Т.: Фан. 1966.

зиб, ўзи ҳам унинг қаршисида мадраса қурдирган. Қўш мадрасалар ўртасида Шайбонийлар даҳмаси* қурилади. Шунга қараганда, тадқиқотчи олима Р.Г.Муқминованинг мазкур ҳужжат XVI асрнинг 20-йилларида тузилган, деган фикри тўғри бўлса керак. Мадрасалар фойдасига айлантирилдиган мулкларнинг бир қисми тахт шаҳри бўлган Самарқандда, бир қисми эса шу шаҳар атрофидаги Кеш (Шаҳрисабз) ва Қаршида бўлган. Бунга ҳаммомлар, савдо дўконлари, нонвойхоналар, бутун жиҳозлари билан сопол буюмлар сотадиган дўконлар, гўшт дўконлари, ҳарротлик (слесарлик) дўконлари, ҳовлилар, қоғоз ишлаб чиқарувчи тегирмонлар (қоғоз жувозлари), 2 та қоғоз устахонаси, ҳужралар, экин майдонлари, 144 та алоҳида ер майдонлари, тегирмонлар ва бутун-бутун қишлоқлар кирган.

Вақф мулкларини бошқариш жараёнида улардан ижарага бериш, ҳиссадор фойдаланишига бериш йўллари орқали даромад олиш мумкин бўлган. Бунда вақф мулки ижараси уч йилдан ошмаслиги, шунингдек, белгиланган ижара ҳақидан ошиқ ёки кам ҳақ олинмаслиги лозим. Мазкур ҳужжатнинг ўзига хос шартлари ҳам бор. Масалан, «Ҳар қандай давр ва вақтда ҳам ишланадиган ерлар хонлар, султонлар, амирлар хизматида бўлган кишилар, суюрғолдан фойдаланадиган амалдорлар томонидан ишланиши мумкин эмас», дейилади.

Вақф мулкидан келадиган даромадлар: шу мулкларни ривожлантириш, кенгайтиришга; мадрасаларни таъмирлашга, уларни ашёлар билан таъминлаш, мударислар, талабалар, ҳофизларга маош тайинлашга сарфланган. Ҳужжатнинг сўнгги (сиджил), тасдиқловчи қисмида уни ҳар ўн йилда хоннинг ҳузурида бош қози, шайхулислом ҳамда ўша даврнинг таниқли кишиларидан унинг асл нусхасидан нусхалар кўчирилиши ва янгитдан тасдиқла-ниши лозимлиги кўрсатилган. Бунда вақф таъсис қилиш вақтида қўйилган шартлар ўзгармаслиги мустаҳкамланиб қўйилган. Шундай қилиб, Шайбонийхон вақф ҳужжати ўзига хос, катта ҳажмли, мураккаб юридик ҳужжат бўлиб, унинг мазмунини ўрганиш қуйидаги хулосаларга олиб келади: 1) бу ҳужжат ўз даврининг мулкӣ муносабатларини акс эттирган, тасарруф этадиган ҳужжатдир; 2) у Ўзбекистон давлати ва ҳуқуқининг гражданик-ҳуқуқӣ муносабатларини ўрганиш манбаларидан бири сифатида қаралмоғи лозим; 3) вақф мулки ўз табиатига кўра Фарбий Европадаги «Муҳофазаланган ҳуқуқ»га ўхшаб кетади. Вақф унинг таъсис этувчиси, бошқарувчиси ва истъомолчисидан бошқа учун таққаланган мулкдир; 4) ўрта асрларда катта-катта мулкларнинг эга-

лари томонидан хайрия мақсадлари бўлса, иккинчи томондан вақф мулкнинг табиатидан фойдаланиб ўз мулкларини қўриқлаш мақсадларида ҳам вақф имкониятидан фойдаланганлар.

Вақф ерларидан давлат солиқ олиб турган. Айрим ҳолларда эса вақф муассасалари махсус ёрлиқ билан давлатга солиқ тўлашдан озод қилинар эди. Бундай ёрлиқлардан баъзи бирларида масалан Ҳусайн Хоразмийнинг 1547 йилдаги вақф ёрлиғида ерни солиқдан озод қилиш ҳақида изоҳ берилган.

Шайбонийлар Жуйбор хўжалари, асосан Хўжа Ислон, Хўжа Саъднинг уламолар, олимлар, шоирлар, оддий фуқаролар, ҳукмдор ва вазирлар билан бўлган ёзишмалари 550 ҳужжатдан иборат бўлиб, И. Сайидахмедовнинг тадқиқотида бизни айтишса, қизиқтирадиган ҳужжатлар — Абдуллахон Пнинг 11 фармони бўлиб, улар танқидий ўрганилиб, матни келтирилган. Бу ёрлиқ ва фармонларда асосан социал-иқтисодий масалалар — (ворислик, ер мулки, ҳада қилиш, солиқ имунитетини бериш ва бошқа имтиёзлар ҳақида) ворислик ҳуқуқини мустаҳкамлаш ва уни меросхўрлар орасида бўлиш бўйича иккита фармон келтирилган. Султон Ҳусайн Мирзонинг 1496 йил 21 майдаги амир Муҳаммад Туманга Хуросоннинг бир неча туманларида сотиб олинган ерларини, қўрғонларини мулк сифатида мустаҳкамлаб бериш ҳақидаги фармон, Абдуллахоннинг Хожа Саъднинг, вафотидан кейин унинг мулкни икки ўғли Тожиддин Ҳасан ва Абдурахим-хўжа орасида тақсим қилиш ҳамда бу мулкни мулки хурри ҳолис сифатида барча солиқлардан озод қилиш ҳақидаги 1 январь 1590 йилдаги фармони, бунга кўра Бухоро, Қоракўл, Чоржуйдаги суюрғоллари уч қисмга бўлиниб, 2/3 қисми катта акасига, 1/3 қисми кичигига берилган. Эрондаги Язд ва Исфохон вилоятлари қўлга киритилгач, Хўжа Калонга мулк — дарубаст сифатида инъом қилиш тўғрисида 1588 йил 19 ноябрдаги фармони; Хўжа Калоннинг Марв шаҳридаги ҳам меросий олган, ҳам инъом-суюрғол қилиб берилган ер мулкларини солиқ ва мажбуриятлардан озод қилиш ҳақидаги 1572 йилнинг 8 сентябридаги фармони; ушбу фармоннинг диққатга сазовор жойи яна шундаки, мулкни меросий мулк деб тан олиш билан бирга уни дарубаст деб ҳисоблаш, ерни қайта ўлчамаслик (солиқ солиш мақсадида), ҳар йили ушбу фармонни янгилашни талаб қилиш ҳам ман этилган. Бундан Жуйбор хўжаларининг шайбонийлар давлатида чекланмаган имтиёзлардан фойдаланганлиги, уларни барча солиқ ва мажбуриятлардан озод қилганлиги, маҳаллий ҳукмдорларнинг эса қандай бўлмасин эшоннинг саркорлари, деҳқонларнинг ишларига

аралашилари ман этилган. Ушбу тадқиқотда келтирилган тўртта фармон (1585 йил 1 май, 1579, 1586 йил апрел-май, 1591 йил феврал) Хўжа Саъднинг Ҳисор, Кубодиён, Деновдаги ерларига Рахш дарёсидан сув чиқариш учун ариқ қазилариш ишларига 10 минг (мардикор) ишчини жалб қилиш тўғрисида фармонларнинг мазмуни бир-бирига ўхшаш.

Шунингдек, шайбонийлардан Абдул Қуддус Султоннинг Хўжа Саъдга Зах ариқдан чиқарилган ариқ билан бирга унинг атрофидаги (йабисат) фойдаланилмай ётган ерлардан 250 жуфт хўкиз билан ишланадиган ер ҳадя қилиш (1 жуфт гов ер – 8-9 гектар) ҳамда уни коранда (ёлланма ишчи) билан ишлаб, ҳосил олиши, бу жой дарубаст, яъни ундан солиқлар ундириш ман этилганлиги ҳақидаги 25 июл 1583 йилдаги фармонлари ўрин олган. Ушбу ҳужжатларда юқорида кўриб ўтганимиздек, шайбонийлар давлатига оид муҳим ижтимоий-ҳуқуқий муносабатлар ўзининг ифодасини топган. Улар шу давр давлат, гражданлик, ер-ҳуқуқий муносабатларини ўрга-нишда катта аҳамият касб этмоқда.

Васиқалар тўплами. Васиқа кўп тарқалган юридик ҳужжатлардан бўлиб, маълум шахсга ёки бирор мулкка бўлган ҳуқуқни тасдиқлайдиган, қози томонидан гувоҳлантирилган ҳужжатга айтилади.

Аммо васиқалар фақат шу билан чегараланмаган, гарчи оқибат натижада барчаси бир мулк билан боғлансада, мулк ҳуқуқи масалалари билан чегараланиб қолмаган. Аввалги суд идораларида нотариал (гувоҳлантириш) ҳаракатлари ажратилмаганлиги учун фуқароларнинг ҳуқуқ ва бурчларини вужудга келтирадиган, ўзгартирадиган ёки бекор қиладиган деярли барча юридик ҳаракатларни (актларни) содир этилганлиги ҳақида қози томонидан гувоҳлантирилган васиқа берилиши мумкин бўлган. Бунга қуйидаги биз тўхтаб ўтадиган тўплам ҳам далил бўла олади.

Ўзбекистон доирасида вужудга келган давлатларни, хусусан шайбонийлар давлати ва ундан кейинги даврнинг ижтимоий-сиёсий тузуми ҳуқуқий муносабатларини ўрганишда шариат ҳуқуқи билан бир қаторда дунёвий суд-нотариал ҳужжатлари тўпламлари катта роль ўйнайди. Булар ичида «Мажмаъ ал васоиқ», яъни «Васиқалар тўплами» ҳам ўзига хос ўринга эга.¹ Бунда, 1588-1591 йилларда тузилган 735 та суд нотариал ҳужжатлари жамланган бўлиб, уларнинг 237 таси форс тилидан ўзбек тилига шарқшунос олим

¹ Васиқалар тўплами. – Т.: Фан. 1982.

Баҳром Иброҳимов томонидан таржима қилиниб, 1982 йилда нашр этилиши тарихий-ҳуқуқий ёдгорлик сифатида катта аҳамиятга молик бўлди. Аммо бу тарихий ёдгорлик республикамиз ҳуқуқшунос олимлари томонидан кам ўрганилган, шунинг учун кенгрок тўхтаб ўтамиз.

Ҳужжатларнинг ҳаммаси Марказий Осиёнинг XVI аср, хусусан, шайбонийлар даври ҳаётига, Самарқанд шаҳри ва унга қарашли туманларга тегишли бўлиб, юқорида қайд қилиб ўтганимиздек, кўпгина ижтимоий-сиёсий ҳамда юридик масалаларни ўз ичига олади.

Бу ҳужжатларда ҳунарманд касибларнинг ижтимоий табақаларга: усталар, оқсоқоллар, халифалар, шогирдларга бўлинишини кўриш мумкин. Усталар халифалар билан шогирдларнинг кучларидан фойдаланиб турли ишларга жалб этганлар, уларни ишга ўргатганлари учун маълум миқдорда ҳақ ҳам олишган. Баъзан бадавлат усталарнинг ўз устахоналари бўлиб, устахоналари ёки ишлашга хом ашёси бўлмаган ҳунармандлар кейин ҳақини тўлаш шарти билан ундан фойдаланганлар. Бундай ҳолларда махсус шартномалар тузилган.

Тўпلامда шогирдликка оид 25 ҳужжат бўлиб, уларнинг моҳияти шундаки, шогирдлик масаласи ижтимоий-сиёсий масалаларни ўрганишда катта аҳамият касб этган. Шунини айтиш керакки, уста касб ўргатишга шошилмаган. У атайлаб фотиҳа бериш маросимини кечиктириб, шогирднинг кучидан имкон борича кўпроқ фойдаланган. 679-ҳужжат фарзандликка бериш васиқасида кўрсатилишича, ота-она ўз фарзандини ёки боланинг яқин кишилари уни муаллимнинг олдига олиб бориб, «Болага оталиқ шафқати кўрсатиб, унга тарбия, хат-савод беринг, шариат қоидаларини ўргатинг», деб таълим ҳақи, боланинг кийиниши ва кундалик овқатланиши учун зарур бўлган пулни берган. Муаллимга бериладиган маблағ миқдори бир ярим — уч динар ҳажмига тенг бўлган.

Муаллим пулнинг бир қисмини боланинг кийиниши ва овқатланиши учун сарфласа, қолган қисмини «таълим ҳақи» деб ўзига олиб қолган. Бу ҳужжатдан кўриниб турибдики, шогирдликка бериш, ўғил қилиб олиш масалаларини ҳуқуқий тартибга солувчи махсус қонунлар бўлмаган, бу борадаги шартномалар бу каби ёшларнинг кучидан, меҳнатидан хоҳлаганича фойдаланишга имкон берган. Ушбу тўпلامдаги жуда кўп ҳужжатлар, қулликни бекор қилиш масаласига оиддир. Қулликдан озод қилиш йўллари кўпгинадагичадир: маълумки, қулликда яшаган ота-онадан тутилган бола ҳам хўжайиннинг қули ҳисобланиб, бундай қуллар бошқа қуллардан фарқли ўлароқ «Хоназот қуллар» деб аталган. Хоназот

қул ва чўриларни хўжайинлар бировга ҳадя қилиши, ижарага бериши ҳам юмушларга бериши мумкин бўлган, ammo уни сота олмаган.

«Мажмуъ ал васоиқ»да зикр этилган ҳужжатлардан бир қисми озодлик ҳолатини тасдиқлаш масаласига бағишланган. Айрим вақтларда асл қул ва чўри бўлмаган одамларга нисбатан «бу қул эди» деган даъво-можаролар бўлиб турган. Бу тўғрида ҳам анчагина ҳужжатлар бор. Бу ҳужжатлардан англанишича, баъзи бой ва зўравон кишилар асли қул бўлмаган шахсларни озод ота-онадан туғилган йигит ва қизларни зўрлаб ўз қулига айлантириши ёки қул қилиб сотиб юбориши ҳоллари ҳам бўлганлигини кўрсатади. Ана шундай вақтларда асли озод бўлган шахс гувоҳлар билан қозига мурожаат қилиб озодлик ҳолатини тасдиқлаб берадиган васиқа олган.

«Мажмуъ ал васоиқ»да зикр этилган масалалардан яна бири талоқ масаласидир. Бу масалага оид 17 та ҳужжат мавжуд. Шунинг учун ҳам тўпламда келтирилган ҳужжатлар оила ва никоҳ ҳуқуқи тарихи билан қизиқувчилар учунгина эмас, балки бутун Марказий Осиёнинг ҳам XVI асрдаги ижтимоий-сиёсий ҳамда ҳуқуқ тарихини ўрганишда муҳим манбалардан бири вазифасини уташи мумкин.

Мазкур ҳужжатлар Самарқанд қозихонасида қози ул қуззотнинг ноиби ҳузурида ёзилган, аввал бундай васиқалар мазмунига қараб гуруҳланиб, алоҳида дафтарга киритилган. Кейинчалик эса ундан кўчирма берилган. Бу нарса баъзи бир тадқиқотчиларнинг қози-хоналарда иш юритишнинг тартибсизлиги ҳақидаги фикрларига қарши, аксинча, қозихоналарда иш юритиш тартиб-қоидалар асосида борганлигини кўрсатади.

Савдо-сотик ва ҳадя ҳақидаги васиқалар. Ўрта асрларда шарият арбоблари катта ер, сув мулкларига эга бўлиб, давлатни бошқариш фаолиятида ҳам муҳим ўрин эгаллаганини юқорида кўрдик. Шайбонийлар сулоласи даврида булар бу Жуйбор хожалари, Исломхўжа, Саъдихўжа, Тожиддинхўжалар бўлиб, улар ўз замонасининг жуда бой кишилари, жуда катта ер-сув мулкларига эга кишилар бўлганлар. Уларнинг мол-мулкларини вужудга келиши, хўжалик юритиш масалалари бўйича жуда кўп (афсуски, жуда кўпчилиги бир турдаги) ҳужжатлар етиб келган. Уларни биринчи марта рус олими (ленинградлик) П.П.Иванов ўзбек ва форс тилларидан рус тилига таржима қилиб, тадқиқ қилган ва тўплам ҳолига келтириб нашр эттирган.¹ Бунда 385 та савдо-сотик, ҳадя, мулкни

¹ Иванов П. П. Хозяйство Джуйбарских шейхов. К истории феодального землевладения в Средней Азии в XVI-XVII в. в. — М. Л. — Наука. 1954.

ўтказиш, гувоҳлик бериб тасдиқлашга оид ҳужжатлар бўлиб, албатта, шайбонийлар даври ижтимоий-сиёсий тузуми, гражданлик, ер, савдо ҳуқуқий муносабатларини ўрга-нишда муҳим манба бўлиб хизмат қилади.

Уларни ўрганиш шуни тасдиқлайдики, шайбонийлар 1499-1507 йилларда бутун Марказий Осиёни, Хуросон ва Афғон Туркистонини босиб олган бўлсаларда, XVI асрда улар теурийлар давридаги ижтимоий-сиёсий тузумни сақлаб қолганлар. Бу ҳолни Жуйбор хожалари фаолиятида кўриш мумкин. Тўпламдаги ҳужжатлар Исломхожа ва унинг икки авлодига мансубдир. Искандархон, шунингдек, унинг ўғли Абдуллахон II ҳам Хожа Исломни ўзларининг диний пирлари деб билганлар.

1557 йилда Абдуллахон II Бухорони қўлга киритишида Хожа Ислом уни қувватлаб туради. Шунинг учун ҳам Жуйбор хожалари шайбонийлар даврида жуда катта мулкдорларга айланадилар. Жумладан, Хожа Исломнинг Бухоро, Миёнкол, Қарши ва Қорақўлда, Марвада 300 қуш ҳўкиз ҳайдайдиган ерлари (П.П. Ивановнинг фикрига кўра 1 қўш ҳўкиз ҳайдайдиган ер 50 танобга тенг) ёки жами 15.000 таноб ерлари, 10.000 қўйи, 700 от, 500 туя ҳамда 7000 ашрафи пули, 104 савдо дўконлари, устахоналари, 7 тегирмони бўлган.

Бу тўпламдаги ҳужжатлар ўша давр қўзғалмас ва қўзғалувчи мулкларни сотиш, савдо-сотиқ шартномаси, ҳадя шартномаси, уларни юридик расмийлаштиришга аниқ мисоллар беради. Шу билан бирга тўпламда Абдуллахон IIнинг Ислом Хожанинг ўғли Хожа Саъдига ер-сув, уй-жойлар, боғларни ҳадя қилиш ҳақидаги фармони ва ана шу мулкларни «тархон қилиш» ҳақидаги ёрлиқ-лари ҳам жой олган. У билан яхши танишиш ўша даврда 13 дан ошиқ солиқлар, йиғимлар мавжуд бўлганлиги, ҳадя қилинган мол-мулк эса ана шуларнинг барчасидан озод этилганлиги ҳақидаги қимматли маълумотларни беради. «Шуни билсинларким, бу ерлар қонун кучи билан таъсис этилган (ҳуқуқий), одатлардан келиб чиқадиган (иттифоқчи), барча солиқ ва мажбуриятлардан тозаланани ва озод этилади. Шунинг учун унга ҳар қандай тажовуз қилиниши ва унга йўл қўйилиши мумкин эмас».¹ Ушбу ҳужжатларда ўша давр ҳуқуқий муносабатлари, уларнинг тартибга солиниш йўли ва услублари, ушбу қонун ости актлари ёки қонунни қўллаш актларининг тузиш ва малакалаштириш даражаси бўйича қимматли маълумотлар бор.

¹ Иванов П.П. Хозяйство Джуйбарских шейхов... стр.- 51-52.

5. ҲУҚУҚИЙ ОДАТЛАР

Давлат ҳуқуқий одатлари. Хон кўтариш. — Бу одат туркий халқлардаги жуда қадимий одатлардан бўлиб, унга Мулла Олим Маҳдум ҳожининг «Тарихи Туркистон» асарида аниқ таъриф берилган. Жумладан, «Аксар нусхамизда «хон қилди» деган ибора ўрнига «хон кўтарилди» лафзи ёзиладур. Онинг сабаби узбек русу-мича бир одамни хон қилмоққа иттифоқ қилгондан кейин ани оқ на-матга солиб, ул наमतни тўрт тарафдан тўрт улуғ мансабдаги одам-лар кўтариб, тахтга қўядурлар. Бу расм ижро қилингандан кей-ин, ул зотга хонлик исми итлоқ қилинадур. Бинобарин, хон кўтар-ди деб ёзиладур».¹

Шуниси қизиқарлики, хон кўтариш тартиби тўғрисидаги бу қадимий одат туркийлардан мўғулларга ўтиб, узоқ вақт сақланиб қолган. Ушбу тартиб-одатни диққат билан таҳлил қилганимизда хон—давлат бошлиғи турк ва мўғул халқларида одат ҳуқуқи қоида-лари асосида сайланиб қўйилганига гувоҳ бўламиз. Хон сайлаш курултойда Чингизхон оиласига мансуб энг билимдон, ўқимиш-ли ва лаёқатли кишилардан танлаб олинган. Айниқса, Ясо ва Юсун-ни, давлат Қонунлари ва тартибларини яхши билиши талаб қилин-ган. Чунки бирор хон давлат қонунлари билан ҳисоблашмагани учун тахтдан олинса, уни дарҳол қариндошлари, яқин кишилари билан қалъага қамаш жазосига тортилган. Гарчи хон кўтаришда оқ кигизга ўтқазиб одат бўлсада, мўғулларда қора кигизга ўтқазиб кўтариш одати ҳам матлум. Бундай ҳолатда қора кигиз бурчларини тутиб турган тўрт улус бошлиқлари хонга қараб: «Бошингни кўта-риб қуёшга қара, сен сояси бўлган абадий Яраттувчини билиб ол, ўз ҳокимлигинг даврида осмонда, ердагига қараганда, янада ба-ландроқ бўлиш учун унинг илоҳий иродасига амал қил. Агар сен бу хоҳишга қарши борсанг, бу дунёда қаттиқ жазога дучор бўла-сан, ҳамма бойликларингдан сенда фақатгина мана шу ўтирган кигизинг қолади», деганлар. Шунда хон уларга мурожаат қилиб: «Менинг буйруқларимни бажарасизларми? Мен юборган ерга бо-расизларми? Мен чақирганимда етиб келасизларми?» деб улардан сўраган. Тасдиқ жавобини олган хон: «Ҳозирдан эътиборан ме-нинг сўзим сизларга қилич бўлсин», деб амр қилган.² Ушбу одат-ларни таҳлил қилганимизда, қуйидаги қисқа хулосаларга келиши-

¹ Мулла Олим Маҳдум ҳожи. Тарихи Туркистон. — Қарши.: Насаф. 1992.

² Ивнинг П. П. Икки буюк саркарда: Чингизхон ва Амир Темур. Т.: Фан. 1994. — 38-39-б.

миз мумкин: а) хон кўтариш турк ва мўғул халқларида деярли бир хил ҳуқуқий ҳолатларга эга бўлган; б) туркий халқларда мусулмонлик давригача, мўғулларда эса бу анча узоқ вақт давом этиб, қуёш илоҳига сиғиниш мавжуд эди. Хон ана шу илоҳнинг ердаги сояси ҳисобланган; в) хон кутаришда такрорланадиган жумлалар худди хон билан фуқаролар ўртасидаги битимни англатади; г) хон саволига тасдиқ жавоби ижтимоий ҳокимиятнинг хон кўлида тўла тўпланишини яқунлайди. Олтин Ўрда таркибидаги Шайбон улусидан ташкил топган дашт ўзбекларининг давлатида ҳам ана шундай одат ҳуқуқлари мавжуд бўлиб, улар гарчи дастлабки йилларда мўғул одатларидек кўринсада, бу қадимий туркий одат ҳуқуқий институти хон кўтаришнинг ўзларига қардош бўлган мўғуллар томонидан Чингизхон даврида рецепция (Қабуллаш)ланиши эди. Кейинги ўзбек сулоалари даврида ўзбек хонлари бунга қўшимча равишда Мирзо Улуғбек даврида Мўғулистондан келтирилган, дастлабки вақтда Кўксаройда турган «Кўк тош» (таът тоши деб ҳам юритилади) устига тантанали ўтириш одати ҳам пайдо бўлган.¹ Эҳтимол, бу шайбонийлар ўзларини расман теурийлар давлатининг қонуний эгалари деб ҳисоблашларининг рамзий ифодаси бўлса ажаб эмас.

Жуйбор хожалари бу давлатдаги энг нуфузли, мамлакат тақдирини ҳал қиладиган кишилардан бўлганликларини биз юқорида кўриб ўтдик. Бунга энг қудратли хонлардан бўлган Абдуллахон Ўни тахтга ўтқазиш маросими ҳам далил бўла олади. Шуниси қизиқки, иккита тарихий манбада ушбу маросимда қатнашган шахсларнинг номлари турлича келтирилади. Жумладан «Абдулланома»да «Ҳазрати хожанинг бисотида бир оқ кигиз бор эдиким, аввалги эгаси ҳажга борганда уни замзам суви билан ювган эди, ўша кигизни мажлисга олиб келиб Он ҳазратни (Абдуллахонни) ўша оқ кигизга ўтқаздилар. Ҳазрат хожа бир гуруҳ аркони давлат, масалан, нақобатли хожазода Юсуфхожа, Ҳожийи Ҳарамийин Турдиқохон, улуғ Нуён Назарбий ва иззатли амир Турсунбийлар билан ҳазратни подшоҳликка кўтариб жойига (тахтга) қўйдилар»², деб кўрсатилади. «Равзат ар Ризвон»да бу ҳолат қуйидагича тасвирланган: «Искандархон вафотидан кейин мотам кунлари тамом бўлгач (991/1583 йилда), мусулмонлар жамоасининг қутби Хожа Саъд қудратли султонлар ва буюк амирлар билан биргаликда бахтли кунда,... Абдуллахон ҳазрати олийлари-

¹ Ҳозирда бу тош Самарқанддаги Амир Темур мақбараси ҳовлиси саҳнида турибди.
² Ҳофиз Таниш Бухорий. «Абдулланома». Иккинчи китоб., Т., 2000. —136-б.

ни оқ кигизга ўтқаздилар. Кигизнинг бир учини давлатнинг суянчиғи, амир Қулбобо Кўкалдош¹, иккинчи учини давлатда эътиборли Турдиқохон, учинчи учини Сайид Ҳасан Хўжа Нақиб, тўртинчи учини эса Оллоҳ қадрлаган, Қутбларнинг Қутби Калон хожа тутдилар».²

Аммо иккала ҳолатда ҳам кўриниб турибдики, нақшбандия хожалари ушбу хон кўтариш одатида Абдуллахонни қўллаб-қувватлаб оқ кигизнинг бир учини кўтариб турган. Бу бир томондан Бухорода энг таъсирли хонадон аъзоларининг Абдуллахонга муносабатини билдирса, иккинчи томондан дин арбобларининг ҳам хон номзодини тўла қўллаб-қувватлаши эди.

Бундан ташқари, ушбу парчалар кўрсатиб турибдики, хонлик, давлат бошлиғи мутлоқ ворислик билан эмас, маълум маънода насабли ва мансабли кишилар кенгашида танланиб, сайланиб, кейинчалик ҳуқуқий одат билан расмийлаштириладиган (хон кўтариш) лавозим бўлган.

XVI асрнинг бошларида Туркистонда ўз ҳукмронликларини ўрнатган ўзбек хонлари XVII-XVIII асрларда ҳам дашт ҳаёти ва уруғчилик тузумининг баъзи удум ва одатлари билан ҳисоблашишлари, уларга амал қилишлари лозим бўлган. Баъзи жойларда бу одатлар ҳатто XIX асргача етиб келган. Хон саройида ўтказиладиган маросим ва зиёфатлар, уларда қимиз ичиш тартиби, элчиларни қабул қилиш, хон мажлисида «сўл ва ўнг томонлар таклифи билан бирор масалани муҳокама қилиш, турк-мўғул халқларининг одат ҳуқуқлари, Ясо ва Юсунга асосан олиб борилган. Ушбу маросимларда, ўзбек уруғларининг жойлашиш тартиби Балх ҳукмдори Нодир Муҳаммадхоннинг топшириғи билан, Маҳмуд ибн Вали томонидан 1634-1641 йилларда ёзилган «Баҳр ал асрор фи маноқиб ал аҳёр» (Олижаноб кишиларнинг шон-шавкати ҳақида сирлар денгизи) асарида қимматли маълумотлар келтирилган. Уларга биринчи бўлиб акад. В.В. Бартольд эътибор берган.³ Ана шулардан ушбу маросимда хон ва уруғ бошлиқлари, мансабдорларнинг жойлашиш тартиби (чизмага қаралсин) ҳамда элчиларни қабул қилиш тартиблари давлат-ҳуқуқий жиҳатдан

¹ Қулбобо Кўкалдош — Абдуллахон II энг яқин кишиларидан; унинг Амир ул умароси, шоир, ўқимишли одам бўлиб, «Муҳибий» таҳаллусида шеърлар ёзган. 1598 йилда Абдулмўмин фармони билан ўлдирилган.

² Сайидақмедов И. Письма Шейбанийдов важный исторический источник. Дисс. на соиск. к. ист. н. Т., 1992.

³ Бартольд В. В. Церемониал при дворе узбекских ханов в XVII веке. Соч., Т. 2. Ч. II. М.: Наука. 1964. с.с. - 387-399.

муҳимдир. Элчиларни қабул қилишда, мажлисда дастлаб шиғовул олдинга чиқиб, хонлар элчилар юборган кишиларнинг хат ва илтимосларининг мазмуни билан таништиргач, бир-икки қадам орқага чекиниб, элчининг салом ва қутловини, уни қабул қилиш ҳақидаги илтимоси ва совғаларини беради. Шундан кейин, агар элчи катта давлатлар, таниқли амирлардан келган бўлса, парвоначи ва тўқсоба элчининг икки томонига зич ёндашиб келиб, уни хон тахтининг остига олиб келишган. Хон эса элчининг елкасига қўлини қўйгач, яна шу тартибда турган жойига қайтиб ўтирган. Шундан кейин хон элчининг чап ёки ўнг томонидан ўрин олиб жойлашишига кўрсатма берган. Ундан гап сўрашмагунларича у гапирмасдан хон тахтининг қаршисига ўтирган. Агар хон зиёфати бошланса, у тамом бўлгунга қадар унга алоҳида жойда зиёфат берилган. Ушбу ҳолат ҳам давлат-ҳуқуқий муносабатларда одат ҳуқуқларининг кенг сақланиб қолганлигини кўрсатади.

Тарихчи Хондамир Темур авлодларидан машҳур Султон Ҳусайин Мирзони дашт ўзбеклари хони Абулхайрхон ҳузурига ёрдам сўраб келиши муносабати билан (1467-1468 йил воқеаси) ўзбекларнинг шундай урф-одати тўғрисида ҳикоя қилади: «Ўзбекларнинг урф-одатига кўра, Султон Ҳусайин келган куннинг эртаси унинг шарафига катта зиёфат берилган ва зиёфат вақтида ундан «тобуғ»¹ деб аталган маросим, яъни хоннинг оёқларидан ўпишни бажариш талаб қилинган. Султон Ҳусайин аввал кишини бениҳоя камсита-диган бу одатни бажаришдан бош тортган, кейин зиёфат давомида кайфи ошгач «тобуғ»ни яхшилаб бажарган».² Бу одат ўрта аср Европасидаги сюзеренитет вассалитет одатининг рамзий расмийлашиши (инвеститура) деб ҳисобланиши мумкин. Чунки бу одат ижро қилиниши билан Ҳусайин Бойқаро Абулхайрхоннинг ўзидан устунлигини тан олган. Ўғлонлар, туман бошлиқлари ва аркони давлатнинг бу йиғилишида Султон Ҳусайинга ҳокимиятни қўлга киритишда қуролли ёрдам беришга қарор қилинган.

«Равзат ар-Ризвон»даги шайбонийлар улус ҳукмдорларининг хатлари шунга кўрсатадики, Жуйбор хожаларининг қўллаб-қувватлаши ва ҳомийлигига барчаси интилганлар. Улар эшондан қулай фурсатларда дуо қилиб, тинчлик ва омад тилашни, хон билан муносабатни яхшилашга восита бўлишни сўраганлар. Чунки Абдуллахон улус ҳукмдорларининг мустақиллилик кайфият-

¹ Тобуғ — сўзи эски узбек тилида буйсуниш, хизмат этиш маъносини англатган.

² Аҳмедов Б.А. Кўчманчи ўзбеклар давлати. Т., Ўздавнашр. 68-б.

лари ва сепаратизмларига имкон бермаслик учун барча ишни қилган.

Ҳарбий одатлар туркий халқлар ўтмишда жанговар, ҳарбий ҳаракатларга моҳир халқлардан бўлганлиги учун ҳам уларда кўпгина ҳарбийлар ҳаётига оид айрим масалалар одат ҳуқуқлари билан тартига солинган. Жумладан, дашт ўзбекларида бирон-бир хурсандчилик муносабатлари билан катта байрамлар уюштириб, ундан кейин Жанқи (ёки чонғи қуриш ва унда яқин орада бўладиган муҳим режалар, масалан: бирор давлатга, султон ёки хонга қарши уруш ҳаракатлари олиб боришни муҳокама қилиш, одати бўлган. Бу ҳақда Рузбеҳон Исфаҳонийнинг «Меҳмонномаи Бухоро» номли асаридида кўрсатиб ўтилган. 1508 йилда ана шундай «Жанқи» чақирилиб, унда фақат султонлар иштирок этганлар ва Жонибек Султон авлодларининг Мовароуннаҳрга босқин қилганлари учун унинг юртига юриш қилишга келишиб олганлар. Мазкур кенгаш ҳарбий одатлардан келиб чиқадиган ҳарбий кенгаш деб ҳисобланиши мумкин.

Ўзбек қўшинларида гаровга олиб туриш ҳам жуда кенг қўлланилиб, гаровга олинган шахсларни ўлдириш, қул қилиш, сотиб юбориш ёки бошқа шахслар билан келишиб ўтказиши мумкин бўлмаган. Баъзи ҳолларда гаровга олиш «оқ уйлик қилиб олиб кетиш» деб аталиб, узоқ муддатларга ойлар ва йилларга чўзилган. «Оқ уйлик қилиб олиб кетилган (Бухоро амири томонидан) Ҳуқанд умароларидан Шоди додхоҳ бир неча ва бошқа умаролар билан амир қўшинидан қочиб Ҳуқандга Шералихон хизматига келибдур».¹ Ўзбек хонлари тарихларига оид манбаларда бу одат жуда кўп учрайди.

Солиқ ва йиғимларга оид одатлар. Марказий Осиё мусулмонларида исломга умуман алоқаси бўлмаган одатларнинг ҳам мавжудлиги кўзга ташланади. Масалан, дон экинларини ўриб, янчиб бўлган деҳқон уни уюм қилиб тўда қилгач, бу уюм саркорнинг келишига қадар дахлсиз ҳисобланади. Унинг вазифаларидан бири галланинг солиқ сифатида олинадиган қисмини ўлчашдан иборат бўлган. Аммо одатга кўра, саркор ўз вазифасига киришмасданоқ дон етиштирган деҳқон унинг бир қисмини ўз қишлоғига ёки маҳалласининг мачитига, бўлмаса ўзи эътиқод қиладиган бирор мазорнинг шайхи ҳиссасига ажратган (ҳақиулли). Бу ҳақда Қуръонда ҳеч нарса дейилмасида, янгидан етиштирилган

¹ Мулла Олим Маҳдум ҳожи. Ўша асар. 53-бет.

ҳосил шу йўл билан гуноҳлардан тозаланади деб ҳисобланган. Вақт ўтиши билан бу худо йўлига олинадиган ушр солиғи Марказий Осиёда оддий давлат солиқлари — хирож ва танобга айланди, биринчиси экин майдонларидан, иккинчиси боғлардан, узумзорлардан, полиз ва бедазорлардан ҳосилнинг бешдан бир, ҳатто учдан бир қисмигача бўлган.

Оила ва никоҳга оид одатлар. Туркий халқларда оила-никоҳ муносабатлари шариат ҳуқуқи билан тартибга солинган, аммо бундан қатъи назар, бу борада ҳам кўпгина одатлар мавжуд бўлган. Жумладан, оилага, хотинларга тил теккизиш ғоят гуноҳ ҳисобланган. Ҳатто, хотин-қизларнинг исмларини талаффуз қилмай, уларнинг ҳар бирини бошқа бир ибора билан аташган. Бу одат ҳозиргача етиб, хотинларнинг исмини бош фарзанднинг номи билан чақириш сақланиб қолган.

Туркий одатларда вафот этган аканинг оиласини сақлаб қолиш, болаларини боқиб, катта қилиш учун унинг бева қолган хотинига укаларининг уйланиши одати мавжуд бўлган. Бу жуда қадимий одат бўлиб, ҳатто туркий халқларнинг қадимги авлодлари — хуннуларга бориб тақалади. Бундай ҳолда хотинни «есир» (жесир) деб юритилган. «Есирлик» одат ҳуқуқлари, тўра билан тартибга солинган. Юқоридаги одат аста-секинлик билан дашт ўзбекларида ҳам йўқ бўлиб кетган.

Юртчилик одати. Бу одат қарзини тўлай олмаган қарздорнинг қарзларини унинг қариндошлари томонидан ўзаро бўлиб олиш, тўлаши билан белгиланади. Бундан бош тортган қариндош лозим бўлган ҳолларда ўзи ҳам ана шундай ёрдам олиш ҳуқуқидан маҳрум бўлган.

Ўзаро ёрдам. (Ўзбек-қozoқларда ҳам бор бўлиб, жилу одати дейилади). Қаҳатчилик ёки табиий офат туфайли ўзининг мол-ҳолини йўқотган, қийналиб қолган қариндошларига қорамоллар бериб ёрдам кўрсатиш одати. Агар ана шу одатни бажаришдан бош тортган қариндош бўлса, лозим вақтда у ана шундай ҳуқуқдан маҳрум бўлган. Ҳамкорлик (ўртоқлик) одати — жамоа ўртасида қариндошларга ёки қариндошлар ўртасида кўпроқ қўл меҳнати талаб қилинадиган ишларни бажаришда, масалан, беда ўриш, қудуқ ёки ҳовуз қазиш, уй-жой қуришда мана шундай одатлар қўлланилган.

ТЎРТИНЧИ БОБ

ДАШТ ЎЗБЕКЛАРИ ВА ЎЗБЕКЛАР

Шу Туроннинг табаррук хокиданман аслида ғолиб,
Шунинг чун шодман наслу насабда номдордирмиз.
Эруримиз Туркистон насли, туғилганмиз шу тупроқда
Улуғ зотларни ўстирган элат ҳамда дийрлдирмиз.

Мирзо Асадуллахон Ғолиб

Ўзбеклар туркий халқлар ичида сон жиҳатдан усмонли турклардан кейин иккинчи ўринда турадиган чуқур маданиятли, бой тарихга эга бўлган халқлардан бири бўлиб, уларнинг авлодлари Марказий Осиёдаги туркман, тожик ва қирғиз, шунингдек, қозоқ халқлари билан бирга аҳил яшаб келмоқдалар. Ўзбекларнинг келиб чиқиши, халқ, миллат бўлиб шаклланиши, ўзбек деган номнинг пайдо бўлиши ҳақида гарчи фанда кўпгина илмий ишлар мавжуд бўлсада, лекин бу масалалар ҳанузгача илмий баҳсларга сабаб бўлиб турибди¹. Лекин шуниси ҳам борки, бундай ҳол фақат ўзбеклар тарихига оид муаммо эмас, Рус давлати тарихи бўйича ўнлаб муаллифлар кўп жилдли асарлар ёзган бўлсаларда, жаҳоннинг буюк халқларидан бири бўлган русларнинг ва уларнинг этник номларини англатувчи “рус” сузининг келиб чиқиши бўйича ҳам илмий мунозарали фикрлар (масалан, норманистик назария) жуда кўп. Ҳатто, яқин йиллардан бери, ўзбеклар туркми, туркий тилли аҳолими, деган саволлар атрофида баъзан матбуотда ҳам мунозарали мақолалар босилиб турибди.

Бу борадаги фикрларни ва муаммоларни асосан қуйидагича жамлаб келтириш мумкин:

1. Ўзбеклар ўз номини Олтин Ўрданинг хони Фиёсиддин Муҳаммад Ўзбекхон (1312-1342) номидан олиб, XIV асрнинг биринчи ярмидан бошлаб халқнинг номи сифатида танила бошлаган. (Мирзо Улуғбек, Абулғозий, Ҳасан Ато Абуший, П.П.Иванов., Х.Вамбери., В.В.Бартольд, К.Маҳмудов ва бошқалар).

2. XIV асрга оид манбалардаги “ўзбекиён”, “мамлакати ўзбек” сўзларида ўзбек халқи ва унинг давлати тўғрисида сўз бораётгани

¹ Б.А.Аҳмедов. Кўчманчи Ўзбеклар давлати., Тарихдан сабоқлар. Т., Ўқитувчи, 1994, 59-105-б. Жабборов И. Ўзбек халқи этнографияси. Т., Ўқитувчи, 1994; А.А.Семенов. К вопросу о происхождении и составе узбеков Шейбанихана., Материалы по истории таджиков и узбеков Средней Азии., Выпуск 1, Сталинабад 1954. с.с. -3-37.

йўқ, бу ерда гап Ўзбекхон ва унинг тарафдорлари тўғрисида кетмоқда (А.А.Семенов., Б.А.Аҳмедов., А.Асқаров). Ўзбеклар халқ сифатида Оқ Ўрдада XV асрда вужудга келганлар. Оқ Ўрда “ўзбек улуси”, унинг аҳолиси эса ўзбек деб атала бошланган.

3. “Ўзбек” номи “Олтин Ўрда” (А.Ю.Якубовский., Б.Д.Греков., Р.Рахманалиев) ва Оқ Ўрда (А.А.Семенов) қўшинлардаги сараланган отлиқ суворийлар номини англаган бўлиши мумкин.

Бундан ташқари қуйидаги масалалар атрофида ҳам илмий мунозарали баҳслар кўтарилиб, мақолалар чоп этилиб туради:

1. Ўзбеклар Марказий Осиёнинг туб халқими ёки шайбонийлар билан килчоқ даштларидан келиб қолганми?

2. Ўзбеклар туркми ёки туркий тилли (туркий забон - Б.Аҳмедов., А.Асқаров) халқими?

Албатта, биз бир кичик мақолада булар каби йирик муаммоларни ечиб беришга даъво қилаётганимиз йўқ. Аммо ханузгача тарихчи, этнограф, шарқшунос олимларимиз томонидан бу масала бўйича чуқур тадқиқотлар кам олиб борилганлиги учун бирор фойдали сўз айта оламизми деган умидда ўз фикримизни баён қилишга ҳаракат қиламиз.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 27 июлдаги “Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси тарих институти фаолиятини такомиллаштириш тўғрисида”ги қарорида “Ўзбек халқи ва унинг келиб чиқиши, давлатчилигининг ҳаққоний тарихини ўрганиш” тўғрисида гапирилган. Шуни таъкидлаш лозимки, бу масалада энг тўғри ва асосли ёндошиш шундан иборатки, ўзбек халқи, унинг номини қачон пайдо бўлганлиги, унинг таркибига кимлар қачон қўшилганлигидан қатъи назар, Марказий Осиёнинг туб халқидир. Чунки проф. И.Жабборов кўрсатганидек, бу ерда эрамыздан аввалги бир минг йилликнинг ўртала-рида кетма-кет кўчиб кела бошлаган хунлар хионитлар, оқ хунлар, эфталийлар маҳаллий халқларни турклаштириб юборган, шунингдек, туб аҳоли орасида ҳам апаснак, аугасийлар деб аталган қадимги туркий халқлар яшаган¹. Улар ўша даврдаги массагет, сак қабилалари ва бошқа қабилалар асосида шаклланган. Аммо бу даврлар фанда старли ўрганилмаган. “Мен, — деб ёзади Гарвард университетининг ходими Каҳҳор Барот, — эроний (форсий эмас, айнан эроний), суғдий, қадимги Хитой тиллари бўйича бир қадар дуруст таълим олишга муваффақ бўлганлигим туфайли манбаларга таяниб, дадил айта оламанки, ўзбек халқининг маънавий, ада-

¹ И.Жабборов Кўрсатилган асар 14-бет.

бий тарихи баъзилар даъво қилаётганларидек, XI асрдан эмас, анча қадимги даврдан бошланган. VIII - IX асрларга доир 300-400 га яқин қадимий обидалар, ёдгорликлар, шу асрларда қадимги уйғур ёзувида битилган минглаб турфон уйғур (бизда шундай ата-лади) матнларининг мавжудлиги шунга далилдир”¹. Ана шу манбаларни ўқиб шарҳлаб берадиган, уни фанга олиб кирадиган, ҳолисона баҳо берадиган мутахассисларимиз келгусида, албатта, бу масалага ойдинлик киритадилар.

Бундан ташқари, турли тарихий манбаларда кўрсатилишича, ҳали шайбонийлар Мовароуннаҳрга келишларидан 400-500 йиллар илгарироқ, XI асрлардаёқ “ўзбек” деган ном мавжуд бўлиб, манбаларда кўпгина ижтимоий-сиёсий воқеаларга боғлиқ ҳолда учрайди. Проф. Х.Дониёровнинг мақоласида XI асрда Сурияда яшаган араб тарихчиси Усома ибн Мунқизнинг “Китоб ал эътибор” (Ибротли китоб) деган асарида келтирилган амирлардан бирининг номи Ўзбек эканлиги, унинг довирак жангчи эканлиги тўғрисидаги маълумот келтирилади². Хоразмшоҳлар давридаги Озорбайжон отабеғларидан бирининг номи ҳам Ўзбек (1210-1225) бўлган. Чингизхон авлодларидан икки кишининг номи ҳам Ўзбек бўлган. Тарихий асарларда ҳам учратиш мумкин. Масалан, Эронда ҳукм сурган элхонийлардан Улжойту (1304-1316) га бағишлаб ёзилган “Мўғулларнинг пайдо бўлиши ва улар хулқ-атворларининг ўзгариши” асарида Жалолиддин Румий (1237 йилда вафот этган) ҳузурда бўлган бир суҳбат келтирилиб, унда мўғулларнинг хулқ-атворлари ҳақида сўз кетиб “Мўғул-ўзбек” ибораси қўлланилган³. Иккинчи мисолни олиб қарайлик. Абул Фазл Рашиддиннинг (1317 йил вафот этган) “Жоми ат-таворих” китобининг қисқартма баёнини ёзган Ал Ҳасан бин Маҳмуд ал Арзинжонийнинг 1377-78 йилларда ёзилган “Қозонхон тарихининг қисқартма баёни” номли асарида мўғулларнинг ислом динини қабул қилишлари, уларнинг характерлари ҳақида сўз кетиб, унинг Ҳаттот Муҳаммад Термизий томонидан кўчирилган ва XV асрнинг биринчи ярмида бўлган воқеаларни ҳам ўз ичига оладиган нусхасида этник мазмунда “ўзбек” атамаси қўлланилган. Манбада “мўғул” сўзининг “ўзбек” атамаси билан аталиши биринчи бўлиб проф. А.Семёновнинг диққатини тортган. Унинг фикрича,

¹ Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1989 йил 24 октябрь, 14-сон.

² Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1991 йил 1 март 9-сон.

³ Семенов А.А. Описание персидских, таджикских, арабских и тюркских рукописей фундаментальной библиотеки СаГУ., выпуск 2, Изд-во СаГУ, Т., 1953, с.-9.

бу сўз ёки қисқартма баёнини тузган киши, ёки уни кўчирган киши томонидан матнга киритилган бўлиши мумкин¹. Биз учун шуниси баҳсسىзки, ўзбеклар XIII-XV асрлардаги манбаларда этник ном сифатида учрайди. XIV-XV аср тарихчилари Ибн Арабшоҳ, Н.Шомий, Ш.Яздий, А.Самарқандий асарларида бу ном амирларнинг, улусларнинг номи, халқнинг номи сифатида кўп учраб учрайди. Жумладан, Низомиддин Шомийнинг “Зафарнома” асарида ўзбек вилояти, “Ўзбеклар улуси” деган атамалар кўп учраб, Амир Темурбек хизматида бўлган кўп ўзбек амирлар: Айбож ўғлон, Амир Бурхон ўғлон, Амир Тош Темур ўғлон, Искандар ўғлон, Кунчи ўғлон ва Хизрхўжа ўғлонлар тўғрисида маълумотлар келтирилган. Ўзбек Айбож ўғлонга юриш вақтида ўзига тегишли сувни берганлиги учун Амир Темурбек Амир Жалолга қарата шундай деган экан: “Сен ўз ҳиссангдаги сувни қиёт наслидан бўлган ўзбекка берган экансан, чигатой улусида бу қарамлилик ёди боқий қолғусидир”². Демак, тарихий манбаларнинг кўрсатишича, дашт ўзбеклари ҳали Мовароуннахрга келмасдан илгари ҳам бу ерда ўзбеклар яшаган. Шунинг учун ҳам Темурбек тузукларида Қипчоқ дашти аҳолисига, Мўғулистоннинг мусулмончилигини қабул қилиб турклашган аҳолисига нисбатан ўзбек атамаси қўлланилган. Лутфий, А.Навоий ғазалларида ва бошқа тарихий манбаларда ўзбеклар фахр билан тилга олинган. Жумладан, А.Навоий:

Шоҳу тожу ҳилъатиким, мен тамошо қилғали,
Ўзбагим бошида қалпоқ, эғнида ширдоғи бас³.

Фақатгина халқимиз тарихининг йирик олимлар томонидан турли тиллардаги биринчи манбаларга таяниб кенг қамровли тадқиқ этилмаганлиги, яқин йилларгача унинг пайдо бўлишини Шайбонийхон бошлиқ дашт ўзбекларининг Марказий Осиёга келиши билан боғланганлигига олиб келди. Бундай қарашлар, албатта, беғараз эмас, уларнинг мақсади ўзбек халқининг пайдо бўлиши билан унинг номини вужудга келишини чалкаштириш асосига қурилиб, асосий мақсад ўзбекларнинг Марказий Осиёни ижтимоий-сиёсий ҳаёти ва маданиятига қўшган ҳиссаларини камситиш ва бошқа халқлар хизматини ошириб кўрсатишдан иборат бўлиши мумкин. “Аслида ўзбеклар ҳеч қачон, ҳеч қаердан

¹ Семенов А.А. Кўрсатилган асар., 10-бет.

² Н.Шомий. “Зафарнома” (форс тилидан Юнусхон Ҳакимжонов таржимаси) Т., Ўзбекистон, 1996 й., 186-бет.

³ А.Навоий. Муқаммал асарлар тўплами, 20 томлик, 3-том, Ҳазойин ул маоний, Т., 1988, 201-бет.

келган келгиндилар эмаслар. Уларнинг илк аجدодлари шу она ерда қадимдан яшаб келганлар”¹.

Шунинг учун ҳам Президентимиз И. Каримов кўрсатганларидек, “ўзбек” атамасининг қадимийлигидан келиб чиқсак, Ўзбекхон ўзбек миллати номини ўзига исм қилиб олган бўлса ажаб эмас”². Лекин шу билан бирга турк-мўғул халқларида узоқ йиллар давомида ҳукм суриб келган удумлар халқ элатни ҳукмрон сулола номи билан аталиб келинганлигидан келиб чиқсак, Ўзбекхондан кейин бу атама кенг тарқалгани ҳақидаги фикрлар ҳам тўғри бўлиб кўринади.

Мирзо Улуғбекнинг (1394-1449) “Тўрт улус тарихи” номли асарида Ўзбекхоннинг ҳукмронлиги, Олтин Ўрда аҳолисининг ёппасига ҳазрати Сайид Ота раҳнамолигида мусулмон динини қабул қилишларига ва уларнинг ёппасига Мовароуннаҳрга келишларига оид маълумотлар бу воқеаларга қисман ойдинлик киритади деб ҳисоблаймиз. “Ҳазрати Сайид Ота (уларга Аллоҳнинг раҳмати ва ризолиги бўлсин) Султон Муҳаммад Ўзбекхон билан ҳамроҳликда келган кишилардан: “Бу келган ким?” деб сўрадилар. Уларнинг сардорлари ва подшоҳлари Ўзбекхон бўлгани учун ўша замондан бошлаб келган кишилар ўзбек деб атала бошланди”³ Худди шундай маълумот Абулғозийнинг асосий асари “Шажараи турк”да ҳам келтирилган. “Туктағухон ўлганидан сўнг ўн уч ёшинда Ўзбекхон бўлди. Эл улусини дини исломга киргузди. Барча халқ ул соҳиби давлат сабабиндан шарафи исломга мушарраф бўлдилар. Андин сўнг барча Жучи элини ўзбек эли тедилар. То қиёматгача ҳам айтқуси турурлар”⁴.

Маълумки, Жучи улусида ҳукмронлик қилган хонлардан Беркахон (1257-1267) биринчи бўлиб ислом динини қабул қилган, унинг давридаёқ ислом дини давлат дини мақомини олган, туркий тил эса давлат тилига айлана борган. Ўзбекхон (1312-1341) даврида эса ислом дини ва маданияти узил-кесил қарор топиб, янада ривожланган. У Олтин Ўрдани қудратли ислом давлатига айлантирган ҳукмдор эди. Мирзо Улуғбек ўзининг “Тўрт улус тарихи” асарида “ўзбек улусини унга нисбат берадилар”, деб кўрсатади.⁵ Ушбу сўзлардан Ўзбекхондан олдин ҳам Олтин Ўрдада ўзбек-

¹ К. Шониёзов. Ўзбекнинг ёши // Акс садо, Ўзбекистон адабиети ва санъати, 1991 йил 26 апрель 17-сон.

² И. А. Каримов. Ўз келажагимизни ўз қўлимиз билан қурмоқдамиз // Туркистон, 1999 йил 5 февраль сони.

³ Мирзо Улуғбек. Тўрт улус тарихи. Т., Чўлпон, 1994, 226-бет.

⁴ Абулғозий. Шажараи турк. Т., Чўлпон, 1992, 108-бет.

⁵ Мирзо Улуғбек. Тўрт улус тарихи. Т., Чўлпон, 1994 226-бет.

лар яшаганлиги “Ўзбеклар улуси эса унга берилганлиги” ёки “Ўзбек улусининг вужудга келиши унинг номи билан боғла-нади” деган хулосалар чиқариш мумкин. “Ватан туйғуси” китоби муаллифларининг кўрсатишича, “XIII асрнинг иккинчи ярми, XIVасрда яшаган шарқ тарихчилари томонидан бу халқ (Олтин Ўрда халқи - З.М.) умумий ном билан ўзбек деб аталган”. Олтин Ўрда хони Султон Муҳаммад эса хон сайлови қурултойида “Ўзбекхон”, яъни “Ўзбеклар хони”, деб эълон этилганлигини таъкидлайдилар.¹

Мирзо Муҳаммад Ҳайдар эса ўзининг “Тарихи Рашидий” асарининг барча жойларида Абулхайрхон давридан бошлаб, XV-XVI асрлар давомидаги воқеаларни тасвирлаганда, унинг давлати доирасини Ўзбекистон деб атаб Кўкча денгиз (Балхаш кўли) Мўғулистон ва Ўзбекистонни ажратиб турувчи чегаралардан бири, ундан оқиб чиқадиган сувларнинг бир қисми Идил (Волга) дарёси орқали Ўзбекистондан оқиб ўтиб Қулзум (Каспий) денгизга қуирилишини кўрсатган.² Яна шундай фикрни мусулмон сулолаларини тадқиқ этган таниқли олим Стэнли Лэн Пул ҳам қувватлайди. “Мэнгу Тимур, Олтин Ўрданинг буюк хони Ўзбек билан замондош эди. Бу хоннинг номидан Шайбоний улусидаги қабилалар ўзбек деб атала бошладилар ва шу номда кейинчалик танилдилар, деб ёзади у. — Ўзбеклар мамлакатни бўлган шайбон улуси Урал ва Чу дарёларининг орасидир”³.

Ўрта Осиёни ўз кўзи билан кўриб, унинг бой маданий ва этник тарихини ўрганган машҳур венгер олими Х.Вамбери ўзининг “Бухоро ёҳуд Мавороуннаҳр тарихи” асарида бу ҳолга Европа олимлари ичида биринчилар қатори эътибор берган эди: “Турк халқининг қадимдан қолган бир одати бор: агар ҳукмдорлардан биттаси мамлакатни яхши идора қилса ёҳуд мамлакатга янги бир усул ва тартиб киритиб ўзига хос хизмат кўрсатса, унинг номини мангу қолдиришга интилади.... Жумладан, Волга билан Орол денгизи орасида яшовчи турк-мўғул қабилалари ҳам Жужи сулоласидан тўққизинчи ҳукмдор бўлган Ўзбекхон исмига нисбат бериб, ўзларига бу сиёсий, қўшма ном — ўзбек номини қабул қилганлар. Х.Вамбери бу атамани анча илгари ҳам, яъни 1150 йилларга оид ҳужжатларда, теурийлар даврида ҳам учрашини, аммо Ўзбек-

¹ А.Иброҳимов., Х.Султонов., Н.Жўраев, “Ватан туйғуси”. Т., Ўзбекистон, 1996 - 184-бет.

² Мирзо Мухаммад Хайдар. “Тарихи Рашидий” Введение Перевод с перс. А.Уринбоева, Р.П., Джалиловой, Л.П.Епифаловой., Т., Фан., 1996 с.с. 95-106

³ Стэнли Лэн Пул. Мусулманские династии. Т., “Ўзбекистон”, Т.К.И.С.О 1996, стр.- 542.

хондан 150 йиллар кейин эса сиёсий майдонда муҳим роль ўйнаганлигини кўрсатиб ўтган¹. Олимнинг ушбу асари 1873 йилда Лондонда инглиз тилида босилиб чиқади. Ушбу нашрга проф. В.В. Григорьев ёзган тақризида Европа олимлари орасида биринчи бўлиб бу фикрларга қарши чиқади. Ўзбеклар этнографияси масалалари билан шуғулланган шарқшунос олим А.А.Семёнов «Темур ва те-мурийлар даврида Туркистонда ҳозирги қозоқ(матнда қирғиз) даштларининг ғарбий қисмида кўчиб юрган турк-мўғул ўрдаси исломни қабул қилгач, Олтин Ўрдада хонлик қилган Ўзбекхон номидан ўзларини ўзбек деб атай бошладилар²» деб ҳисоблаган бўлсада, кейинчалик эса ўзбек атамасининг қаердан келиб чиқиши, унинг этимологиясини кўрсатмаган ҳолда форс тилидаги тарихий манбаларда келтирилган “ўзбекиён”, “Мамлакати ўзбек” сўзларини грамматик таҳлил қилиш асосида хулоса қилиб, “Ўзбеклар Олтин Ўрдадан чиққан эмаслар ва улар ўз номларини Олтин Ўрда хони Ўзбекдан олганлар деган фикр ҳам исбот қилинмаган” деб ушбу номнинг келиб чиқишини юз йил кейинга суриб тушунтиришга ҳаракат қилади³.

Бундай ёндошишнинг нотўғрилиги ҳақида хитойшунос олим Н.Я. Бичуриннинг фикрини келтириш ўринлидир. Маълумки, Марказий Осиёда қадим-қадимдан улуслар тизими орқали бошқариш ҳукмрон мавқега эга бўлган. Давлат майда мулкларга бўлинган бўлиб, улар ўз навбатида гоҳ бир-бири билан қўшилар, гоҳ янги давлатлар ташкил топиб ажралишар эди. (Масалан, VIII асрдаги Суғд мулклари конфедерацияси, XIV асрнинг 30-йилларидаги улус мулкларини олинг). Мўғулларни олиб қарасак, бу халқ номи ҳукмрон сулола номини олиб, бир халқ бир неча номда: хунну сулоласига тобелиги вақтида хуннулар, Дулга (Тукю) сулоласига тобе вақтида дулгаслар, мўғул (Мўғулхон) сулоласи ҳукмронлиги остида эса мўғуллар деб аталган. Бу ном бирор-бир сулола кучайиб уни бўйсундириши ва унга ўз номини бергунча давом этган. “Бу икки ҳолат грекларга маълум эмас эди. Ғарбий Европанинг олимлари биринчисини назардан қолдириб, иккинчисига умуман эътибор бермаганлар. Бунинг натижасида халқлар ва уларнинг номлари ҳақида сохта тушунчалар чиқарганлар. Қис-

¹ Х. Вамбери “Бухоро ёхуд Мовароуннаҳр тарихи” Т., 1990., 76-бет.

² К проблеме национального размежинания Средней Азии. (Историко-этнографический очерк). С.-11

³ А.А.Семёнов К вопросу о происхождении и составе узбеков Шейбанийхана // Материалы по истории таджиков и узбеков Средней Азии. выпуск 1., Сталинабад. 1954., сс. -7-37.

мларни тўла ўрнида қабул қилиб ёки бир халқни бошқаси билан алмаштириб, улар ўзлари учун халқларнинг тушуниб бўлмайдиган қўшиливи ва ажралишини кўрганлар”¹. Ушбу фикр фойдасига XIV асрда Марказий Осиёдаги турк ва турклашган мўғул қабила ва уруғларнинг бу ердаги ҳукмрон сулола номидан чиғатойлар деб аталганлигини келтириш мумкин. Худди шунга яқин фикрни туркий қавмлар тарихини ўрганган Ҳасан Ато Абуший ҳам ёзиб қолдирган. Унинг кўрсатишича, Волга бўйларига келган мўғул ва тоторларга Ўзбекхонгача бўлган йилдан ошиқроқ вақт ичида ўз номларини уч марта ўзгартирганлар. Яъни: “Аввалда хонларина нисбат ила ёлғуз “манғул”, сўнгра “тотор” (Татархоннинг номи билан), сўнгра ўзбек атадилар. Волга бўйларидаги тоторлар ўзаро ихтилофлар натижасида Туркистонга келганлар, кейинчалик у ердаги турк қавмларини ҳам ўзига қўшиб олиб ўзбек номи билан танилгандилар”².

Шарқ тарихининг билимдони В.В.Бартольд ҳам бу ҳолатга эътибор берган. У мўғул империясининг Чингизхоннинг катта ўғли Жужи ҳукм сурган Жанубий Русия ва Олтин Ўрлада бошқа жойлардан кўра ислом динини эртaroқ қабул қилиши ва мўғулларнинг турклашув жараёни тезроқ юз берганлигини кўрсатган. “Бу қисмида мўғул хонлари ўзбек ва нуғой номларида туркий халқлар ташкил топди. XV асрдан бошлаб эса халқнинг номи сифатида “ўзбек” атамаси Жанубий Русияда қўлланилиши йўқ бўлиб кетиб, гарчи бу вилоятларнинг хонлари Ўзбекхондан келиб чиқмаган бўлсада, Ўрта Осиёнинг бир вилоятидагина қолди”³.

Ўзбек олими К.Маҳмудов “Ўзбекхон даврига келиб Дашти Қипчоқдаги 92 туркий уруғ юрти ўзбек улуси деб аталди, шундан кейин бу улусга кирувчилар ўзларини ўзбек деб атадилар”, деган фикрни келтиради⁴.

Худди ана шундай фикрлар ҳозирда олиб борилаётган тадқиқотларда ҳам бор. «Ўзбекхоннинг ҳукмронлик йилларида биринчи марта ўзбекилар деган ном пайдо бўлди, — деб ёзади атоқли қирғиз олими Р.Раҳмоналиев, — форс тарихчиси Ҳамидуллоҳ Қазвиний Ўзбекхоннинг 1333-1336 йилларда Озарбайжонга қил-

¹ Н.Я.Бичурин (Иакинф). Собрание сведений о народах обитавших в Средней Азии в древние времена. Часть I, М.,-А. 1950., Наука стр. -9-10.

² Ҳасан Ато Абуший. Туркий қавмлар тарихи. Т., Чулпон, 1993, 176-бет.

³ Бартольд В.В. “История турецко-монгольских народов” Соч., Т.,V М.: Наука 1968., с.-212.

⁴ К.Маҳмудов. Туркий халқлар тақдири // Фан ва турмуш, 1990, №11, 20-6.

ган юриши давридаги сараланган отлиқ қўшинларни «Ўзбеклар», Олтин Ўрдани эса «Мамлакати ўзбек» – «Ўзбек давлати» деб атаганлигини кўрсатади¹.

Аслида Оқ Ўрданинг қипчоқ, кўнғирот, манғит аҳолиси ўзбек деб ном олган. Ўзбекилар деб дастлаб Ўзбекхон қўшинларининг Жўчи улусидан саралаб олинган отлиқ аскарлари аталган. Кейинчалик бу сўз аста-секинлик билан «ўзбек» деб атала бошланиб, Олтин Ўрданинг бир гуруҳ турк-мўғул аҳолиси учун йиғма ном сифатида қўлланилган.

Юқоридагиларга асосланиб, бошқа мавжуд фикрларни рад этмаган ҳолда, Оқ Ўрдагина эмас, балки бутун Олтин Ўрда ўзбекхон давридан бошлаб ўзбек улуси, аҳолиси эса улуснинг номини олган ҳолда ўзбеклар деб аталган бўлиши мумкин, Оқ Ўрдада эса Урусхон (1361-1375) ва унинг авлодлари даврида бу атаманнинг этник аҳамияти янада ривожланган, Абулхайрхон ва Шайбонийхон даврида бутун Қипчоқ даштидаги барча уруғлар шу ном билан аталган деган хулосага келиш мумкин. Аммо шу нарсани ёддан чиқармаслик лозимки, «ўзбек» атамаси XVI асрнинг биринчи чорагига фақат дашт (кўчманчи) турк-мўғул халқларининггина номи бўлган. Марказий Осиёда қадимги даврдан яшаб келаётган ўтроқ ёки чорвадор туркий халқлар уруғларининг ёки улусларининг номи билан аталиб, ёки туркийлар ёки чигатойлар деб аталиб келинган. Дашт ўзбеклари ерли турк халқига сингиб кетгач эса уларнинг барчасининг этник номи сифатида мустаҳкамланган. Халқларнинг вужудга келиши ва ривожланиши тарихига назар солсак, бу жуда мураккаб жараён эканлигини халқлар ва элатлар доимо бир-бирига қўшилиб, ажралиб, бир-бирини бойитиб, узлуксиз алоқада бўлганлигини кўраимиз.

Ўзбек халқининг номи XIV асргача бўлган тарихий даврда туркий халқлардаги интеграция таъсирида умумий бир ном остида бирлашишлари натижасида туркий деб аталган бўлса, бундан кейин туркларнинг дифференциациялаш (бўлақларга бўлиниши) натижасида пайдо бўлди. Ўзбекларнинг бошқа туркий халқлардан фарқи, бизнингча, шундаки, у икки томондан қўшни халқлар таъсирига тортилган мўғуллашиш (яъни қадимги туркий халқлар еуропа ирқига мансуб бўлган) ва эронийлашиш мавжудлиги, доимий равишда унинг таркибига тараққиётнинг турли босқичларида бўлган туркий халқларнинг қўшилиб турганлиги деб кўрса-

¹ Раҳманалиев Р. Империя тюрков М., Прогресс., 2002. – с. 481.

тиш мумкин. Этнограф олим проф. К.Шониёзов ўзининг “Маҳаллий турклар кимлар?” номли мақоласида ўзбек халқининг ташкил топишида тўртта катта этник гуруҳ бўлганлигини кўрсатган: 1. Воҳаларда деҳқончилик, хунармандчилик ва савдо-сотик билан шуғулланувчи уруғ-қабилла бўлинмалари бўлмаган маҳаллий ўзбек аҳолиси (сартлар); 2. Мўғуллар истилосидан анча олдин Мовароуннаҳрда Хоразм ва Тошкент воҳасида яшаб келган турк тилли қабилалар (қорлуқ, чигил, халаж, аргун, тухси, тургаш ва бошқалар). 3. Мўғуллар ҳукмронлиги даврида турклашган мўғул қабилалари, уларнинг бир қисми ўзини мўғул деб атаб, бошқа билари эса ўзларини Дашти қипчоқ ўзбекларидан ажратиб (жалойир, барлос, арлот ва бошқалар) турклар деб атаганлар. 4. Қипчоқ дашти ўзбекларининг авлодлари¹.

А.Ю.Якубовский эса ўзбек халқининг этник таркибига учта катта гуруҳ қилиши, Оқ Ўрда ўзбеклари эса ҳозирги ўзбек халқининг этногенезини ташкил қилган халқлардан фақат биттаси деб ҳисоблайди: 1) Мовароуннаҳрдаги қадимги туркий аҳоли; 2) баъзи шаҳарлардаги туркийлашиб кетган, ўзи эроний гуруҳига мансуб аҳоли; 3) XV аср охири ва XIV асрнинг бошларида Аму ва Сирдарё этакларидан ҳозирги Ўзбекистон доирасига кўчиб келган дашт ўзбеклари². Уларнинг сони дастлаб унча кўп бўлмаган. Баъзи олимларнинг кўрсатишича, XVI аср бошларида шайбоний-лар томонидан теурийлар давлати босиб олингач, Мовароун-наҳрга 300 мингга яқин ўзбеклар кўчиб ўтган³.

Ўзбек халқининг ташкил топишида фақатгина бир гуруҳини ташкил қилиб XIV асрда икки дарё оралигига кўчиб жойлашган дашт ўзбекларининг таркиби бўйича биринчи манбалардан, айтиқса, Фазлуллоҳ ибн Рузбехон Исфаҳонийнинг асаридан янада ишончли маълумотларни олиш мумкин. Тарихчининг кўрсатишича, Чингизхон мулклариди (Жужи улуси) асосан учта қабилла ўзбекларга мансуб бўлган. Улардан бири шайбонийлар бўлиб, хон ҳазратлари (Муҳаммад Шайбонийхон - З.М.) қатор авлодларидан кейин ҳозирда уларнинг ҳукмдоридир. Иккинчиси қозоқлар қабиласи бўлиб, улар жаҳонда ўзларининг кучи ва ботирликлари билан машҳурдирлар. Учинчи қабилла манғитлар бўлиб, улардан аш-

¹ Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1990, 17 февраль, № 17 - сони.

² Б.Д.Грсков., А.Ю.Якубовский. Олтин Ўрда ва унинг қулаши. Т., 1956, 255-бет.

³ Раҳманалиев Р. Империя тюрков., Тюркские народы в мировой истории с X с. до н.э. по XX в.н.э. М., Прогресс. 2002. – с. -508.

тархоний хонлар чиққан”¹. Аммо булар ичидан Муҳаммад Шайбонийхонга кўшилмасдан Мўғулистонга кўчиб, у ерда қозоқ хонлигига асос солган ўзбеклар — узбек - қозоқлар деб ном олган.

Ушбу фикрларни кўллаб-қувватлаган ҳолда, биз булардан ташқари, узбек халқининг ташкил топишида ҳақли равишда икки дарё оралигига турли даврларда кўчиб жойлашган, кўп бўлмасда, араблар ва мўғулларнинг ҳам иштироки бор деб ҳисоблаймиз. Мана шундан кўриниб турибдики, ўзбек халқи мураккаб этник ривожланишни ўз бошидан кечирган. Шу давр ичида Марказий Осиё доирасида яшаган апасиақлар, массагетлар, сақлар, хуннулар, хоразмийлар, қанғарлар, Бақтрия, Марғиёна ва сугдиёналиқлар, эфталийлар (оқ хунлар), қушонлар, салжуқийлар, қорахонийлар, темурийлар ва ниҳоят шайбонийларнинг авлодлари ҳамда улар яратган, бой жаҳоншумул маданий меросининг ворисларидир.

Мовароуннаҳрда қадимдан икки асосий халқ — туркий тилли ва форсий тилли халқлар дўстона яшаб, доимо бир-бирига ўзаро таъсир кўрсатиб, ривожланиб келган. Буни туркий халқларнинг эронийлашуви, ўзбекларнинг тилида форсий сўзларнинг кўплиги ва буни бошқа бирон туркий халқда бунчалик даражада эмаслиги ҳамда маданиятининг яқинлиги билан исбот этса бўлади. Эроний халқлар ҳам қисман турклашиб бир-бирини тўлдириб борди. Форсий тилда ҳам туркий сўзларнинг кўплиги бунга мисол бўла олади. Шундай қилиб, ўзбекларнинг миллат бўлиб шаклланишида икки буюк асос борки, уларнинг илги ана шу асослар устида турибди; бири қулчиликни ташкил қилган қадимий туркий халқлар бўлса, иккинчиси турклашган эроний ва бошқа тилли халқлардир. Шунинг учун ҳам унинг таркибига ким қачон кирганлигидан қатъи назар, у Марказий Осиёнинг туб халқидир. Демак, «Ўзбек халқи, баъзи валламатлар ўйлагандай, кеча пайдо бўлган халқ эмас. Туркистон ерининг тарихи қанча бўлса, ўзбек халқининг тарихи ҳам шунча»². Шунга айтиш лозимки, кейинги вақтларда вужудга келган: “Ўзбеклар баъзи бировларнинг ноилмий фикр юритишига қарши ўлароқ турк эмас, балки туркий забондир”, деган³ фикр-

¹ Фазлаллаҳ ибн Рузбихон Исфохани “Михман-наме-йи Бухара” (Записки Бухарского гостя) Перевод, предисловие и примечания Р.П. Джалиловой., Под ред. А.К. Арендса М., Наука 1976. с. -62.

² Аҳмедов Б. Ўзбекларнинг этник тарихини урганишда қулёзма манбаларнинг роли. // Тарихдан сабоқлар. Т., Ўқитувчи. 1994. — 371-6.

³ А. Асқаров., Б.А. Аҳмедов. Ўзбек халқининг келиб чиқиши тарихидан (дастлабки мулоҳазалар)// Ўзбекистон олози. 1994. 20 январь

ларни унча ҳам маъқуллай олмаймиз. Ўзбеклар ўзининг келиб чиқиши, уруғ қабилаларнинг тараққиёти, тили, ҳаёт тарзи, руҳияти, антропологияси жиҳатидан энг аввало туркдир. Унинг тескариси ҳали фанда исбот бўлган эмас.

Бизнингча, бу масалага Президентимиз И.А.Каримов яққол ойдинлик киритган: “Албатта, биз қадим тарихий илдизларимиз туркий халқлар билан бир эканини, тилимиз, урф-одатимиз муштарак бўлганини эътироф этамиз”¹. Шу билан бирга тарихий ҳақиқатни ҳам тан олишимиз лозим, ўзбек халқининг этник таркиби тарихий ривожланишнинг турли босқичларида худди юқорида кўриб ўтганимиздек, турли қатламлар билан тўлиб-бойиб боради.

Шайбонийхон бошчилигида Мовароуннаҳрга кириб келган қисман ўтроқ ва чорвадор дашт ўзбеклари ана шундай таркибий қисмлардан биридир. 90-йилларнинг бошларида собиқ совет иттифоқининг марказий газета ва журналлари саҳифаларида босилган мақолаларда айтилган ўзбек халқининг ташкил топишини фақат дашт ўзбекларига боғлаш² ёки темурийлар ва шайбонийларни этник жиҳатдан бир-бирига қарама-қарши қўйишга ҳаракат қилиш ҳоллари мавжуд. Энг аввало шуни айтиш лозимки, бу фикрларнинг асосий мақсади ўзбек халқининг ўтмиш тарихини сохталаштиришга уриниш, унинг Марказий Осиёнинг деярли уч минг йиллик ижтимоий-сиёсий тарихида тутган ўрнини камситиб кўрсатишга ҳаракат қилиш ва халқлар ўртасидаги асрич дўстликка раҳна солишга интилишдан бошқа нарса эмас.

Хулоса қилиб айтсак, ўзбек халқининг авлодлари улар қайси гуруҳга кирадиган тилларда сўзлашганларидан қатъи назар, Марказий Осиё тарихига маълум дастлабки қадимги халқларга таяниб, туркий халқларга тўла сингиб уларга уз номини берди, бунинг учун тирноқ остидан кир ахтариш шарт эмас. Инсоният тараққиётида бундай ҳоллар кўп бўлган. Масалан, булғорларни олиб қарайлик. Туркий бўлган бу халқ VII асрда Болқон славяна-ларининг ерларини босиб олдилар. Сон жиҳатдан кўп ва ижтимоий ҳокимият эгаси бўлган туркий - булғорлар славяналарга ўз номларини берди. Натижада, славяналар турклашмаган бўлсада, улар болгарларнинг номини олдилар. Болгар халқи ва Болгар давлати шаклланди. Биз ўзбеклар билан шундай ҳодиса тақрор-

¹ И.А.Каримов Ўз келажагимизни ўз қўлимиз билан қурмоқдамиз. // Туркистон, 1999, 5 февраль сони.

² Новое время (Москва) 1993, №4; Экспресс хроника. 1992, 15-21 декабрь; № 51 (281) сонлари.

ланади. Улар турклар, турк-чиғатойлар ва ниҳоят ўзбеклар деган номни олдилар. Лекин бу ерда шуниси характерлики, ишлаб чиқариш услуги унча ривожланмаган ярим ўтроқ асосан чорвадор туркий халқ юксак даражали ишлаб чиқариш услуги ва маданияти бўлган ўзига ҳар тарафлама яқин бўлган ўтроқ туркий халққа қўшилиб, унга ўз номини берди.

Қипчоқ даштлари, Сибирь, Мавороуннаҳрни ҳамда Хуросонни забт этган дашт ўзбеклари суворийлари отларининг дупир-дупир садолари, уруғчиликка асосланган ижтимоий тузум, уруғ ва юрт талашишлар орқада қолиб, тарих мулкига айланганига бир неча асрлар бўлди. Дашт ўзбеклари шаҳар ва қишлоқларнинг илғор, ўтроқ маданиятлари олдида енгилиб Марказий Осиёнинг қадимги туркий Чигатой халқларига сингиб кетдилар, аммо улар кўп сонли бўлганликлари учун уларга ўз номларини бердилар. Гарчи ҳозирги кунда ҳам Ўзбекистоннинг вилоятларида баъзан уруғларнинг номлари сақланиб қолган бўлсада, у фақат ўзбек халқининг таркибий қисми сифатидагина англанади. Илгариги уруғлар вакилларининг барчаси Хоразмдан Фарғона водийси вилоятлари, Тошкентдан Термизгача ўзларини энди фахр билан Мустақил Ўзбекистон фарзанди, ўзбек халқи деб атайдилар.

Ўзбек халқининг номи, унинг келиб чиқиши ва шаклланиши билан боғлиқ хилма хил фикрлар фақатгина гурли тилларда мавжуд бўлган биринчи манбаларга таянган чуқур илмий тадқиқотлар натижасидагина янада бойиб ойдинлашиши мумкин. Бунинг учун республикамизда акад. Б.Аҳмедов асос солган тарихий манбашуносликни янада ривожлантириб, биринчи манбаларни кўпроқ ўзбек тилига ағдариб нашр этмоқ лозим. Масалан, айтайлик туркий халқларнинг энг қадимги даврдаги тарихига оид маълумотлар хитой сулолалари тарихи (Таншу, Суйшу ва бошқалар) ва уларга кейинги даврларда киритилган қўшимчалар ҳанузгача ўзбек тилига ўгирилиб нашр этилмаган. Жуда кўп олимларимиз деярли ҳар куни радио, телевидение эшиттиришларида, босилган мақолаларда илм-фан даҳолари бўлган буюк боболаримиз борлигини қайта-қайта гапирдилар. Тўғри, биз улар билан фахрланишимиз лозим, аммо бу ҳиссиёт амалий иш билан тўлдирилиши, уларнинг ҳаёти, ижодига оид ҳаққоний ишлар ёзилиши, асарларининг нашр этилиши билан бирга бориши керак. Албатта, мустақиллик йилларида бу борада жуда кўп ишлар қилинди. Жаҳондаги ҳар бир халқ, миллат хоҳ катта, хоҳ кичик бўлсин, ўзича бир такрорланмас дунё, гўзал, мевали дарахтга ўхшайди. Дарахт ўз меваси билан машҳур бўлгани каби халқлар

ҳам ўз маданияти, тили, урф-одатлари, буюк кишилари билан машҳурдирлар. Ушбу ўринда машҳур қозоқ адиби, турколог Олжас Сулаймоновнинг қуйидаги фикрларини келтириш ўринлидир: «Бугун битта ҳақиқатга аминманки, башарият тарихида фақат оқил фарзандларини таниган, асраган халқларгина яшаб қолади. Гарчанд поёнсиз орзу, суви, бойликлари бўлмасада, ақлини ишлатган эл қудратли бўлади»¹. Шундай савол туғилади, баъзан нима учун қардошларимиз тарихини ўрганиш бўйича том-том китоблар ёзилгану, биз эса ҳали бош масала — ўзбекларнинг келиб чиқиши бўйича баҳс олиб бормоқдамиз. Бунинг сабаби ўз халқимиз тарихига эътиборсиз бўлиб келганимизда бўлса керак. Бундан минг йиллар илгари Рус йилномачиси: “Рус ери қаердан бошланган ва унда ким биринчи бўлиб князлик қилган?” деган савол билан йилномани бошлаган эди. Рус халқи ва унинг давлати тарихига оид М.Соловьёвнинг 19 томлик китоби, М.Ключевскийнинг 9 томлик, М.Карамзиннинг 1, 4, 12 жилдлик китоблари ёзилган. Наҳотки, бизда 25 миллиондан ошиқ ўзбек халқининг ташкил топиши ва ривожланиши тарихини, давлат тарихини лозим даражада ёза оладиган тарихчи, шарқшунос-этнограф олимлар бўлмаса. Албатта, йирик олимларимиз жуда кўп.

Ҳозир илм фаннинг янги ютуқлари асосида Ўзбекистоннинг кўп томлик тарихи устида иш олиб борилаётган экан, бизнингча уни ёзишдан олдин “ўзбек халқи тарихи”, “ўзбек давлатчилиги тарихи” каби биринчи манбаларга таянган ҳолда тадқиқотлар олиб борилиши, асарлар нашр қилиниши керак. Бу асарлардаги мавзуларни ўрганишга ёндошиш принциплари кўп томлик тарих асосига қўйилиши лозим. Ҳукуратимизнинг кейинги йилларда қабул қилган илмий тадқиқот муассасаларининг ишларини яхшилаш мақсадида уларни қайта ташкил қилиш ва тарих фанини ривожлантириш борасидаги фармон ва қарорлари шу каби масалаларни ҳал этишда янада катта ҳисса бўлиб қўшилди.

¹ «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1990 йил 29 июнь сони.

ХУЛОСА

Ўзбек давлатчилигида шайбонийлар давлати ва ҳуқуқи ўзига хос ўринни эгаллайди. Аммо яқин кунларгача ушбу мавзунини тадқиқ этишга ҳуқуқшунослар кам эътибор бериб келганлиги туфайли бу давр, айниқса, ўқув адабиётларида старлича ёритилмай келинди. Ҳозирда мустақиллик шарофати билан тарихимизни ҳаққоний, одилона тадқиқ қилиш учун барча эшиклар очилди. Шайбонийлар бир томондан темурий мирзоларнинг ўзаро тахт таллашиб олиб бораётган урушлари, мамлакатнинг майда улусларга бўлиниб кетиши ҳамда улар хизматида бўлган тархонларнинг сиёсий мустақилликка эришишга интилишлари натижасида илгари жуда қудратли бўлган темурийлар давлатининг емирилиши кучайган, иккинчи томондан Эронда ташкил топган янги туркий сулола — сафавийлар давлатининг кучайиши, диний эътиқодда эса мазҳабчиликнинг кучайиши даврида Мовароуннаҳр ва Хуросонга кириб келдилар. Юқоридаги ҳолатлар дашт ўзбекларига бу жойини гарчи осон кечмаган бўлсада, тез ва қисқа фурсатда истило қилишга имкон берди. Ана шу тарзда Шайбонийларнинг Мовароуннаҳрдаги давлати бир томондан уларни Дашти Қипчоқ ва Туркистондан доимо қирғин ва қувғин қилиб турган ўзбек-қозоқ хонларининг сиқуви ва иккинчи томондан Темурий мирзоларнинг ўзаро урушларида дашт ўзбекларидан фойдаланишга интилишлари, улар билан иттифоқ тузишлари, учинчидан сафавийлар Эронининг Мовароуннаҳр ва Хуросонни босиб олиб шиаликни ёйишга интилишлари жараёнидаги тарихий ҳолатлар тақозоси билан вужудга келди. Кейинчалик халқ кўз ўнгида янги кучли давлат тузувчи ва шу ҳолатлардан қутқазувчи («Маҳдий замон») бўлиб гавдаланди. Шайбонийлар дашт, чўл удумлари асосида тарбияланган бўлсаларда мусулмончилик маданияти, ўқимишлилиги жиҳатдан темурийлардан кам бўлмаганлар. Буни ўша давр олимлари (Р.Исфаҳоний, К.Биной, Ҳофиз Таниш Бухорий, З.Восифий, М.Солиҳ) ҳам таъкидлашиб одилона баҳолаб беришган. Шунинг учун ҳам улар даврида Мовароуннаҳрда маданий ҳаёт тўхтаб қолмади, шаҳарлар ривожланди, кўприклар, ариқ ва сув омборлари, мадраса ва хонақолар, жамоат бинолари қурилдики, баъзилари ҳозиргача мамлакатимизни безаб турибди. Ана шунинг учун ҳам Буюк Шайбонийлардан¹ М.Шайбонийхонга «Маҳдий замон» (М.Солиҳ

¹ Шайбонийлар сулоласининг энг йирик вакиллари: Муҳаммад Шайбонийхон, Убайдуллахон I, Абдуллахон II лар назарда тутилмоқда.

Р. Исфаҳоний) Абдуллахон II га олимлар «Ўрта Осиёнинг иккинчи қурувчиси» (В. В. Бартольд), «Давлат ва динни янгиловчи» (А. До-ниш) деб баҳо берганлар.

Шайбоний ҳукмдорлар қисқа муддатли икки ҳокимиятчилик ҳукм сурган ҳоллардан ташқари, ҳокимиятга мутлақ эгаллик қилган бўлсаларда, дин арбоблари, хусусан мамлакатда таъсири кучли бўлган тасаввуф шайхларининг фикрлари билан ҳисоблашмасликлари мумкин эмас эди. Айниқса, ҳозирги Ўзбекистон доирасида ўрта асрларда кенг тарқалган яссавия, нақшбандия ва кубровия тариқатлари шайхлари ҳукмдорларга давлатни бошқаришда шариат аҳкомлари асосидаги панд-насиҳатлар бериб давлат ва динни ҳамда халқнинг бирлигини таъминлашга хизмат қилиш билан бирга сиёсатга ҳам аралашиб баъзи султонларни қувватлаб турганлар. Бу эса мамлакатда танглик ҳолатини вужудга келтирган ҳолатлари ҳам бўлган. Шунинг учун ҳам бу давлатларнинг бошқариш шаклини мутлоқ монархияга асосланган деб айтишдан кўра, динга таянган зодагонлар — аристократик монархия деб аташ тўғрироқ бўлса, унинг биринчи хонлари даврида ўзида чўл, дашт удумларини ҳам ақс эттирган хос, ўрта аср, мутлоқий монархия — яқка ҳокимлик давлати эди.

Унда мусулмон ҳуқуқи ҳукмрон бўлиб, сулола вакиллари шариатга қатъий амал қилганлар. Жумладан М Шайбонийхоннинг суфийлик таъсирида бўлиб, фикҳни фатво берадиган даражада биллиши, Убайдуллахон II нинг Қуръонга ўзбек тилида тафсир, қорилар учун (Қуръонни ёддан ўқувчи) лугат тузиши, Абдуллахон II нинг катта ҳарбий ҳаракатлар олдидан уламоларнинг фатволарини олишларини мисол келтириш мумкин. Булардан ташқари, шайбоний ҳукмдорлар мураккаб фикҳий масалаларни уламолар кенгашида ҳал этиб, шариат ҳуқуқи бўйича қўлланмалар туздирганлар.

Шунинг учун ҳам улар халқ кўз ўнгида шариат аҳкомларига қатъий амал қилувчи дин ҳимоячиси, уламолар таянчи, мусулмон ҳукмдорлари эдилар. Дашт ўзбекларининг Мовароуннаҳрга кириб келиши элчилик — этнографик нуқтаи назаридан ҳам маълум аҳамиятга молик. Чунки шу муносабат билан мамлакатимизда жуда қадимдан яшаб келаётган туркий қабила ва уруғларга янгитдан улар таркибига қўшилган, сон жиҳатидан кўп бўлган дашт ўзбеклари ўз номларини бердилар ва шу билан Мовароуннаҳр туркий тилли аҳолиси ўзбеклар деб атала бошланди. ўзбек тилининг давлат тили ва адабий тил сифатида қўлланилиши кенгайди ва ривожланди. Бир қанча асарлар ўзбек тилига таржима қилинди.

Шунинг учун ҳам шоир Муҳаммад Шайбонийнинг девони, Убайдуллахон Биринчининг куллийети — уч девони, бошқа асарлари тегишли изоҳлар билан тўла нашр этилса, ўзбек халқи маданий мероси хазинасига қўшилган муносиб ҳисса бўлур эди деб ҳисоблаймиз.

Акад. Б. А. Аҳмедов Қилчоқ Дашти ўзбеклари, уларнинг давлатчилиги ва маданиятини, шу давр манбашунослигини ўрганишга жуда катта ҳисса қўшиб бу ишни бошлаб берди. Ушбу давр давлатчилиги ва ҳуқуқини ўрганиш бўйича йирик-йирик тарихий асарлар мавжуд. Уйлаймизки, ҳуқуқшунос ва тарихчи олимларимиз келгусида ушбу муаммоларни атрофлича ўрганишга киришиб ўзбек давлатчилиги фанига муносиб ҳисса қўшадилар.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. — Т., Ўзбекистон. 1998.
2. Каримов И.А. Ўз келажатимизни ўз қўлимиз билан қурмоқдамиз. // Туркистон. 1999 йил. 5 февраль сони.
3. Абулғозий Шажараи турк. Т., Чулпон. 1992. — 187-б.
4. Абдулхай ибн Абул фатҳ ал-Хусайний. Ҳазрати хожа Аҳрири Вали Насабномаси. Т.: «Янги аср авлоди». 2004. — 45-б.
5. Абдураимов М.А. Очерки аграрных отношений в Бухарском ханстве XVI-первой половины XIX веках. Т. 1., Тошкент. : Фан. 1968.
6. Абдураимов М.А. К вопросу института дарубаст в Узбекистане XVI-XVII в.в., - О.Н.У. — 1963. - № 4.
7. Абдуразоқ Самарқандий. Матлаи Саъдайн ва Мажмаи Баҳраин. 2-том., 1-қисм. Форс-тожик тилидан таржима ва кириш сўз, изоҳли луғатлар А.Ўринбоевники. Т.: Фан. 1969. — 463-б.
8. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 20 томлик. 3-т., «Хазойин ул маоний». Т., 1988. 201-б.
9. Аҳмедов Б.А. Кўчманчи ўзбеклар давлати. Тарихдан сабоқлар. Т., Ўқитувчи. 1994. — 59-105-б.
10. Аҳмедов Б.А. Ўзбек улуси. Т.: Мерос. — 1992. — 149-б.
11. Аҳмедов Б.А. История Балха (XVIв — и первая половина XVII в.в.). Т.: Фан. — 1982. — 195-б.
12. Аҳмедов Б.А. Ўзбекистон халқлари тарихи манбалари (қадимги ва ўрта асрлар). Т.: Ўқитувчи. 1991., -212-б.
13. Аҳмедов Б.А. Тарихдан сабоқлар. Т.: Ўқитувчи. 1994. —432-б.
14. Аҳмад Дониш. История Мангитской династии. — Душанбе. 1967. — 140 с.
15. Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи, Т., «Шарқ». 2001. — 368-б.
16. Асқаров А., Аҳмедов Б.А. Ўзбек халқининг келиб чиқиш тарихи (дастлабки мулоҳазалар). // Ўзбекистон овози. 1994. 20 январь.
17. Бичурин Н.Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах обитавших в Средней Азии в древние времена. Часть I., М., А., 1950.
18. Бартольд В.В. Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии. Соч. Т. У. — М.: Наука. — 1968., - 757 с.
19. Бартольд В.В. История изучения Востока в Европе и в России., Изд. второе. Л., 1925. — с. 258.

20. Бартольд В.В. Работа по истории тюркских и монгольских народов. Соч. Т. У. — М.: Наука. 1968. — с.757
21. Бартольд В.В. Церемониал при дворе узбекских ханов. Соч., Т. 11., часть 2., М., Наука. 1964. с.с. 388-399.
22. Бартольд В.В. Богра-хан, упомнутый в Кутадгублик., Соч Т.У. М., Наука 1968. — 419-425.
23. Бартольд В.В. Халиф и султан. Соч.. Т.VI., М., Наука. 1966. — 15-81 с.с.
24. Бартольд В.В. Ислам после пророка. Отделение церкви от государства. Сунна пророка., Соч., Т. VI. М., Наука. 1966. — 104-114 с.с.
25. Бартольд В.В. Теократическая идея. Соч. Т. V., 1966. — 303-319 с.с.
26. Бартольд В.В. Шейбаниды. Соч., Т. 2., часть 2. с.485-548.
27. Бобур З.М. Бобурнома. Т.: Юлдузча. 1989. —367-6.
28. Болдырев Л.Н. Зайниддин Восифий таджикский писатель XVI (Опыт творческий биографии). Душанбе, Изд-во Адиб. 1989.
29. Березин И.Н. «Шайбаниада». Казан. 1849.
30. Вамбери Х. Бухоро ёхуд Мовароуннахр тарихи. Т., 1990. — 96-б.
31. Веселовский Н. Подробности смерти узбекского хана Мухаммада Шайбани., Труды восьмого археологического съезда в Москве. 1890., Том 111., Москва. 1897. — 290-299.
32. Вернадский Г.В. Великая Яса Чингизхана. Вернадский Г.В. История права. С.П.б. 1999.
33. Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Олтин Ўрда ва унинг қулаши. Т., 1956. — ст. 374.
34. Давидович Е.А. Денежная реформа Шейбанихана. // Материалы по истории таджиков и узбеков. Выпуск. 1., Сталинабад. — 1954. 85- стр.110
35. Жабборов М. Ўзбек халқи этнографияси. Т., Ўқитувчи. 1994.
36. Зайниддин Маҳмуд Восифий. «Бадоеъ ул вақоеъ». (Нодир воқеалар). Форсийдан Наим Норқулов таржимаси. Т., Адабиёт ва санъат нашриёти. 1979. — 214-б.
37. Иброҳимов А., Султонов Х., Жўраев Н., Ватан туйғуси. Т., Ўзбекистон. 1996.
38. Иванин П.П. Икки буюк саркарда: Чингизхон ва Амир Темур. Т.: Фан. 1994.
39. Иванов Н.П. Хозяйство Жуйбарских Шейхов. // К истории феодального землевладения в Средней Азии в XVI-XVII вв. М. Л.: Изд. Наука. 1964. — стр. 51-52

40. Кычанов Е.И. Кочевые государство от гуннов до манчжуров. М., 1997.
41. Камолиддин Биноий «Шайбонийнома». Материалы ..., 9 с.с. 91-119.
42. Материалы по истории казахских ханств XV-XVIII вв., (Извлечения из персидских и тюркских сочинений). Материалы ..., Алма Ата., Наука. 1969. — стр. 651
43. Маҳмудов К. Туркий халқлар тақдири. // Фан ва турмуш. 1990. № 11., - 20-б.
44. Мирзо Муҳаммад Ҳайдар. Таърихи Рашидий. // Введение, перевод с перс. А.Уринбаева., Р.П.Джалиловой., Л.П.Елифановой., Т.: Фан. 1996. — стр. 727
45. Мулла Олим Маҳдум ҳожи. Туркистон тарихи. Қарши.: Насаф. 1992. — б.151
46. Мулла Шодди. «Фатхнома». Материалы..., с.с. 44-90.
47. Мирзо Улутбек. Тўрт улус тарихи. Б.Аҳмедовнинг кириш сўзи, изоҳлари ва таҳрири остида. Т. Чулпон. 350-б. 1994.
48. Мирхонд Муҳаммад ибн Ховандшоҳ «Равзат ус сафо», Форс тилидан ўзбек тилига А.Ҳазратов таржимаси., I-қисм. — «Темурийлар тарихига оид материаллар» - 340-бет; II-қисм — «Шайбонийлар даврига оид материаллар», - 283-бет; VII қисм. — Мўғулларнинг Ўрта Осиёни истило қилган даврига оид материаллар, - 302-бет. (ЎзФА Археология институти кутубхонаси фонди).
49. Мукминова Р.Г. К истории аграрных отношений в Узбекистане. XVI в. По материалам «Вақф-наме». Т.: Фан. 1966. — 354 с.
50. Мукминова Р.Г. «Борьба за Мавереннахр между темуридами и шейбанидами». Автореф. канд. дисс... АН СССР Л. 1949.
51. Муҳаммад Солиҳ Шайбонийнома. (Достон). Нашрга тайёрловчи ва сўз боши муаллифи Шодиев Э. Т. //Адабиёт ва санъат нашриёти. 1989. — 336-б.
52. Мухтасар: (Шариат қонунларига қисқача шарҳ). Нашрга тайёрловчилар Р.Зоҳид., А.Дехқон., Т.: Чўлпон. 1994. — 336-б.
53. Муҳаммад ибн Исмоил ал Бухорий. «Ал Жомий ас Саҳиҳ»., IV жилд., Фароиз китоби., Т.: 1992. — 280-б.
54. Муқимов З. Шайбонийлар давлати ва ҳуқуқи. Т., Янги аср авлоди. 2005. -124-б.
55. Муқимов З. Қилич ва қалам соҳиблари. (Давлат арбоблари ҳақида лавҳалар). Самарқанд. Зарафшон нашриёти. 1997. — 62-б.
56. Муқимов З. Ўзбекистон давлати ва ҳуқуқи тарихи. I-қисм. Тарихий-ҳуқуқий тадқиқот. Самарқанд. Зарафшон. 1998. — 312-б.

57. Муқимов З. Давлат тили ва иш юритиш тарихидан. // А. Навоий номидаги СамДУ илмий тадқиқотлар ахборотномаси. 2001 йил, № 4. 32-37-бетлар.
58. Муқимов З. Дашт ўзбеклари ва ўзбеклар. // СамДУ илмий тадқиқотлар ахборотномаси. 2002 йил, № 4, 92-99-б.
59. Ибрагимов Н. Ибн Батута и его путешествие по Средней Азии. М., Наука. 1988. — с.78
60. Рахмоналиев Р. Империя тюрков., Тюркские народы в мировой истории с X в до н.э. по XX в н.э., Монография. Науч. Ред. М. Цовма. — М., Прогресс. 2002. — с.912
61. Стэнли Лэн Пул. Мусульманские династии. Т., Ўзбекистон. Т.К.И.С.О. 1996.
62. Сайидахмедов И. Письмо Шейбанидов — важный исторический источник. Дисс. на соиск. уч. степ. канд. ист. наук. Т., 1992. — с.182
63. Сайдахмедов И. Ценный источник по аграрных отношений в Бухаре XV-XVI века. О.Н.У. 1984. № 6.
64. Самаркандские документы XV-XVI в.в. (о владениях Ходжи Ахрара в Средней Азии и Афганистане). М., Наука. 1974. — с.631
65. Семенов А.А. Описание персидских, таджикских, арабских и тюркских рукописей фундаментальной библиотеки СаГУ., выпуск 2. Изд-во СаГУ., Т., 1953. — с.53
66. Семенов А.А. К вопросу о происхождении и составе узбеков Шейбани-хана. // Материалы по истории таджиков и узбеков Средней Азии. Выпуск 1. Сталинабад. 1954. — с.338
67. Семенов А.А. Шейбани-хан и завоевание им империи темуридов. Там же. с.с. 39-84.
68. Семенов А.А. Первые шейбаниды и борьба за Мавереннахр. Там же. с.с. 85-150.
69. Соболев С.Л. Географические и статистические сведения о Зеравшанском округе с приложением, населенных мест округа. //Записки русского, географического общества. По отделению статистики., СПб. 1874. — с.314-315
70. Саидов А., Тошқулов Ж. Ўзбекистон давлати ва ҳуқуқи тарихи. Ўқув қўлланмаси. Т., ИИВ Академияси. 1995. — 135-б.
71. «Таворихи-и гузида-Нусрат-наме». // Исслед., критический текст, аннотирование оглавление и таблица сводных оглавлений., А.М. Акрамова. Т., 1967.
72. Турсунов Н.О. Шайбонийхон даврида Ал-жомий ас Саҳиҳнинг талқини ва тадқиқ этилиши. //Имом ал Бухорий ва унинг

дунё маданиятида тутган ўрни мавзусидаги 23 октябрь 1998 йилдаги халқаро конференция материаллари. Самарқанд. 1998. Фан. – 75-77-б.

73. Туманович Н.Н. Герат в XV–XVIII веках., М.: Наука. 1989., – с. 141

74. Ўзбекистон миллии давлатчилик назариясининг ҳуқуқий асослари. Тўрт бўлимдан иборат материаллар тўплами., Иккинчи китоб., Т., Фалсафа ва ҳуқуқ институти нашри. 2005. – 160-б.

75. Фазлалах ибн Рузбехон Исфаҳони. Мехман-наме-йи Бухара. (Записки Бухарского гостя). Перевод, предслова и примечание Р.П. Джалиловой. Под ред А.К. Арендса., М., Наука. 1976. – с. 195.

76. Ҳасан Ато Абуший. Туркий кавмлар тарихи. Т., Чулпон., 1993. – 176-б.

77. Фахруддин Али Сафий «Рашоҳоту айнил - ҳаёт». Оби ҳаёт томчилари., таржимон Домла Худойберган ибн Бекмуҳаммад (XIX аср). // Тўлдирилган иккинчи нашри. Нашрга тайёрловчилар, сўз боши ва изоҳлар муаллифлари: Маҳмуд Ҳасаний, Баҳриддин Умурзоқ., Тошкент. «Абу Али Ибн Сино». 2004. – 536-б.

78. Ҳофиз Таниш Ал Бухорий. Абдулланом. (Шарафномайи шохий). Биринчи китоб. Форс тилидан С. Мирзаев тарж.: Сўз боши ва изоҳлар муаллифи Б.Аҳмедов. – Т.: Шарқ., 1999. – 416 с.

79. Ҳофиз Таниш Ал Бухорий. Абдулланом. Иккинчи китоб., // Дашти Қипчоқ. Форс тилидан С. Мирзаев ҳамда Ю.Ҳакимжонов тарж. Изоҳлар муаллифи Б.Аҳмедов. – Т.: Шарқ. – 2000., – 228-б.

80. Шониёзов К. Ш. К этнической истории Узбекского народа. (Историко этнографическое исследование на материалах кипчакского компонента). Т.:Фан. 1974.

81. Шомий Н. Зафарнома. (Форс тилидан Ю.Ҳакимжонов таржимаси). Т., Ўзбекистон. 1996. – 186-б.

82. Шониёзов К. Ўзбекнинг ёши. // Акс садо. Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1991 йил 26 апрель 17-сони.

83. Якубовский А. Ю. К вопросу о происхождении узбекского народа. Т., 1941.

84. Ўзбекистон адабиёти ва санъати., 1989 йил 27 октябрь., 14-сони.

85. Ўзбекистон адабиёти ва санъати., 1991., 1 март 9-сони; 20 декабрь сони.

86. Ўзбекистон адабиёти ва санъати., - 1990., - 13 июль 28-сони.

87. Халқ сўзи., 1992, 22 январь сони.

88. Шайбонийлар қабртошларидаги битиклар. // Нашрга тайёрловчилар: Б.Бобожонов., А.Мўминов, Ю.Пауль. Висбаден. Доктор Людвиг Райхерт нашриёти. 1997. — 190-б.

89. Новое время. (Москва). 1993., № 4. Экспресс хроника. 1992., 15-21 декабрь. № 51 (281) сонлари.

ИЗОҲЛАР

1. Муҳаммад Шайбонийхон (Шоҳбахт) – Буюк ўзбек аскар-бошиси, давлат арбоби ва шоири. Мовароуннаҳрдаги шайбонийлар давлатининг асосчиси Абулхайрхоннинг катта ўғли Шоҳ Будог Султоннинг ўғлидир. Она томондан Олтинхон наслидан бўлган Оққўзи бегимдан 1451 йилда туғилган. Бобоси Абулхайрхон унга Султон Муҳаммад Шайбон деб исм қўйиб, Шоҳбахт деган лақаб берган.

Отаси вафот этгач, бобоси Абулхайрхон Муҳаммадни ва укаси Маҳмуд Султонни тарбиялаш учун уйғур Бойшайхни бек атка (отабеги) қилиб тайинлайди. Унинг устоз ва пирлари Мавлоно Муҳаммад Хитойи – у Бухорода таълим олган кезларида шу кишидан Куръон ўқишни ўрганган ва уни тўла ёд олган. Яссавия тариқати муршидларидан Шайх Жамолуддин Азизонга, Шайх Мансурга шогирд тушиб таълим олган. Шеър ва ғазалларида Хожа Исмадуллоҳ Бухорий ҳам ўзининг пирларидан эканлигини бир неча марта таъкидлаган.

Шайбонийхон 1510 йилнинг 29 ноябрида, ҳижрий 916 йил 27 шайбонида Марв яқинидаги ал Маҳмудий деган жойда, ўз яқинлари ва аскарбошилари билан Исмоил Сафавий кўшинлари ўртасидаги жангга кириб 51 ёшида ҳалок бўлган. Жияни Убайдуллахон ва ўғли Темур Султон томонидан унинг танаси жанг майдонидан олиб чиқилиб Самарқанддаги Шайбонийлар даҳмасига келтирилиб дафн қилинган.

Шеърини девони Туркиянинг «Туп қопу» саройининг музейида сақланади.

2. Суюнч хожaxon – Абулхайрхоннинг ўғли, Улуғбек Мирзонинг набираси, дастлаб Тошкент ва Туркистон ҳокими. (1510 йилларда) Шайбонийхоннинг вафотидан кейин Самарқандга кириб «ўзбек қабилаларининг хонлар хони (яъни Суюнч Хожа Хон) шарафига» хутба ўқиттирди. 1512 йилгача Олий Хон бўлиб турди. Шайбонийлар бу минтақани Бобурдан қайтариб олгач, дастлаб Убайдуллахон ўзини Олий Хон деб эълон қилди. Сўнг тахтни «Ясо муқаддас қонунларига биноан сулоладаги энг ёши улуг – Кучкунжихонга бўшатиб берди. Суюнч Хожaxon (яъни унинг укаси эса) Тошкент ва Туркистон бошқарувини олди. Бундан ташқари у олий хоннинг валиаҳди (қа'лаға) этиб тайинланди». Абулхайр – Суюнч Хожанинг Куниясси. – 931 шаввол ойининг 2-сида / 931/1525 йил 23 июлида вафот этди.

3. Маҳмуд Султон Шоҳ Будог Султон ўғли, (858/1454 – 909/

1504) Шайбонийхоннинг укаси, Убайдуллахон Iнинг отаси. дастлаб 1499 йилда Хоразм, 1500 йилдан Бухоро ҳоқими, Кундуз-ни олишда ҳалок бўлган., Шайбонийлар даҳмасига дафн этилган.

4. Абулхайрхон Ҳамза Султон Баҳодур. «Соҳиб ас-сайф ва-ла-алам» («Қилич ва туғ соҳиби»), – Бу унвон катта ёшдаги аслзода номларга қўшиб айтилган. – 1510 йилда Шайбонийхонга қўшил-гунга қадар теурийлар, хусусан М.Бобур қўшинларида ҳам хиз-мат қилган. У 917/1511-1512 йилларда Пулисангин атрофида Бо-бур аскарларига асир тушган ва шу йили қатл этилган.

5. Маҳдий Султон (Ҳамза Султон билан улар ака-ука) 1511 йилда акаси билан бирга Ҳисорда М.Бобур томонидан қатл этил-ган.

6. Темур Муҳаммад Баҳодурхон - Шайбонийхоннинг ўғли. Аскарбоши, Хутталон вилоятининг Кулоқ даштида 920 йил 20 муҳаррам ойида/ 1514 йил 17 мартада, отасидан 4 йил кейин ҳалок бўлган.

7. Кучқунжихон – ўзбекларнинг хонлар хони. (1510-1531). 1531 йил 13 февраль вафот этган. У Абулхайрхон ва Робиа Султонбе-гимдан туғилган саккизинчи ўғил эди.

8. Абу Саид Баҳодирхон (1531-1533) – Кучқунжихоннинг ўғли. 940 йилнинг сафар ойи / 1533 йил август – сентябрь ойларида вафот этган. Отаси вафот қилгач, Убайдуллахон Самарқандга ке-либ хонлар хонлигини унга топшириб унинг номидан тангалар зарб эттирди.

9. Абдуллоҳ Султон (Абдуллахон I) – Кучқунжихоннинг ўғли (1514-1540) ларгача Туркистон ҳоқими, Убайдуллахон вафоти-дан кейин 946/1540 йил 16 мартдан бошлаб 6 ой давомида ёш жиҳатдан катта бўлгани учун шайбонийларнинг улуғ хони – хон-лар хони бўлган.

10. Абдуллатиф Хон Кучқунжихон ўғли (3 фарзанди) 959/1552-13- йилда вафот этган. Ўз укаси Абу Саид вафотидан сўнг шу давр шайбонийлари орасида ёши улуғи Убайдуллохоннинг Са-марқандга кириши ва одатга кўра, Бибихоним масжидидаги Кўк тошда тахтга ўтиришига қаршилик қилган. Бу тахт учун бўлган очикчасига курашларнинг вужудга келишига сабаб бўлган.

11. Навруз Аҳмадхон Суюнч хожа хон ўғли 1501-1503 орасида туғилган – 963/1551-1556 йилларда ўзбекларнинг хонлар хони., Равотхўжада вафот этган, Хожа Гавшер қабристонига қўйилган.

12. Шайбонийхон Юнусхоннинг (1461-1485) ўғли Маҳмуд Мирзони ва ўғилларини жангда енгач, улар оиласи билан асир тушадилар. Шайбонийхон уларни қўйиб юбориб эвазига уч то-

монлама қуда бўлади. Ўғли Темур Султонга синглиси Давлат хонимни, ўзи Султон Маҳмуд Мирзонинг қизи Ойша Султон (мўғул) хонимни, унинг иккинчи қизи Қутлуқ Султон Бегим хонимни эса Жонибек Султонга никоҳлаб берилади. Қутлуқ Хонимдан – Искандар Султон, яъни Абдуллоҳ Пнинг отаси туғилади. Яъни у чигатоилардан бўлган. 965/1588 йилда вафот этган.

13. Хоқон (туркча – қаған, мўғулча – қоон) – олий император унвони. Чингизхоннинг ўлиmidан кейин, хоқон энг юқори унвон ҳисобланган, хон титули эса улус бошлиқларига берилган. қорахонийлар даврида (999-1212) хоқон, хон, қоон унвонлари бир хил маъноларни билдирган. Тадқиқотчи Б.Д. Кочнев фикрича, аввалги ва кейинги сулолаларда ҳам бу титуллар ўртасида катта фарқ бўлган эмас. Шайбонийлар қабртошларидаги «Ва у му'аззам хон, мукаррам хоқон, туркийлар, араблар (марказий осийлик араб қабилалари) форсийлар подшоҳларининг подшоҳи» сўзларни уларнинг қонуний давлат бошлиқлари эканлигига ҳавола деб ҳисоблаш мумкин.

14. Шайбонийлар даҳмаси (исломдан аввалги атама) ёки бошқача айтганда мрамор суфаси. Унга 1504 йилда шаҳид бўлган Маҳмуд Султон (Шайбонийхоннинг укаси) биринчи дафн этилган. 1509 йилда Бухородан мадрасаи Олийага Шайбонийхоннинг онасини жасади кўчирилиб келиб дафн этилган. 1510 йили ўзи, 1514 йили эса ўғли Муҳаммад Темур Султон дафн этилган. Алоҳида оилавий хилхона – дахма баланд суфа кўринишига Темур Султоннинг хотини Меҳр Султон Хоним кўрсатмаси билан эга бўлди. 1871 йилда Отто Ренуар мазкур дахмани унинг устида жойлашган қабртошлар билан бирга суратга олган. Ҳар бир томони 10-11 метрлар бўлиб, устида 36 қабртош мавжуд бўлган. Амир Темур Жомъе масжидига олиб бориладиган йўл очилганда дахма 70-80 метр жануби шарққа кўчирилган. Уни эгаллаб турган майдони анча қисқарган. 1960-1962 йилларда шаҳарни қайта тазмирлашда дахма иккинчи марта – Регистон майдонига кўчирилган. (Н.Веселовский дахмани ўрганган)¹.

15. Амир Муҳаммад Солиҳ - 1455 йилда Хоразмда туғилган. Бобоси амир Шоҳмалик Амир Темур ва Мирзо Улуғбек саройларида хизмат қилган. Отаси Нур Саидбек эса Мирзо Улуғбек, Жўги Мирзо ва Абу Саид Мирзо саройларида хизмат қилиб, Солиҳ

¹ Баъзи изоҳларни тузишда Б.Бобожонов, А.Муминов, Ю.Паульларнинг «Шайбонийлар қабр тошларидаги битиклар» (Висбаден - 1997) китобидан фойдаландик.

туғилган вақтда Хоразмни Абусаиднинг вассали сифатида бошқарган. 1499 йилларда М.Солиҳ Шайбонийхон хизматида кирган. Шайбонийхон унга «Амир-ул-умаро» ва «малик-уш-шуаро» унвонларини берган. Бухорода вафот этган (1534-1535 йилларда), узбек тилида 1509 йилда ёзиб тугатилган унинг ҳаёти ва фаолиятига бағишланган «Шайбонийнома» шеърый достонида М.Шайбонийхоннинг (1499-1506 йиллардаги) урушлари баён этилган.

16. Ўзбекхон – Шайбоний (асли исми Умар Ғози Султон) Жонибек Султоннинг угли - Рустам Султоннинг ўғлидир. Абдуллахонга (амаки) ака бўлган, навбат билан Кеш ва Насафнинг ҳукмдори, ундан кейин Ҳисори Шодмон ва 1006/1598 йил баҳоригача Тошкент ва Туркистон ҳокими. У ўзининг сулоласи шайбонийларга оид эркак жинсидаги барча қариндошларини қириб юборилганлигини эшитиб юраги ёрилиб 1006/1598 йилда вафот қилган. Бу ўша – бутун ўзбекларнинг олий ҳукмдори хонлар хони тахтига даъвогарлик қилган Пирмуҳаммад томонидан қўллаб-қувватланган бўлсада, Хўжа Исломининг қувватлашига сазовор бўла олмаган хон эди. 980/1572 йилда Абдуллахон Балхни босиб олишида у билан бирга бўлган эди.

17. Хўжа Саъд (938/1531 -32-997 й 23 октябрь 1589) – она томонидан Темурий Муҳаммад Туманнинг авлоди. Муҳаммад Туман эса Ҳусайин Бойқаронинг синглиси Офоқ бегимга уйлانган. Султоннинг амир ул умароси, Марв ҳокими, унинг қизларидан бири Ҳофиз Қўнғирот исмли кишига турмушга чиққан. У эса Хўжа Исломининг муридларидан бири бўлган. Ана шу Ҳофиз Қўнғирот хотинининг опаси (Муҳаммад Туманнинг иккинчи қизини) Оға бекани Хожа Исломга турмушга берган. Оға бека унга икки ўғил туғиб берган. Каттаси ёшлигидаёқ ўлиб кетган, кичиги Хўжа Калон (Хожа Саъд)га амир Муҳаммад Туманнинг жуда катта мол-мулки қолган.

18. Амир Шужоиддин Зунун аргун А.Зунун Жибилый (туғма) шижоатга эгалиги учун шу лақабни олган. Ўзбеклар Зунун Аргунни қўлга тушуриб асир қилиб олмоқчи бўлдилар. Аммо у қаршилик кўрсатиб жангда ҳалок бўлди. Бодғис яйлови Қўҳдастон ўлангидаги жангда «буюклик ва комронлик байроғини кўтарди» Қандаҳор ва Заминдоварда Амир Зунуннинг ўғилари Шоҳ Жўжобек ва Мирзо Муҳаммад Муқим Аргун ҳоким эдилар. Шайбонийхон бу ерни Бобурнинг ҳукмронлигидан тортиб олиб уларга қайтариб берди. «Амир Зунун Ҳасан Басрий ўғли шижоат ва баҳодирликда Темур улуси шижоатчиларининг аксаридан устун ва мумтоз эди. Дастлаб у Абу Саид Мирзо хизматида бўлган.

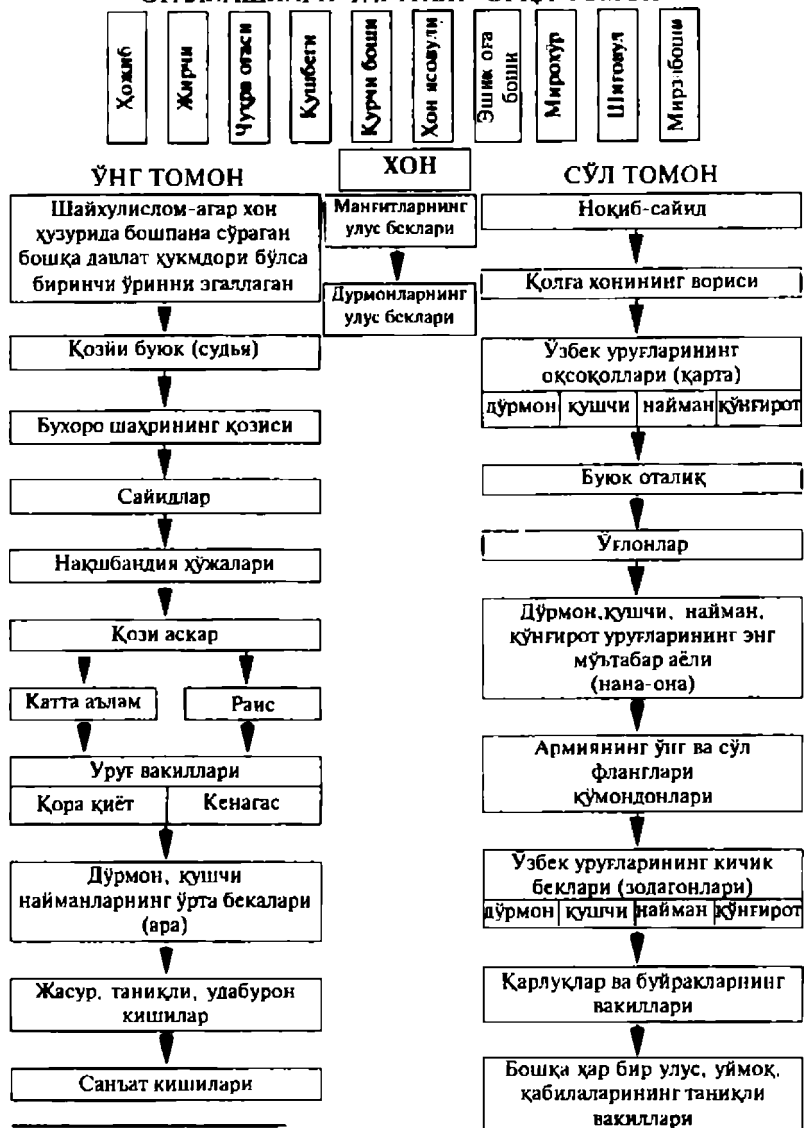
19. Дарвеш Муҳаммад тархон Бухоро волийси бўлиб, темурийлар орасида таъсири кучли эди. Чунки унинг бир синглиси Султон Абу Саид Мирзонинг биттаси, Султон Али Мирзонинг хотини бўлган. У Бойсунқурни тахтдан тушуриб ўрнига Султон Алини қўймоқчи бўлиб фитнес қилган, ammo амалга ошмасдан қўлга олиниб қатл қилинган (Абулмакорим қўзғолони). А. Навоий Самарқандда ўқиганда «Мовароуннаҳр соҳиб ихтиёри ва сарқори» бўлган Дарвеш Муҳаммад тархон билан учрашиб турган.

20. Боқи Тархон Абдулалӣ тархоннинг ўғли, 10 минг (Муҳаммад Солиҳ 5-6 минг деб кўрсатади) 3. Бобур аскарларига бошчилик қилиб 1500 йилнинг 1 июнида Бухорода М. Шайбонийхон қўшинларига қаттиқ қаршилик кўрсатган, лекин унга дош беролмасдан Дабусияга чекинган, кейинчалик яна Бухорони қўлга киритиб Бобур Самарқандни олгач, Қаршини босиб олган. Ундан кейин дастлаб Бобур, кейин Бадиуззамон Мирзо хизматига кирган. 909 ҳижрий йилида (1503/4 й) Муҳаммад Шайбонийхон хизматига ўтиб Андхуд вилоятини катта ҳадялар билан унга топширган, ammo у эътиборсиз қолиб Ахсида вафот этган.

21. Қипчоқ Дашти (Дашти Қипчоқ - ф) — ўрта асрлардаги мусулмон муаллифларининг асарларида кўрсатилишича, Дон дарёсининг бўйлари ва кенг чўлларидан Тянь-Шан тоғининг ғарбий ён бағирларигача бўлган чўлларига (А. А. Семёнов) айтишган. Ғарбий Дашти Қипчоқ Волга ва Дон дарёларининг сувлари суғориладиган ерлардан, шарқдан ғарбгача, Уралдан Днепргача бўлган ерларгача чўзилган, жануб ва шимолда эса Қора ва Каспий денгиз бўйлари кирган. Шарқий Дашти Қипчоқ — Сирдарёнинг куйи оқими, Улуғ тоғ ён бағирлари кирган. Мўғул босқинидан кейин унинг чегаралари ғарбдан Ботунинг Кўк Ўрдаси, шимолда Шайбон улуси, шарқда Чигатой хонлиги, жанубда Қизилқум саҳроси билан чегараланган.

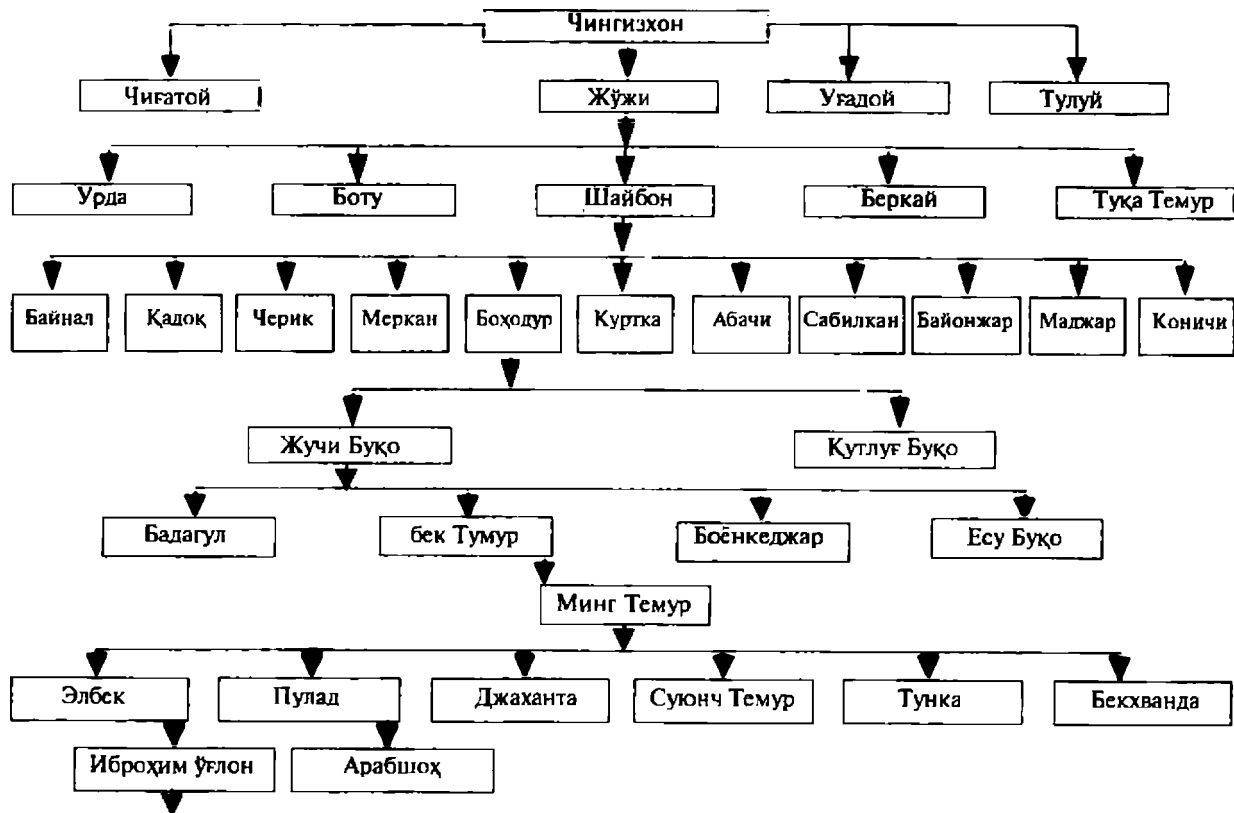
22. Абу Муҳаммад ал Қосим аш-Шотибий (1193 йилда вафот этган). Қуръонни шеърӣ йўл билан ўқиш ҳақидаги рисоласи бўлиб, у 1173 байтни ташкил қилган.

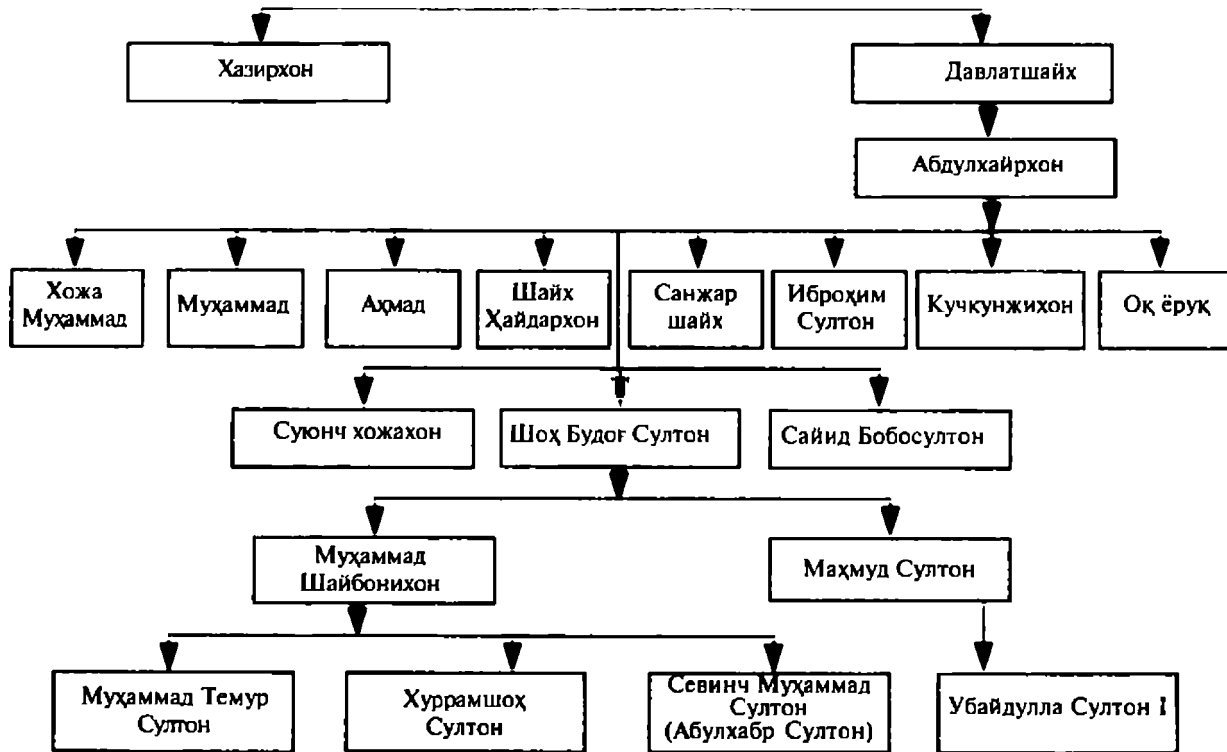
ДАВЛАТНИНГ ҚАБУЛ МАРОСИМИ ВА ЗИЁФАТЛАР ЎЗБЕК
УРУҒЛАРИ ҲАМДА МАНСАБДОР ШАХСЛАРНИНГ ЎРИН
ЭГАЛЛАШЛАРИ ТАРТИБИ¹ ОРҚА ТОМОН.

¹Маҳмуд ибн Вали «Баҳр ул-асрор фи маноқиб ул-аҳёр» - «Олижаноб кишиларнинг шон-шавкати ҳақида сирлар денгизи» (., 1641 йилда ёзиб тугалланган), 287 а-288-б парақлар.

МУҲАММАД ШАЙБОНИЙҲОН ШАЖАРАСИ

¹ Ушбу шажара Муҳаммад Шайбонийхоннинг ўз қаламига мансуб «Таворихи гузида - йи Нусратнома» - «Зафар китобидан танланган тарихлар» (Материалы по истории казахских ханств XV-XVIII в.в., Извлечение из персидских и тюркских сочинений., Алма-Ата, «Наука» 1969., - 34-40 с.) маълумотлари асосида тузилди.

«РАВЗАТ УС-САФО» АСАРИДА УЧРАГАН БАЪЗИ ХУҚУҚИЙ СЎЗ ВА ИБОРАЛАР ЛУҒАТИ

1. Амир Ободий деган қораловчи (соқит) хожа Маждудинни ёнига ўтиришга буюрди (1-қисм. Р.С. 180-б.).

2. Хожа Маждинга терговчи (муҳосил) бўлиб тайинланган Муҳаммад Али Атака у жанобни ўз уйига олиб кетди. Р.С. 179-б. (Муҳосил арабча – ундирувчи, терговчи, тафтишчи маъноларини ҳам беради).

3. Ёсоқлар – Низомия аскарлари. (Йўл кўприк тузатадиган махсус қисм) хандак сувларини бошқа ёққа оқуздилар... (113-б 1-қисм Р.С.).

4. Садр – кўкрак, тўш маъносида, вақф ишларини бошқарувчи амалдор, авқоф мудури.

5. Тавқи (араб) – ёрликлар, фармонларни кўздан кечириб, тасдиқлаш учун подшоҳга тақдим этишга тайёрлаш, қисқача мазмунини баён қилиш.

6. Турки фалак (ф.-а.) осмон турки, миррих юлдузи, қуёш, офтоб, баъзан қуёшни тўғридан-тўғри турк деб атайдилар.

7. Утукчи (турк) – ундовчи, жарчи, хабар тарқатувчи (263-б 1-қисм Р.С.).

8. Туғ (турк) – байроқ, қўй ва қумоч (қотирма), туркийча ҳарбийларга бериладиган инъом, совға рағбатлантирувчи совға.

9. Булуклар (қишлоқлар), Мухтарифалар (косибхона, ҳунармандлар цехи) иккига тақсим қилинди. (Равзат ус сафо 107-бет.).

10. «Одами башар аст, ҳар ки ба шар нест, башар нест!» - Одамлар инсон зотига тааллуқлидир, кимда ҳаё бўлмаса, у инсон эмас.

11. Самандар (ф) – калтакесак навидан бир жонивор, бу жонивор ўтга чидамли бўлар эмиш, «ўзи оловда пайдо бўлиб оловда ўлар эмиш». Сўзнинг асл маъноси Сам-андар. Сан - олов, андор – ичида деган маънони ифодалайди.

МУНДАРИЖА

Сўз боши	3
Биринчи боб	
Шайбонийлар ҳукмронлигининг ўрнатилиши.	
1. Қипчоқ дашти ва Олтин Ўрда давлати	9
2. Шайбон улуси ва Абулхайрхон давлати	15
3. Темурийлар ва шайбонийлар	18
4. Темурийлар давлатининг инқирози ва унинг сабаблари ...	27
Иккинчи боб	
Шайбонийлар давлатининг ижтимоий-сиёсий тузуми.	
1. Мовароуннаҳрда шайбонийлар давлатининг ташкил топиши 34	
2. Шайбонийлар давлатида давлат бошлиғи	51
3. Икки ҳокимиятчилик	58
4. Шайбонийлар ва тасаввуф хўжалари	61
5. Шайбонийхон ислоҳотлари	70
6. Абдуллахон II нинг давлатни марказлаштириш сиёсати ...	76
7. Давлат мансаблари ва уларнинг ваколатлари	84
8. Ҳарбий қурилиш	88
Учинчи боб	
Ҳуқуқнинг манбалари ва асосий белгилари.	
1. Ҳуқуқнинг манбалари	93
2. Ер мулки ҳуқуқи	99
3. Солиқ ҳуқуқи	103
4. Хужжатлар ҳуқуқнинг ўрганиш манбаи сифатида	108
5. Ҳуқуқий одатлар	115
Тўртинчи боб	
Дашт ўзбеклари ва ўзбеклар	121
ХУЛОСА	135
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати	138
Изоҳлар	144
Шажара	150

Зиёдулла МУҚИМОВ

Шайбонийлар давлати ва ҳуқуқи
(тарихий-ҳуқуқий тадқиқот)

Тўлдирилган иккинчи наشري

Оригинал макетни Абдужаббор ИМОМОВ тайёрлади.

Босмахонага 28.12.06. да берилди.
Ҳажми 14,5 босма тобоқ. Бичими
60x84 1/16. Адади 500 нусха.
Баҳоси шартнома асосида.

Ўзбекистон Республикаси
Адлия вазирлигининг “Адолат” нашриёти
Тошкент, 700170 А. Муҳиддинов кўчаси, 26-уй.

Ўз Р ФААК босмахонасида чоп этилди.
Тошкент шаҳар, И. Мўминов кўчаси, 13.